રાષ્ટ્રનિર્માણના શિલ્પી

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

નાથુ સોસા

રાષ્ટ્રનિર્માણના શિલ્પી

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

નાથુ સોસા

નવસર્જન પબ્લિકેશન

૨૦૨, પેલિકન હાઉસ, ગુજરાત ચેમ્બર્સ ઑફ કૉમર્સ કમ્પાઉન્ડ,

આશ્રમરોડ, અમદાવાદ : ૩૮૦ ૦૦૯

ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૮૩૭૮૭, ૨૬૫૮૦૩૬૫

Rashtranirmanna Shilpi Dr. Bhimrav Ambedkar

by NATHU SOSA

Navsarjan Publications, 2021

Copyright@Nathu Sosa

ISBN: 978-93-82781-99-8

નાથુભાઈ સોસા

'રઘુનંદન' ૧, ચિત્રકૂટ બંગ્લોઝ, શિવદર્શન રો-હાઉસ સામે,

સી.કે. પાર્ક પાસે, હનીપાર્ક રોડ, અડાજણ-સુરત-૩૯૫૦૦૯

ફોન નં. ૦૨૬૧-૨૭૬૪૫૬૫ મો. +૯૧ ૯૮૨૫૧૪૬૪૪૮

પુનઃમુદ્રણ : ૨૦૨૧

મુલ્ય : ₹ ૪૦૦

પ્રકાશક

જયેન્દ્ર પી. શાહ

નવસર્જન પબ્લિકેશન

૨૦૨, પેલિકન હાઉસ, ગુજરાત ચેમ્બર્સ ઓફ કૉમર્સ કમ્પાઉન્ડ,

આશ્રમરોડ, અમદાવાદ : ૩૮૦ ૦૦૯

ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૮૩૭૮૭, ૨૬૫૮૦૩૬૫

ટાઈપ સેટિંગ : કલ્પેશ મોહિલે

અર્પણ...

પૂ. માતુશ્રી સ્વ. કેસરબહેન દેવજીભાઈ સોસા

અને

પૂ. પિતાશ્રી સ્વ. દેવજીભાઈ દુદાભાઈ સોસાનાં

ચરણોમાં સાદર

સપ્રેમ

સોસા પરિવાર વિશે બે શબ્દ

આ પુસ્તક આપના હાથમાં મૂકતા પહેલા પુસ્તકની પૂર્વભૂમિકા આપની સામે મૂકવા પ્રયાસ કરું છું

અમારો પરિવાર ભાવનગરના તળાજા તાલુકાના જુના સાંગાણા ગામ, બાપદાદા ત્યાંના નિવાસી. મારું બાળપણ જુના સાંગાણામાં વિત્યું. એ વખતે મારા દાદા-પરદાદા ધીરધાર અને ખેતીનો ધંધો કરતા. એવું કહેવાતું કે દલિત સમાજ એટલે પછાત, ગરીબીમાં જીવન જીવનાર અશિક્ષિત. જોકે આજે પણ ઘણે અંશે આ માન્યતા પ્રવર્તે છે, જોકે આ માન્યતા સાથે અમારો પરિવાર જોડાયેલો નહોતો. કારણકે સવર્ણ સમાજની કોઈપણ વ્યક્તિ અમારા પરિવાર પ્રત્યે માનની દ્રષ્ટિથી જોતી. જે લોકોને પૈસા ધીર્યા હતા, તેમાં જે અસ્પૃશ્યતા હતી તે અલગ પ્રકારની હતી. જે લોકોને એ જમાનામાં ૧૦૦ અથવા ૫૦૦ રૂપીયા ધીર્યા છે, તેની પર એક આનાની ટીકીટ પણ મારેલી નથી, જ્યારે ૨૫ કે ૫૦ રૂપીયાના ધીરાણ પર એક આનાની (ટિકીટ) ટિકીટ મારેલી છે. આજથી ૧૧૨ વર્ષ પહેલાં જે શાખનો જમાનો હતો. તે આજે પણ જોવા મળે છે. લોકો પાસે જયારે સગવડ થતી ત્યારે વ્યાજ સાથે મુદલ પરત કરતા.

એ વખતે ભાવનગરમાં સોસા પરિવાર માટે એવું કહેવાતું કે, ''જો તમારે રોટલો ખાવો હોય તો તળાજા જાવ અને પૈસો જોવો(જોતો) હોય તો સંઘાણા (જુના સાંગાણા) જાવ.'' આ બંન્ને વાત સોસા પરિવાર તરફ જ નિર્દેશ કરતો હતો. મારા દાદા દુદાભાઈ કરમણભાઈ સોસાએ તેમજ મારા પરદાદા કરમણભાઈ રામાભાઈ સોસાએ લોકોને ધીરેલ કરજનાં લખાણ અને પુસ્તકો અમારી પાસે સંગૃહિત છે, જેમાં ૧૧૨ વર્ષ કરતા વધુ સમયનાં ધીરધારનો હિસાબ છે. આના પરથી એ પણ જાણવા મળે છે કે હિસાબ લખવા માટે મહેતાજી અમારા ઘરે આવતા હતા. એટલું જ નહીં આ વહેવાર પર ભાવનગરના રાજવી શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીની એક આનાની ટિકિટો, સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજની બ્રિટિશ શાસનમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા-એક આનાની તેમજ કલદાર-એક આનાની ટીકિટો ધીરધારના ચોપડાઓમાં કેટલાક ખાતાઓમાં લગાવેલ છે.

સને ૧૯૭૭ના વર્ષમાં મારા દાદાને દેવલોક જવાનો સમય થયો અંતિમ સમયે તેમણે મારા બાપુજી અને કાકાને કહ્યું હતું કે, ''આ ચોપડામાં રહેલા હિસાબો તમારે જોવાના નથી. આ હિસાબ મારા જીવન સાથે જ પૂરો થાય છે, તમારે આમાંથી કોઈની પાસે ક્યારેય પણ કંઈ ઉઘરાણી કરવી નહીં.''

આ વાત અત્યારે એટલા માટે યાદ આવે છે ચાર વર્ષ પહેલા નવા સાંગાણા ગામના ક્ષત્રિય પરિવારના અમારા ઘરે મારા કાકાને મળવા આવ્યા અને કહ્યું કે, ''આ પૈસા તમને આપવાના છે.'' સ્વાભાવિક રીતે જ મારા કાકાએ સામો સવાલ કર્યો કે શાના પૈસા આપવાના છે?'' ત્યારે આવનાર વ્યક્તિઓએ જવાબ આપ્યો કે, ''તમારા પિતાજીએ ૪૫ (પિસ્તાળીશ) વર્ષ પહેલાં અમારા પરિવારને કરજ આપ્યું હતું.'' તેમની

આ વાત સાંભળીને મારા કાકાએ તરત જ કહ્યું કે, ''મારા પિતાજી રામચરણ પામતા પહેલાં કોઈને પણ આપેલા ધીરાણ પરત લેવાનું નથી એવું કહી ગયા છે, માટે તમારું કરજ મારા બાપુજીના શબ્દો સાથે પુરું થઈ જાય છે.''

અમારા વડવાઓમાં ધાર્મિક આસ્થા પણ એટલી જ હતી. એ આસ્થા આજે પણ એટલી જ જીવંત છે. મારા પરદાદાએ ૧૨૫ વર્ષ પહેલાં જુના સાંગાણામાં રામદેવપીર મહારાજનો ''સવરા મંડપ'' કર્યો હતો. એવું પણ કહેવાય છે કે એ વખતે મારા પરદાદા કરમણભાઈ રામાભાઈ સોસાએ રાણી સિક્કાઓનું દાન આપ્યું હતું. ત્યારબાદ ૯૦ વર્ષ પહેલા મારા દાદા દુદાભાઈ કરમણભાઈ સોસાએ ફરી ''સવરા મંડપ'' કર્યો. વડીલોના અને શ્રી રામદેવપીર મહારાજના આશિર્વાદથી સને ૨૦-૦૪-૨૦૦૮માં મારા બાપુજી દેવજીભાઈ દુદાભાઈ સોસાએ ''સવરા મંડપ'' કર્યો. ''સવરા મંડપ'' કરવો એ અનુસૂચિત જાતિના સમાજમાં ખૂબ મોટું મહત્વ ધરાવે છે. પરિવારમાં પૈસા, ધાર્મિકતા અને સંસ્કારનું વાતાવરણ હોવાથી શિક્ષણને આપોઆપ પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું.

આ વાત અત્યારે એટલા માટે કરું છું, દલિત સમાજ શિક્ષણના અભાવે પછાત રહ્યો છે. એના પાયામાં ગરીબી અને સામાજિક નીતિ પણ એટલી જ જવાબદાર છે. અમારી આર્થિક સદ્ધરતાને કારણે અમે શિક્ષણ અને સન્માન મેળવી શક્યા હતા. એ સમયે અન્ય સમાજના લોકો પાસે પૈસા ઓછા હતા ત્યારે દલિત સમાજમાં ક્યાંક ક્યાંક આવા દીવાઓ ટમટમતા હતા. મારા માતા શ્રીમતિ કેસરબહેન દેવજીભાઈ સોસા, થોડા સમય પહેલાં જ પરલોકવાસી થયાં. તેઓ ભણ્યા નહોતા પણ શિક્ષણનું મૂલ્ય ખૂબ જ સારી રીતે સમજતા હતા. અમને સદા શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહન આપતાં રહેતાં હતાં. મારા જીવનનો એક પ્રસંગ ટાંકીને હું કહી શકું કે, ''જેની માતા પોખાની ગિરવે મૂકી શકે, તેના સંતાનો ભણી શકે.''

એક દિવસ મારા બાપુજી બહારગામ ગયા હતા અને મારા મોટાભાઈને પરીક્ષાનું ફોર્મ ભરવા માટે પૈસાની જરૂર પડી. બાપુજીની રાહ જોઈએ તો પરીક્ષાનું ફોર્મ ભરવાની તારીખ જતી રહે. મોટાભાઈનું ભણતર અટકી જાય, આ વાતની જ્યારે મારી 'માતા' ને ખબર પડી ત્યારે એક પણ ક્ષણનો વિલંબ કર્યા વિના કાનમાં પહેરેલી પોખાની (કાનમાં પહેરવાનું સોનાનું ઘરેણું) ગીરવે મૂકીને પૈસા લઈ આવ્યાં. મારા મોટાભાઈ ગુજરાત સરકારના ગૃહ વિભાગમાં પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે કાર્યરત છે. અમારા પરિવારના ભણતરના પાયામાં આવી અનેક વાતો રહેલી છે એટલા માટે જ કહું છું કે, ''જેની માતા પોખાની ગિરવે મૂકી શકે, તેના સંતાનો ભણી શકે.''

આ વાત કરી રહ્યો છું, ત્યારે મારી નજર સમક્ષ આબેહૂબ રીતે મારું બાળપણ તરી રહ્યું છે. ઓછું ભણેલી માને શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાયું નહોત તો તેમણે પોતાના ઘરેણાને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હોત. પણ તેમને ખબર હતી કે શિક્ષણ સોના કરતા કિમતી છે. અમારા સમગ્ર સોસા પરિવારના વડવાઓએ હંમેશા શિક્ષણને મહત્વ આપ્યું છે.

૧૧૨ વર્ષ કરતા વધુ સમયના દસ્તાવેજો જોતા સોસા પરિવારના વડલાની ઘટા કેટલી વિસ્તરેલી હશે તે દેખાય છે. આ સમગ્ર દસ્તાવેજોમાં આંખે ઉડીને વળગતી વાત તમામ વ્યવહાર વ્યવસ્થિત પદ્ધતિથી લખાયેલ છે જેના પરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ધીરધારનો ધંધાના જે ચોપડાઓ પદ્ધતિથી લખાયા છે તેમજ આ દસ્તાવેજોની આકણી થઈ છે તે દસ્તાવેજો હિસાબ કિતાબના જાણકાર દ્વારા લખાયા છે. ચોપડા લખનારનું નામ વોરા બાલુ ખીમચંદ છે. તમામ વ્યવહારોમાં અંતમાં ધણીના કહેવાથી રૂપીયા આપ્યાની નોંધ તેમના નામ સાથે કરાઈ છે. જેનો મતલબ એવો થઈ શકે કે એ સમયમાં સોસા પરિવારમાં ધીરધારનો હિસાબ રાખવા માટે એકાઉન્ટન્ટ અથવા મહેતાજી હતા. સમગ્ર વ્યવહારોમાં એક પદ્ધતિ જોવા મળે છે. જેમ કે સૌ પ્રથમ જેના નામે ખાતુ હોય તેમના નામો, તારીખ, તિથી, કેટલાક કિસ્સામાં તેના પરિવારનો પણ ઉલ્લેખ છે જે બતાવે છે કે આ ધીરધીર પરિવારને માટે, અથવા પરિવારને સાક્ષી રાખીને કરાઈ છે. સાથે સાથે તેમના રહેવાના સરનામા અંગે પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે જે પ્રમાણે અમારા પરિવારનો ધીરધારનો ધંધો ગુજરાત તેમજ મહારાષ્ટ્ર વગેરે જગ્યાઓ પર પ્રસર્યો હતો. દરેક વ્યવહારમાં પૈસા લેનારનું નામ, તેના પરિવારની ઓળખ, કેટલાકમાં તો કરજ કયા હેતુ માટે લેવાયું છે તે પણ સ્પષ્ટ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

આ ખાતાઓમાં તે સમયના રૂા. ૫ થી શરૂ કરી એક હજાર સુધી લોકોએ વ્યાજે લીધાના ઉલ્લેખ છે. અમારા પરિવારનું ધીરધારનું કામ એટલું મોટું હતું કે તેઓ એક સાથે અનેકને પૈસા ધીરી શકતા હતા. જે લોકોએ પૈસા લીધા છે તેમના નામોને જોઈએ તો એમાં વણકર, ચમાર, કણબી, ઢેઢ આવા જ્ઞાતિજનોનો ઉલ્લેખ છે એમાં પણ અલગ અલગ પરિવારોના અને કુટુંબના નામો છે જે બતાવે છે કે ખુબ વધુ લોકો સુધી ધીરધાર કરી શકતા હતા. આ દસ્તાવેજમાં એક ખાતુ મુંબઈના શા. હરિશ્ચંન્દ્ર ગોરધનનું છે જેણે ૨૦૧ રૂપીયા લીધા છે આ નામ પરથી તે ખાતું વ્યાપારીનું હોય તેવું સાબિત થાય છે.

કેટલાક ખાતામાં એક આનાની ટીકિટ મારેલી છે, તો કેટલાક ખાતાઓમાં ટિકીટ મારેલ નથી. એક આનાની ટિકીટ જોવા મળે છે તેમાં ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીની ભાવનગર દરબારની છે, વડોદરાના મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડની છે તેમજ કલદારની ટિકિટો જોવા મળે છે. કેટલાકમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની એક આનાની ટિકીટો મારેલી છે. તો કેટલાકમાં બોમ્બે પ્રવિન્સની ટિકીટો મારેલી છે. આમ એવું કહી શકાય કે અમારા પરિવારનો ધંધો ધીરધારનો વેપાર ભાવનગર, અમદાવાદ, વડોદરા, બીલીમોરા, નવસારી, સુરત તેમજ મુંબઈમાં વિકસેલો હતો.

હાલ મારા લેખનયાત્રાને આગળ ધપાવતા હું 'મોતી' તેમજ 'ભીમવિચાર કણિકા'નામે પુસ્તકો લખી રહ્યો છું.

અનુક્રમણિકા

■ નિવેદન (૨૧)

■ પુરોવચન ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ (૩૫)

■ દલિત સમાજની પ્રગતિ અંગે પ્રતિબદ્ધ વિચારક અને સાહિત્યસર્જક નાથુભાઈ સોસા : દાન વાઘેલા (૪૩)

(૧)આજના સંદર્ભે ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર ૧

(૨) વિદ્યાર્થીઓ જાગો... ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ૧૫

(૩) ડૉ. આંબેડકર અને અસ્પૃશ્યતાનાં જખમો ૨૬

(૪) ડૉ. આંબેડકર દ્વારા અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે કરવામાં આવેલા પ્રયાસો ૪૧

(૫) ડૉ. આંબેડકર અને સત્યાગ્રહો ૫૦

(૬) ડૉ. આંબેડકર અને આઝાદીનો સંગ્રામ ૬૨

(૭) ડૉ. આંબેડકર અને કૉંગ્રેસ ૬૮

(૮) ડૉ. આંબેડકર અને પક્ષીય રાજકારણ ૧૦૫

(૯) ડૉ. આંબેડકર અને બંધારણની રચના ૧૧૮

(૧૦) ભારતના પ્રથમ પ્રધાનમંડળમાંથી ડૉ. આંબેડકરનું રાજીનામું ૧૨૮

(૧૧) ડૉ. આંબેડકર અને ધર્મમંથન ૧૪૨

(૧૨) ડૉ. આંબેડકરની સિદ્ધિઓ ૧૫૫

(૧૩) ભીમ વિચારકણિકા ૧૫૯

(૧૪) ડૉ. આંબેડકર વિશે મહાનુભાવોના વિચારો ૧૭૮

(૧૫) બંધારણની રચના બાદ મહાનુભાવોના ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર માટેના વિચારો ૧૮૧

(૧૫) ડૉ. આંબેડકર દ્વારા લખાયેલ લેખ અને પુસ્તકો ૧૮૪

(૧૬) ડૉ. આંબેડકરના જીવનની તવારીખ ૧૮૫

નિવેદન

શબ્દોનો સરવાળો

ગામે મોસમમાં ધાન વાવવું, તેની નહોતી ખબર મને,
શહેરમાં રૂપિયો વાવવો, નહોતી ખબર મને.
ત્યાં શબ્દોની વાવણી કરવા નીકળ્યો,
જયાં મને ખબર નથી શબ્દોના સરવાળાની.
મન મૂકી કલમને પકડી, કચ કચાવીને શબ્દોને મરોડ્યા,
ધાન-ધન ને સરસ્વતીનો કરવા સરવાળો (૨)
સમાજમાં આઝાદીનો ઉજાસ ફેલાવવા,
કરવો છે સરવાળો. (૨)
જ્યોત જગાવવા, સહુના સથવારે, કરવો છે સરવાળો,
સમાજના વિકાસ સાથે, કરવો છે સરવાળો. (૨)

ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયા અને કરોડો દલિતોના તારણહાર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર આજે ભલે શરીરરૂપે આપણી વચ્ચે નથી; પરંતુ એક સશક્ત ચિંતક અને કર્મશીલ મહામાનવ તરીકે તેઓ હંમેશા આપણી વચ્ચે અમર રહેશે. પ્રકાંડપંડિત, કુશળ રાજપુરુષ બાબાસાહેબે બતાવેલા માર્ગ પર ચાલવાની પ્રથમ અને પૂર્વ શરત એ છે કે, આપણે તેમને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાણીએ, સમજીએ અને અનુસરીએ.

ઐતિહાસિક સંદર્ભે સત્ય હકીકતો જાણવી અને લોકો સુધી લઈ જવી એ દરેક શિક્ષિત જાગ્રત નાગરિકનું કર્તવ્ય છે. સામાજિક વિચારને વહન કરવાના શુભ હેતુએ, કલમનો સાથ લઈ કોરા પાનાઓ ઉપર શબ્દોનો સરવાળો માંડવા બેઠો ત્યાં ઉપર લખેલ કવિતાનો જન્મ થયો અને શબ્દોના આધારે સહુના સથવારે ડૉ. બાબાસાહેબના જીવન કર્મના વિચારભાથાને જન સાધારણ સુધી પહોંચાડવાની મારી નૈતિક ફરજ સમજીને, આ ક્ષેત્રે કામ કરતા અને સામાજિક સંગઠનો સાથે સંકળાયેલાં લોકોને મળીને તેમની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવવાની શરૂઆત કરી, ત્યારે મને લાગ્યું કે મારે આંબેડકરને હજી વધારે ઊંડાણપૂર્વક સમજવા પડશે. પછી તો થોડો સમય હું સાવ આંબેડકરમય થઈ ગયો. મેં અનેક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. આંબેડકરના જીવન વિશેની અનેક ફિલ્મો, ડોક્યુમેન્ટરીઝ દસ્તાવેજો પુસ્તકો વગેરેનો વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો જેમ જેમ હું તેમના જીવનવિશે જાણતો ગયો તેમ તેમ તેમનું ઊંડાણ, તેમની ગહનતા તેમની વૈચારિક વિશાળતા મારી આંખ સમક્ષ તાદશ્ય થતી ગઈ. ત્યારે મને લાગ્યું કે આંબેડકર તો એક દરિયો છે આપણે આ દરિયા વિશે માત્ર સરોવર જેટલું જ જાણીએ છીએ.

સમગ્ર ભારતભરમાં સૌથી વધારે અનુયાયી ધરાવનાર આ દેશમાં કોઈ રાજકીય નેતા હોય તો તે છે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર. તેમના વિચારો તેમણે જીવનભર કરેલા સંઘર્ષો તેમજ ભોગવવી પડેલી યાતનાઓ અને જીવનભર તેમના પર થયેલા અન્યાયનો સરવાળો કરવામાં આવે તો એક મોટો ગ્રંથ બની શકે. પરંતુ જીવનભર સંઘર્ષો કર્યા, અપમાન સહ્યાં, વેઠ્યાં, પરંતુ હાર્યા-થાક્યા વગર સતત ગરીબ, વંચિત સમાજની ચિંતા કરી. સમાજ અન્ય સમાજની હરોળમાં આવીને ઊભો રહે તેવી તેઓ જીવનભર મથામણ કરતા રહયા. તેમણે જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી ઉપેક્ષિત સમાજના બંધુઓની ચિંતા કરી, મારા સમાજને અન્ય સમાજની મુખ્ય ધરીમાં સમોવડિયો બનાવવા શું કરું? તે ચિંતાના સંઘર્ષમાં તેઓ અથાગ પરિશ્રમ કરતા રહ્યા.

સમાજના બાંધવ તરીકે આપણે સૌએ અનેક યાત્રાઓ અને અભિયાનોમાં ભાગ લીધો હશે. દરેક યાત્રા કોઈને કોઈ ઉદેશ્ય સાથે સંપન્ન થતી હોય છે. દરેક યાત્રાનો ઉદ્દેશ્ય કોઈ રાજકીય જ હોય એવું બનતું નથી. દેશના સ્વાભિમાનને જગાડવા માટે દેશના મહાનાયકો અને રાષ્ટ્રપુરુષોનાં કાર્યો અને બલિદાનોની સાચી પરખ દેશને કરાવવા માટે યાત્રાઓ કાઢવામાં આવે છે. આવી કેટલીક યાત્રાઓમાં સક્રિય ભાગ લેવાનો મને મોકો મળ્યો છે. જેમાંની એક યાત્રા હતી, ભારતીય બંધારણના રચયિતા અને દલિત સમાજ જેમને પોતાના મસીહા ગણે છે : 'ડૉ. આંબેડકર સન્માન યાત્રા' આ યાત્રા દરમિયાન જે કેટલાક પ્રત્યક્ષ અનુભવો થયા તેના આધારે, આ યાત્રા પછી શું? અને આ યાત્રા પછી આપણે શું મેળવ્યું? અગર મેળવ્યું તો તેને જાળવી રાખવા શું કરવું જોઈએ? જેવા અનેક વૈચારિક પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવ્યા હતા. સ્વાભાવિકપણે ઉદ્‌ભવેલા આવા વિચારબીજને પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ આ ગ્રંથમાં કર્યો છે.

આપણી સામે ઐતિહાસિક સત્ય એ છે કે, આઝાદી પછી જો કોઈ બે નેતાઓને વધુ અન્યાય કરવામાં આવ્યો હોય તો તે બે મહાપરુષ છેઃ બાબાસાહેબ આંબેડકર અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. દેશમાં આઝાદી પછી ફક્ત ને ફક્ત ગાંધી-નહેરુ પરિવારને જ મહત્ત્વ આપવાની નીતિ જોવા મળે છે. દેશના રાષ્ટ્રીય નેતાઓમાંથી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીને આજ પર્યંત ફક્ત દલિત સમાજના નેતા તરીકે જ મૂલવવામાં આવ્યા છે. જે યોગ્ય નથી. આ સત્ય ઉજાગર કરવાની નાનકડી કોશિશ કરી છે. ''ડૉ. આંબેડકર સન્માનયાત્રા''માં દલિત સમાજની સાથે સાથે સમાજના અન્ય વર્ગો જોડાયા અને ડૉ. આંબેડકરજીનો સંદેશ સમાજના તમામ વર્ગમાં પહોંચાડવા માટેના પ્રયત્નો થયા છે. યાત્રા દરમિયાન આંબેડકરજીને ફક્ત દલિતોના નહિ, પરંતુ દેશના નેતા તરીકે માન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં કંઈક અંશે સફળતા મળી

છે. સફળતામાં દરેક કાર્યકર્તા, શુભેચ્છક અને દલિત સમાજના જે લોકો સહભાગી થયા છે, તે તમામનો ખૂબ મોટો ફાળો છે. જેમની જે પ્રકારની શક્તિ હતી તે પ્રકારે તેમણે સફળ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો. એમાં એક જ ભાવ હતો કે, આંબેડકરજીનો સંદેશ લોકો સુધી પહોંચાડવો.

બાબાસાહેબ આંબેડકરજીની વિચારધારા અને એમનાં કાર્યોને આજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો, દેશમાં રાજકીય પક્ષો એવા હોવા જોઈએ, જે રાજકારણ કરે તો પણ રાષ્ટ્રકારણના સ્વરૂપમાં. જ્યાં દેશની એકતાની, અખંડિતતાની વાત હોય, સામાજિક સમરસતાની વાત હોય, તો ક્યારેય પોતાની મતબૅંકની પરવા કર્યા વગર માત્ર દેશહિતને પ્રાધાન્ય આપે. સમાજના છેવાડના વંચિતો-શ્રમિકોના વિકાસના મહામંત્રને ચરિતાર્થ કરવામાં હંમેશા અગ્રેસર રહે. આ સાથે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદના ભાગરૂપે સામાજિક પરિવર્તનમાં સામાજિક સમરસતાનાં વિવિધ કાર્યો, સામાજિક સર્વાંગી ઉત્થાન ક્ષેત્રે, રાજકીય પક્ષાપક્ષીમાં રહીને પણ દેશ હિતનાં કાર્યોને અગ્રીમતા આપે. સમાજની સમરસતાને સાર્થક કરવામાં સહયોગી બની સમગ્ર રાષ્ટ્ર એક વિશાળ પરિવાર છે તેવી ભાવનાને ઉજાગર કરે. ડૉ. આંબેડકરની વિચારધારાને ખરા અર્થમાં સાર્થક કરવા સર્વપક્ષોએ પ્રતિબદ્ધ બનવાની જરૂર છે.

ડૉ. બાબાસાહેબે કહ્યું છે, 'શિક્ષિત બનો, સંગઠિત બનો અને સંઘર્ષ કરો' પરંતુ આજના સમયની માંગ છે કે, 'શિક્ષિત બનો, સંગઠિત બનો અને સંઘર્ષમાં સફળ બની સમરસતા કેળવો.' આ ભાવ સાથે આપણે સૌ આગળ વધીએ અને વ્યક્તિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રઉન્નતિ સાધીએ. સમાજના આગેવાનો કે રાજકર્તાઓ પણ શોષણકર્તામાંથી મુક્ત થઈ પોષણકર્તા બને તો જ સમાજના વિકાસ સાથે રાષ્ટ્રનો વિકાસ શક્ય બનવાનો છે. આ કામ કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિનું નહીં, પરંતુ સમાજના દરેક આગેવાનો અને રાજકીય નેતાઓનું છે. ''આપણે જેટલા ઉદાર બની શકીએ એટલી જ વધુ ઊંચાઈ સર કરી શકીએ.'' એ આપણે સહુએ સમજવાની છે.

સમાજના યુવાનોએ, એમાં ખાસ કરીને છેવાડેના વંચિત સમાજના યુવાનોએ સંકલ્પસિદ્ધ બનવું પડશે કે શિક્ષણ, બુદ્ધિ અને યોગ્યતામાં તેઓ બીજાઓ કરતાં સહેજપણ ઉતરતા નથી. જીવનનો ઉદ્દેશ, માણસે રોજ બે ટંક ખાવા પૂરતી રોજી પ્રાપ્ત કરીને સંતોષ માનવામાં નથી. અન્ય સમાજની હરોળમાં પોતાના ગરીબ સમાજને નેતૃત્વ પૂરું પાડી તેમને તેમના બંધારણીય હકો પ્રાપ્ત કરાવી, સન્માનભેર જિંદગી જીવવા માટે પ્રેરણાદાયી બળ પૂરું પાડવું તે છે. આ બળ આપણને ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર સાહેબના જીવન અને કાર્યમાંથી મળશે.

ડૉ. બાબાસાહેબે પોતાનું અને પરિવારનું સમગ્ર જીવન જે વર્ગ માટે, તેની

સુખાકારી માટે ખર્ચી નાખ્યું છે. તેમણે અનેક અત્યાચારો સહ્યા, પણ અસ્પૃશ્યવર્ગને થતો અન્યાય સહન ન કર્યો. બાબાસાહેબના જીવનભરનાં સંઘર્ષના પરિણામે આજે દલિત સમાજ સરકારી નોકરીઓમાં પંચાયતથી પાર્લામેન્ટ સુધી વિવિધ સ્થાનો પર માનભેર બિરાજે છે. સમાજના કેટલાક આગેવાનો, અધિકારીઓ, નિવૃત્ત કર્મચારીઓને પણ ડૉ. બાબાસાહેબ ઉપર થયેલા અન્યાયની માહિતી નથી. તો આપણા દલિત સમાજના ૮૦ ટકાથી વધારે ગામડામાં રહી મજૂરી કરનારા સમાજ બાંધવો કે જે સવારે મજૂરીએ જઈને સાંજે ઘરે પરત ફરે છે, તેમને તો આ માહિતીની ખબર જ ક્યાંથી હોય? સમાજના બાંધવોને નમ્ર અરજ કરું છું કે આવનારા દિવસોમાં આપણે સૌએ જાગ્રત થઈ આપણા સમાજના વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નશીલ બનવું પડશે. કંઈક કરી છૂટવા માગતા સમાજના આગેવાનોને પણ મજબૂત પીઠબળ પૂરું પાડવાની જરુર છે. આ ઉદાત્ત હેતુને આપણે આપણો જીવનમંત્ર બનાવવો પડશે અને તો જ સર્વાંગી સમૃદ્ધિ તેમજ વિકાસ તરફ સમાજના મંડાણ કરી શકીશું.

મૈ અપને લિયે નહીં, અપનોં કે લિયે હૂં,
અપને વો હૈ જો પીડિત એવમ્ ઉપેક્ષિત હૈ.

લેખક : નાનાજી દેશમુખ

બાબાસાહેબે બંધારણની રચના વખતે જ ધર્મનિરપેક્ષતાની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરી છે. તેમણે કહ્યું છે કે, "ધર્મનિરપેક્ષતા એટલે બિનધાર્મિકતા નથી. ધર્મનિરપેક્ષતાનો અર્થ એટલો જ છે કે ધર્મના વિષયમાં રાજ્ય કે કેન્દ્ર સરકાર કોઈની ઉપર મહેરબાન રહેશે નહિ, તેમજ કોઈને દબાવશે નહિ. એટલે કે ધર્મના વિષયમાં સરકાર નિષ્પક્ષ રહેશે." એટલે કે ન્યાય બધા માટે, પણ ખુશામત કોઈની નહી.

એવી જ રીતે એમણે કાયદાની પણ વાત કરી છે. કાયદો લોકો દ્વારા લોકો માટે બનાવવામાં આવ્યો છે. લોકો માટે કાયદો છે કાયદા માટે લોકો નથી. માણસે કાયદા બનાવ્યા છે. કાયદાએ માણસને નથી બનાવ્યો. લોકોએ પોતાના સુખ માટે કાયદાનું નિર્માણ કર્યું છે. ડૉ. બાબાસાહેબ દ્વારા કાયદામાં જે જોગવાઈ આપણને આપવામાં આવી છે, આજે જાણે કાયદો લોકો માટે નહિ પણ લોકો કાયદા માટે હોય એવી સ્થિતિ ભારત માટે ચિંતાજનક છે. ડૉ. બાબાસાહેબ દ્વારા ભારતની આઝાદી સમયે દૂરંદેશીથી બનાવવામાં આવેલા કાયદામાં આઝાદીના દાયકાઓ બાદ પણ કોઈ ઝાઝો ફેરફાર રાજકીય હીતને ધ્યાનમાં લેવા સિવાય કરવાની જરૂર પડી નથી. એનો અર્થ એ થાય છે કે જો ડૉ. બાબાસાહેબ દ્વારા બનાવાયેલ બંધારણની બારીકીઓનું સંપૂર્ણપણે પાલન થયું હોત તો આજે ભારતના લોકોની સુખાકારી અને ભારતની દુનિયાની સૌથી મોટી લોકશાહી દેશ તરીકેની શાખ અને છાપ કંઈક અલગ અને ઊંચી હોત.

આંબેડકરને આપણે દલિત સમાજમાંથી તમામ સમાજ તરફ લઈ જવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ, ત્યારે જે ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતાઓ પર પડદો પાડી, કેટલાક લોકો દ્વારા દલિત સમાજ માટે ચૂંટણી ટાણે મગરનાં આંસુ સારવામાં આવે છે. ફક્ત દલિત સમાજની વસ્તીમાં જતી વેળાએ જ ડૉ. આંબેડકરને યાદ કરાય છે ત્યારે સમાજને જાગ્રત કરવાના આશયથી કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતોને આપની સમક્ષ મૂકવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરું છું. આ દરમ્યાન ખૂબ જ સુખદ અને કેટલીક આશ્ચર્યજનક વાસ્તવિકતા જાણવા મળી. ડૉ. આંબેડકરને જે સમાજ પોતાના મસીહા ગણે છે તે સમાજમાં ઘણા ભણેલા ગણેલા અને ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠિત લોકો મળ્યા, પરંતુ ડૉ. આંબેડકરે કરેલાં કાર્યો વિશે પૂરતી જાણકારીનો અભાવ વર્તાયો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કહ્યું છે કે "હું મારા દલિત સમાજનાં બહેનો અને ભાઈઓને એક પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છું છું કે તમે સમાજ માટે શું કર્યું? તમે લોકો ગૃહસંસારની જંજાળમાં જ પડ્યા રહેશો. પરંતુ જે સમાજમાં તમારો જન્મ થયો છે તે સમાજની પરિસ્થિતિ શું છે? તે તરફ તમારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. આપણા સમાજની ઉન્નતિ અને ઉદ્ધાર માટે શક્ય એટલો ત્યાગ કરો. તમે નોકરી કરતાં કરતાં પણ સમાજના જરૂરિયાતમંદને જેટલી બને તેટલી આર્થિક મદદ કરો. મહામુસીબતે મેળવેલી સુવિધાઓનો વધુમાં વધુ લાભ ઉઠાવો. ભણતર બાદ સરકારનાં મહત્ત્વનાં સ્થાનો પર પહોંચો કે જ્યાંથી સમાજની વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકાય. જો તમે સરકારી સહાયનો ઉપયોગ કરી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત નહીં કર્યું હોય અને ઉચ્ચ હોદ્દાઓ સુધી નહીં પહોંચ્યા હોય તો પાછળથી પશ્ચાતાપ થશે. ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આ સમાજને ક્યારેય ન ભૂલશો."

સાહિત્યકારોને હું આગ્રહપૂર્વક કહેવા માંગું છું કે, તમે તમારા સાહિત્યસર્જન દ્વારા ઉદાત્ત જીવનમૂલ્યો અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરો. તમારા વિચારો સંકુચિત કે સીમિત ન રાખતા તેમને ઉદાર અને ઉદાત્ત બનાવો. તમારી વાણીને ચાર દિવાલોમાં મર્યાદિત ન રાખતા ગામે-ગામના ગહન અંધારા દૂર કરવા ચોમેર ફેલાવો. તમારે ભૂલવું ન જોઈએ કે આપણા દેશમાં ઉપેક્ષિતોનું, દલિતોનું અને દીનદુખિયારાઓનું એક અલગ વિશ્વ છે. તેમનું દુઃખ તેમની વ્યથા સમજો અને સાહિત્ય દ્વારા જીવન ઉન્નત બનાવવા તમે તમારી સર્જન શક્તિ સમર્પિત કરો. ખરી માનવતા એમાં છે.

ડૉ. આંબેડકર કહેતા કે લડો, લડશો નહિ તો પાછળ રહી જશો. તમારામાં લડવાનો મિજાજ હશે તો અસ્પૃશ્ય સમાજને ચોક્કસ આગળ વધારી શકશો. જો લડાયક મિજાજ નહિ હોય તો તમારી સત્તર પેઢી આ દુનિયામાંથી જતી રહેશે, છતાં તમારો વિકાસ કે પ્રગતિ તસુભાર પણ દેખાશે નહિ. જ્યાં સુધી સમાજમાં મહિલાની સ્થિતિ સુધારીશું નહિ ત્યાં સુધી આપણા સમાજની પ્રગતિ થશે તેવું વિચારવું તે પણ રેતીમાં વહાણ

ચલાવવા બરાબર છે. સમાજની પ્રગતિ કરવી હશે તો પ્રથમ અને છેલ્લી શરત એટલી છે કે તમે ભણો તમારાં બાળકોને ભણાવો. તમારું મુક્તિદાતા બની શકે એવું તત્ત્વ હોય તો એક માત્ર શિક્ષણ છે. ભૂતકાળમાં તેમજ ભવિષ્યમાં પણ એ જ રહેવાનું છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ માટે કહેવાયું છે કે મહિલાઓનો શોષિતોનો, દલિતોનો, અછૂતોનો, આદિવાસીઓનો, ખેતમજૂરોનો જો કોઈ ભગવાન હોય તો તે એક માત્ર ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર છે. ધરતી પર મેં ભગવાનને જોયા નથી, જો ભગવાનના રૂપમાં કોઈને જોયા હોય તો તે માત્ર ને માત્ર ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર છે. જેણે પ્રાણીઓ કરતાં પણ ખરાબ જીવન જીવતા અસ્પૃશ્ય સમાજને ખરા અર્થમાં હક, અધિકારો અપાવ્યા. જે રીતે હનુમાનને સમુદ્ર લાંઘવા પહેલા જાંબવંતે શક્તિનો બોધ કરાવ્યો હતો, તે રીતે આંબેડકરે સમાજને તેની અંદર પડેલી શક્તિનો બોધ કરાવ્યો. અન્ય સમાજની વ્યક્તિ અને દલિત સમાજના વ્યક્તિની શક્તિ, તાકાતમાં કોઈ ફરક નથી તેવો બોધ કરાવી સમાજને નવજીવન આપ્યું છે. તેમણે કહ્યું કે અન્ય સમાજમાં જે પ્રકારે શક્તિઓ પડેલી છે. તે જ શક્તિઓ તમારામાં પડેલી છે. અલબત્ત તમે સારા ગુણોના સંવર્ધન અને ગુણાકાર માટે શિક્ષણને સમાજ જીવનનો મંત્ર બનાવો. બધા મંત્રોથી અગ્રિમ મંત્ર હોય તો તે છે 'શિક્ષણનો મંત્ર'. માણસના જીવનના લગભગ બધા પ્રશ્નો, સમસ્યાઓનું નિરાકરણ શિક્ષણમાં રહેલું છે.

ડૉ. આંબેડકરની જે ધારણા હતી તે આજે સાચી પડી રહી છે. કોઈપણ ક્ષેત્રની વાત આજે આપણે કરીએ તો ખ્યાલ આવશે કે, આપણે સૌ સ્વતંત્ર ભારતના નાગરિક છીએ. પરંતુ રાજકીય રીતે આપણે આજે પણ ગુલામી ભોગવી રહ્યા છીએ. અસ્પૃશ્ય સમાજના હિતની વાત કરનાર દલિત રાજકીય આગેવાનો અને અદલિત સમાજના હિતની વાત કરનારા સમાજના રાજકીય આગેવાનો વચ્ચે જ્યારે પસંદગીની વાત આવશે ત્યારે, અદલિત સમાજ હંમેશાં એવા દલિત આગેવાનની પસંદગી કરશે, જે અદલિત સમાજ કહે તેમ વર્તે અથવા અદલિત સમાજ કહે તેમ કામ કરે.

આ દેશને આઝાદ થયે વર્ષો વીતી ગયાં. છતાં જે પ્રકારે દલિત સમાજની પ્રગતિ થવી જોઈએ તે પ્રકારે થઈ નથી. આજે દલિતો પ્રત્યેની શારીરિક આભડછેટ ઓછી થયેલી માલુમ પડે છે, પરંતુ માનસિક આભડછેટ પરોક્ષ રીતે કે પ્રત્યક્ષ રીતે હજી આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ. રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રમાં હિજરત કરવા માટે આ સમાજને મજબૂર કરવામાં આવે છે. એક સાથે ૩૦ કે વધારે પ્રકારે દલિત સમાજની સામુહિક કત્લ કરવામાં આવે છે. આઝાદીનાં ૬૫ વર્ષો પછી પણ જ્યાંથી શરૂઆત કરી ત્યાંના ત્યાં આવીને ઊભા છીએ. અદલિત શક્તિશાળી સમાજ દ્વારા દલિતો જે પ્રમાણે આઝાદી પહેલાં ગુલામી ભોગવી રહ્યા હતા તે આજે પણ શિક્ષણ-રહેણી-

કરણીમાં આગળ આવ્યા છતાં રાજકીય ગુલામીની દશા ભોગવી રહ્યા છે. જે નરી વાસ્તવિકતા છે એ જ આઝાદીનાં ૬૫ વર્ષે તો શું પણ ૩૬૫ વર્ષે પણ ભોગવી રહ્યા હશે?

કોઈ પંથ નહીં, નહીં સંપ્રદાય, માણસ એ તો માણસ
અજવાળામાં ફરક પડે શું? કોડિયું હોય કે ફાનસ.

કવિશ્રી નરેન્દ્ર મોદી

આપણે આ સ્વતંત્ર ભારતના, સ્વતંત્ર દલિત રાજકીય આગેવાન બની શક્યા છીએ? પરંતુ આજ પ્રમાણે સમાજનું રાજકીય શોષણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. આ સમાજની પ્રગતિ કરવી ખરેખર મુશ્કેલ છે. દલિત રાજકીય આગેવાનો એ ખરેખર સમાજની પ્રગતિ કરવી હશે તો પહેલા સમાજે જાગ્રત બનવું પડશે.

આગામી સદી જ્ઞાનની સદી છે. જ્ઞાનની સદી આપણા દલિત સમાજની સદી બને. તેના માટે આપણે ખૂબ જ મહેનત કરવી પડશે. કહેવત છે કે, ''કઠોર પરિશ્રમનો કોઈ વિકલ્પ નથી.'' આપણા સમાજની જ્યાં જેવી સ્થિતિ છે, ત્યાંથી આપણા સમાજની પ્રગતિ કઈ રીતે શક્ય બને? પ્રગતિ કઈ રીતે કરી શકાય? તેના માટે સમાજના આગેવાનો, સમાજના બુદ્ધિજીવીઓ, સમાજના સાહિત્યકારો, સમાજના શ્રેષ્ઠીઓ, સમાજના રાજકીય આગેવાનો ઊંડું ચિંતન કરી, હક માટે કર્મશીલ બનીશું તો સમાજનો વિકાસ કરવામાં કંઈક અંશે સફળ થઈશું. આપણે સમાજને બેઠો કરવા માટે સમાજના બાંધવોને શિક્ષણ માટે નિરંતર પ્રોત્સાહિત કરવા પડશે. આપણો સમાજ ઉન્નત દિશામાં વિકાસ કરે, પ્રગતિ કરે, રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવે, તેવો પુરુષાર્થ આરંભીએ. સમાજના છેલ્લે પગથિયે આપણા સમાજનો બાંધવ છે. તેનો વિકાસ કરવામાં હું શું કરી શકું? તેવી ભાવના ઉજાગર કરવા ગામડેથી શરૂ કરી નગર-તાલુકા-જિલ્લા, રાજ્ય કે રાષ્ટ્ર સુધી એક કડીમાં બંધાઈશું તો જ આપણે કંઈક કરી શકીશું, આઝાદ ભારતનાં વર્ષો વિતી ગયાં તેમ આવનારો સમય પણ વિતી જશે. આ સમાજ જે સ્થિતિમાં જીવે છે તે જ સ્થિતિમાં જીવશે. એટલે સમાજ બેઠો થાય, વિચારતો થાય અને અસમંજસમાં પડ્યા વગર સમાજહિતમાં વિશેષ પ્રદાન કરે તે જરૂરી છે.

સમાજહિતમાં કામ કરવાની પ્રેરણા ને ઊર્જા આપણને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારાથી મળી છે. એ વિચારધારાને પકડી આગળ વધતા રહીએ તો જ સમાજનો વિકાસ કરી શકીશું, આપણે સૌ રાજકીય રીતે અલગ-અલગ ભાગમાં વહેંચાયેલા છીએ. પરંતુ સમય-સંજોગો-સ્થિતિ આપણને સૌને એક થતા રોકી શકે નહિ. આપણા સમાજના અલગ અલગ દષ્ટિકોણ હશે, અલગ-અલગ વિચારો હશે પરંતુ અલગ ભાષા, અલગ પ્રાંત હોવા છતાં આપણી દલિત સમાજની સમસ્યા એક જ છે, તેમાં બે મત નથી. એટલે દલિત સમાજ જે અસંગઠિત છે, તેને સંગઠિત થયા

વિના છૂટકો નથી. જો આમ કરવામાં આપણે નિષ્ફળ જઈશું તો આપણી પ્રગતિની કલ્પના ઝાંઝવાના જળ સમાન સાબિત થશે.

સાથે સાથે એટલું પણ કહીશ કે અસ્પૃશ્ય સમાજમાંથી આવતા આપણા પ્રત્યેક કાર્યકર્તાએ વિકાસના તમામ રસ્તે ઝઝૂમવું પડશે. સને ૨૦૧૪ની સાલમાં આપણે ઊભા છીએ. પરંતુ આજે અનુસૂચિત જાતિના સમાજની સ્થિતિનો જો વિચાર કરીએ તો આપણે કંઈ ઝાઝું પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. કારણ કે દલિત સમાજ અસંગઠિત સમાજ છે. જેમાં અલગ-અલગ સમાજ, અલગ-અલગ ગોળ તેમજ ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિના સમૂહમાં આપણે વહેંચાયેલા છીએ. જે આપણા સમાજની સૌથી નબળી કડી છે. કોઈપણ સાંકળ કેટલી મજબૂત છે તે તેની મજબૂત કડી નહિ પરંતુ નબળામાં નબળી કડી નક્કી કરતી હોય છે. તેમ આ સમાજ પણ અલગ અલગ વાડા, અલગ-અલગ પેટાજ્ઞાતિઓ અને નાના નાના ગોળ કે પરગણાની પરંપરાના સંકુચિત ખ્યાલોના કારણે આ સમાજને એક આગેવાન નથી, એક દિશા નથી, એક વિચાર નથી. પોતે સ્વતંત્ર છે, બીજા કરતાં ખુબ જ બુદ્ધિશાળી છે. આમ પોત પોતાના વિચારમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે. કોઈપણની નેતાગીરી સ્વીકારવા અસંતમ હોય છે. જેથી આપણો સમાજ પ્રગતિ કરી શક્યો નથી જેથી કુહાડીના હાથા તરીકે આપણો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે છે. તે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપણે જોઈ અનુભવી શકીએ છીએ.

ગુજરાતનાં અઢાર હજાર ગામોમાં એવાં ઘણા ગામો છે જ્યાં આજે પણ મંદિરપ્રવેશથી અસ્પૃશ્ય સમાજને વંચિત રખાય છે. અસ્પૃશ્ય સમાજે ૨૫૦૦ વર્ષથી આવી કઠિન વેદના વેઠીને રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું જતન કર્યું, તેનું પોષણ કર્યું, છતાં આજે આપણે અનુભવીએ છીએ કે સ્પૃશ્ય સમાજના અસ્પૃશ્ય પ્રત્યેના મનોભાવોમાં શરીર રૂપી વિચારોમાં ફરક પડ્યો છે. પરંતુ મન મસ્તિષ્કના વિચારોમાં હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. આજે પણ બુદ્ધિજીવીઓ, વિશ્લેષકો સાહિત્યકારો દ્વારા પોતાની પ્રસિદ્ધિ મેળવવા અસ્પૃશ્ય સમાજ માટે જે તેમને પસંદ નથી તેવા શબ્દ પ્રયોગો કરવામાં આવે છે.

જ્યારે વિશ્વ ૨૧મી સદીના બીજા દાયકામાં ઊભું છે ત્યારે આપણે જ્ઞાતિ, ધર્મ, પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ તેમજ ઊંચનીચના અખાડામાં ઉતરીને રાષ્ટ્રની શક્તિને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉપયોગ કરવાને બદલે વેર-ઝેરના બીજના વાવેતર કોઈને કોઈ સ્વરૂપે રાષ્ટ્રમાં નાંખવાની અને નંખાવવાની મનોવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહીશું કે ભારતીય તરીકે ૨૧મી સદી તે ભારતના દલિતો કે સવર્ણો વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરવાની સદી બને તેવા પ્રયત્ન કરવા આપણે કટિબદ્ધ બનીશું?

દુનિયાની મોટામાં મોટી લોકશાહી ભારત છે અને ભારતમાં મોટામાં મોટો સમાજ કોઈ હોય તો તે દલિત જાતિમાં આવતો સમાજ છે. દલિત સમાજની સ્થિતિને

સુધારવા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે જીવન ખર્ચી નાંખ્યું અને આખા દેશ સાથે દુશ્મનાવટ વહોરી. આઝાદીના દાયકાઓ બાદ તે સમાજની પરિસ્થિતિ સુધરી નથી. વિશેષ કરીને આર્થિક અને શૈક્ષણિક બાબતોમાં પણ હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. જો શિક્ષણ મેળવેલ વ્યક્તિઓના પ્રમાણની વાત કરીએ તો પ્લાનિંગ કમિશનના આંકડાઓ મુજબ ૧૯૯૧માં દલિત સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ અન્ય સમાજના ૫૭.૬૯ ટકા હતું જે ૨૦૦૧માં વધીને ૬૮.૮૧ ટકા થયું હતું. આ આંકડાઓની સરખામણી અન્ય સમાજ સાથે કરીએ તો ૧૯૯૧માં આ આંકડાઓનો તફાવત ૨૦.૨૮ ટકા હતો જે ૨૦૦૧માં ઘટીને ૧૪.૧૨ ટકા થયો જે આનંદની વાત છે પરંતુ હજુ પણ આ ક્ષેત્રે દલિત સમાજ અન્ય સમાજ કરતા ઘણો પાછળ છે. સમગ્ર રીતે ભારતની શૈક્ષણિક સ્થિતિની વાત કરીએ તો ઘણું કાર્ય કરવાનું બાકી છે.

ભારતમાં આજે પણ દલિત સમાજ અન્ય સમાજ કરતા ઘણો પાછળ છે. જો લોકશાહી દેશમાં લોકશાહીની રીતે આપણે દલિત સમાજને મૂલવીએ તો લોકસભાની ચૂંટણીમાં સરેરાશ મતદાન ૬૦ ટકાની આજુબાજુ થાય છે. જેમાંથી સૌથી વધુ ૩૦ ટકા મતદાન દલિતો અને મુસ્લિમો દ્વારા કરવામાં આવે છે. જ્યારે બાકીના ૩૦ ટકા મતદાન સામાન્ય મતદારો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે, વધુ મતદાન કરતા સમાજમાં દલિત, મુસ્લિમ અને બક્ષીપંચ આવે છે. આઝાદ ભારતમાં દલિત સમાજની વસ્તી અંગે અભ્યાસ કરીએ તો ૧૯૬૧માં ભારતની વસ્તી ૪૩.૯ કરોડ હતી, દલિત સમાજની વસ્તી ૬.૪૪ કરોડ હતી. જે ભારતની વસ્તીના ૧૪.૬૭ ટકા હતી. ૧૯૭૧માં ભારતની વસ્તી ૫૪.૭૯ કરોડ હતી, દલિત સમાજની વસ્તી ૮ કરોડ હતી. જે ભારતની વસ્તીના ૧૪.૬૦ ટકા હતી. ૧૯૮૧માં ભારતની વસ્તી ૬૬.૫૩ કરોડ હતી, દલિત સમાજની વસ્તી ૧૦.૪૮ કરોડ હતી. જે ભારતની વસ્તીના ૧૫.૭૫ ટકા હતી. ૧૯૯૧માં ભારતની વસ્તી ૮૩.૮૬ કરોડ હતી, દલિત સમાજની વસ્તી ૧૩.૮૨ કરોડ હતી. જે ભારતની વસ્તીના ૧૬.૪૭ ટકા હતી. ૨૦૦૧માં ભારતની વસ્તી ૧૦૨.૮૬ કરોડ હતી, દલિત સમાજની વસ્તી ૧૬.૬૬ કરોડ હતી. જે ભારતની વસ્તીના ૧૬.૨૦ ટકા હતી. જ્યારે ૨૦૧૧માં ભારતની વસ્તી આશરે ૧૨૧.૦૨ કરોડ જેટલી નોંધાઈ છે. જે દેશની વસ્તીની આશરે ૧૬.૨૦ ટકા કરતા વધારે થાય છે. હાલ દેશમાં ૬૮.૮૩ ટકા વસ્તી ગામડામા વસે છે, જ્યારે ૩૧.૧૬ ટકા વસ્તી શહેરમાં વસવાટ કરે છે. ૨૦૦૧ના પ્લાનીંગ કમિશન ઑફ ઈન્ડિયાના આંકડા પ્રમાણે ૧૬.૬૦ કરોડ દલિત સમાજની વસ્તી જેમાંથી ૭૯.૮૦ ટકા વસ્તી ગામડામાં રહે છે. જ્યારે દલિત સમાજની ૨૦.૨ ૦ ટકા શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. દલિત સમાજની કુલ વસ્તીના ૪૫.૨૦ ટકા સાક્ષરતા છે. જ્યારે ૪૪.૩૦ ટકા દલિત પરિવારોના ઘરમાં વીજળીનું જોડાણ છે.

જેમાં ગરીબીની રેખા નીચે જીવન ગુજારતા ૩૬.૨૫ ટકા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં જ્યારે ૩૮.૪૭ ટકા શહેરી વિસ્તારમાં આ સમાજ વસવાટ કરી રહ્યો છે. ઉલ્લેખનીય છે કે પ્લાનીંગ કમિશનના આંકડા એવું કહે છે કે ૪.૪૨ કરોડ દલિત પરિવારો પાસે ઘર છે, જેમાં ૧.૯૦ કરોડ પાકાં મકાનો ધરાવે છે. જ્યારે ૨.૧૬ કરોડ પરિવારો પાસે રહેવા માટે મકાનો છે પણ એ પાકાં નથી. જ્યારે એવા ૩૫ લાખ કરતા વધુ પરિવારો પાસે માત્ર ઉપર આભ અને નીચે ધરતીની સ્થિતિ છે.

આજે ૨૦૧૪ની વસ્તીની વાત કરીએ તો અંદાજિત ૨૦ કરોડની દલિત વસ્તી છે. જેમાં દેશમાં રહેતા ૧૨૧ કરોડની વસ્તીમાં દર છઠ્ઠી વ્યક્તિ દલિત સમાજની છે. આટલી મોટી જનસંખ્યા હોવા છતાં આ સમાજ માટે કોઈ ચોક્કસ કે નક્કર પગલાં કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકાર લઈ શકી નથી. આજે પણ દલિત સમાજના ઘરવિહોણા પરિવારોની સંખ્યા બહુ મોટી છે, શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ ખૂબ જ ઓછું છે. આપણે સૌએ સાથે મળીને વિચારવાનો સમય આવી ગયો હોય તેમ નથી લાગતું? ધ્યાનમાં લેજો કે હવે આ દેશમાં દલિતોદ્ધારક તરીકે આંબેડકર જન્મ લેવાના નથી. જે કંઈ કરવાનું છે તે દલિત સમાજના આગેવાનોએ તેમજ રાજ્યના શાસનકર્તાઓએ સમાજને સાથે લઈને કરવાનું છે. ધરતી પર રોજ હજારો જન્મે છે અને લાખો મૃત્યુની ચાદર ઓઢીને સદા માટે પરલોકયાત્રાએ નીકળી જાય છે. આપણા દુઃખો આપણા સિવાય કોઈ નિવારી શકશે નહીં જે આજની રાષ્ટ્રની તાસીરથી જોઈ શકાય છે.

''મારી હસ્તી મારી પાછળ એ રીતે વિસરાઈ ગઈ,
આંગળી જળમાંથી નીકળી ને જગ્યા પૂરાઈ ગઈ.''

કવિ શ્રી ઓજસ પાલનપુરી

અલબત્ત સારા ગુણોના સંવર્ધન અને ગુણાકાર માટે શિક્ષણને તમારા, સમાજજીવનનો મંત્ર બનાવો, કારણ બધા મંત્રોથી ઉપર જો કોઈ પ્રથમ અને અગ્રિમ મંત્ર હોય તો તે છે 'શિક્ષણનો મંત્ર'.

આ બધી પરિસ્થિતિ છતાં આ સમાજે પોતાની અલગ ઓળખ ઊભી કરી છે એ પણ એટલી જ સાચી વાત છે. કેટલીક વિશેષ કારીગરીની બાબતોમાં આ સમાજ હરહંમેશ આગળ રહ્યો છે. આજથી ૩૫-૪૦ વર્ષ પહેલાં બાંધકામ મંડળી, વણાટ મંડળી, ખાદીગ્રામોદ્યોગ, ગૃહ ઉદ્યોગ મંડળી, ચર્મ ઉદ્યોગ મંડળી તેમજ સેન્ટિંગ કામ કરનારા કારીગરોમાં જો કોઈ સમાજનું નામ હોય તો તે દલિત સમાજનું હતું. પરંતુ આજે સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો. ૫૦થી ૬૦ વર્ષ પહેલાંના સમયમાં દલિત સમાજ કાપડની ફેરી, ઘીનો વેપાર, ચર્મઉદ્યોગ સંલગ્ન પગરખાં વગેરે જેવી અનેક સમાજ ઉપયોગી ચીજવસ્તુ તૈયાર કરીને આર્થિક ઉપાર્જન મેળવતો હતો. લોકશાહી શાસનમાં આજે વધુ તકોનો અવસર હોવા છતાં, આપણા દલિત શ્રમજીવી સમાજના માણસો

હાલની સ્થિતિએ બાંધકામ મંડળીઓમાં કામ મેળવી શક્યા નથી. આ વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ અન્ય કોઈ વ્યક્તિ આ કામ ન લઈ જાય એવી વ્યૂહ રચના ઘડાય છે. અદલિત સમાજના ચાલાક હોંશિયાર, પૈસાદાર અને વગદાર એવા બધી રીતે બળુકા ઠેકેદારો આવા કામોમાં આધિપત્ય જમાવી દે છે. ક્યારેક આપણામાંનો જ આપણી સામે આવીને આપણને પાડી દેવા મથે છે. ઈર્ષ્યા-દ્વેષની હિન માનસિકતાને કારણે આપણામાં કેટલાક નવરાધૂપ થઈને કોઈનો હાથો બનીને સમાજની પ્રગતિને રૂંધે છે. આ વાસ્તવિકતા છે, આ સ્થિતિ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ઘણાં ક્ષેત્રમાં મહદ્ અંશે આપણી સ્થિતિ આવી જ છે. આપણે યોગ્ય દિશાનો વિચાર કર્યા વગર કેટલીક નકારાત્મક બાબતોને આજે પણ આગળ કરી રહ્યા છીએ. આપણા સમાજમાં અંદરો-અંદરની લડાઈ અને ઈર્ષા એ હદે પહોંચી છે કે, આપણે આપણું વર્ચસ્વ અને સર્વસ્વ ગુમાવતા જઈએ છીએ, આવા ઘણા દાખલાઓ નજર સમક્ષ ઠેર ઠેર તમે નીહાળી શક્યા હશો. આજે પણ તમે ચોરે અને ચૌટે સાંભળતા હશો કે "આ તો હરિજન છે." હજુ પણ અદલિત સમાજના મસ્તિષ્કમાં દલિત સમાજની વ્યક્તિ પ્રત્યે જે અન્ય સમાજની વ્યક્તિ પ્રત્યે આદર હોય તે પ્રકારની માનસિકતા આવી નથી અને ભવિષ્યમાં ક્યારે આવશે તે આ ધરતી પર જીવનાર વ્યક્તિ કહી શકે તેમ નથી. આ ગુંજ સાંભળવા મળે છે, વ્યક્તિની જન્મજ્ઞાતિ ખબર હોતી નથી ત્યારની સમાજની એના પ્રત્યે જોવાની અને એ વ્યક્તિને મૂલવવાની દૃષ્ટિ અલગ હોય છે, જ્યાં ખબર પડે કે આ વ્યક્તિ અસ્પૃશ્ય સમાજમાંથી આવે છે એટલે તુરંત સમાજની તે વ્યક્તિને જોવાની અને મૂલવવાની દૃષ્ટિમાં ફરક પડી જાય છે. કોઈપણ ક્ષેત્રની બે એક સરખા સ્તરની વ્યક્તિ હોય તો પણ જો કોઈ એક વ્યક્તિ જન્મે અસ્પૃશ્ય સમાજમાંથી આવતી હશે તો, એ વ્યક્તિ ભલે ગમે તેટલી શ્રેષ્ઠ હશે એના માન સમ્માનમાં સમાજની નજરોમાં ઓટ તેમજ ખોટ સ્પષ્ટરૂપે દેખાઈ આવે છે. આવી ઘટનાઓ ક્ષણે ક્ષણે અનુભવાય છે. અસ્પૃશ્ય સમાજના માનસપટ પર આવી ઘટનાઓના પરિણામે કેવી અને કેટલી ભયંકર પીડા થતી હશે તેની કલ્પના આવો વ્યવહાર કરનારને નહી થતી હોય તે સનાતન સત્ય છે.

ભારતનો ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે અસ્પૃશ્ય સમાજે વર્ષોથી અનેક પ્રકારની પીડાઓ, અપમાનો, અત્યાચારો વેઠ્યાં છતાં તેણે ભારતીય ભૂમીનું તેમજ સંસ્કૃતિનું જતન કર્યું છે. ભારતમાતાનું દોહન નહિ, પણ ભારતમાતાનું પોષણ કર્યું છે. આજે પણ આપણે અનુભવીએ છીએ કે અદલિત સમાજમાં સદીઓ જૂની જે માનસિકતા છે તે હજુ દૂર થવાનું નામ લેતી નથી. કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે સામે આવે જ છે. સ્પૃશ્ય સમાજ ૧૮મી સદીના આદીમાનવના વિચારો છોડશે નહિ, ત્યાં સુધી વિકસિત સમાજ, વિકસિત રાષ્ટ્રની કલ્પના જાદુઈ સ્વપ્ન સમાન બની રહેશે. ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે કહ્યું છે કે : "તમે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખજો કે જીવનમાં કોઈ ભવ્ય ધ્યેય હોવું એ એક

બહુ મહત્ત્વની વાત છે. પછી એ પોતાના જીવનમાં પ્રગતિ સાધવાનું હોય કે દેશના વિકાસનું હોય. પરંતુ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક વ્યક્તિએ અવિરતપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. જગતની સર્વ મહાન વસ્તુઓ અવિરત પરિશ્રમ દ્વારા તથા ધૈર્ય સાથે કષ્ટો અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને જ પ્રાપ્તકરી શકાતી હોય છે. આથી તમારા ધ્યેય પર તમારી સર્વ શક્તિઓને કેન્દ્રિત કરો. મનુષ્યે જીવવા માટે ખાવું પડે છે એ વાત સાચી છે. એટલી જ સાચી વાત એ છે કે મનુષ્યે સમાજના ઉદ્ધાર માટે કામ કરતા રહી શકાય એ માટે જીવવાનું હોય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે, ''મહાન કાર્યો કદી આસાનીથી થઈ શક્યાં નથી. સમય, ધૈર્ય અને અદમ્ય ઇચ્છાશક્તિ દ્વારા સમાજનું તેમજ રાષ્ટ્રનું ભલું કરી શકાય છે. નીતિવાન બનો, બહાદુર બનો, અસ્પૃશ્ય સમાજને સંપૂર્ણપણે સાથે રાખીને આગળ વધીશું તો જ આ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવું શક્ય બનશે.''

સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે, 'ઊઠો જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો.' આ સૂત્રને સાકાર કરવું હોય તો રાષ્ટ્રની તમામ શક્તિ, તમામ વર્ગો, તમામ સંપ્રદાય, તમામ પ્રાંત, તમામ ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા સાથે મળીને પ્રયાસ કરવો પડશે. તો જ આ રાષ્ટ્રને કંઈક અંશે આપણે સફળતાની નજીક પહોંચાડી શકીશું. સ્વામી વિવેકાનંદજીએ કહ્યુ હતું કે દરિદ્ર કે દુઃખી વ્યક્તિમાં નારાયણના દર્શન કરો. ઈશ્વરરૂપી આત્મા તેમાં વાસ કરે છે.

મિત્રો, આપણે ક્યાં સુધી બીજાઓને દોષ દેતા રહીશું? બીજાઓને દોષ દેવો સહેલો છે, પરંતુ બીજામાંથી આપણા જીવનમાં સારું ગ્રહણ કરવું અઘરું છે. આપણે પ્રગતિ કરવી હોય તો તે ઉચ્ચ વિચારોને પકડવા પડશે. આવા વિચારો થકી સમાજ કે રાષ્ટ્રને દિશા અપાતી હોય છે અને સમાજ કે રાષ્ટ્ર પ્રગતિ કરતું હોય છે.

બાબાસાહેબ વિલાયત ભણવા ગયા અને ત્યાંથી તેમના કાર્યને આધારે જે સિદ્ધિ મેળવી તેમાં આ વાત જોઈ શકાય છે. અમેરિકાના ન્યૂયોર્ક શહેરમાં જગપ્રસિદ્ધ કોલંબિયા યુનિવર્સીટી જેના મુખ્ય દરવાજાની અંદર ભારતીય સંવિધાનના જનક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનો ફોટો લગાવવામાં આવ્યો છે. જેની નીચે લખ્યું છે, ''અમને ગર્વ છે કે એવા વિદ્યાર્થી અમારી યુનિવર્સીટીમાં ભણી ગયા છે.... જેણે ભારતદેશનું સંવિધાન લખીને એ દેશ પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે.'' કોલંબિયા યુનિવર્સીટીને ૩૦૦ વર્ષ પુરા થયા તે પ્રસંગે ગત ૩૦૦ વર્ષના સમયગાળામાં જે પણ વિદ્યાર્થીઓ ભણી ગયા તેમાં મેધાવી અને હોંશિયાર વિદ્યાર્થી કોણ હતો? તેનો સર્વે કરાવવામાં આવ્યો. જેમાં પહેલા નંબર પર નામ આવ્યું ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કોલંબિયા યુનિવર્સીટીમાં પરિશ્રમની પરાકાષ્ઠા સર્જી હતી. ડૉ. આંબેડકરે કોલંબિયા યુનિવર્સીટીમાં જે અભ્યાસ અર્થે પ્રવેશ લીધો હતો તે કોર્ષની અવધિ ૮ વર્ષની હતી. પરંતુ બાબાસાહેબે આ અભ્યાસ ૨ વર્ષ અને ૩ મહિનામાં જ પૂરો કર્યો. દિવસના ૨૪ કલાકમાંથી તેઓ લગભગ ૨૧ કલાકનું વાંચન કરતા અને તેથી આટલા ટૂંકા ગાળામાં પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યા. ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરના સન્માનમાં કોલંબિયા યુનિવર્સીટીના મુખ્ય દરવાજા પાસે એમની કાંસ્ય પ્રતિમાનું અનાવરણ અમેરિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખ શ્રી બરાક ઓબામા દ્વારા કરવામાં આવ્યું. જેની નીચે લખ્યું છે. 'Symbol of knowledge' અર્થાત ''જ્ઞાનનું પ્રતિક''.

આપણા પડોશી દેશ શ્રીલંકામાં રાજધાની કોલંબોમાં બે એકર જમીન પર ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ભવન અને તેમની પૂરા કદની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવાની માન્યતા પ્રદાન કરી છે તેની સાથે હજુ પાંચ એકર જમીન આંબેડકર મિશન હેતુ શ્રીલંકાની રાજધાની કોલંબો ખાતે મહાબોધી સોસાયટીના મુખ્ય કાર્યાલયની સામે મહાન અનાગરિક ધમ્મપાલની પ્રતિમા પાસે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પુરા કદની વિશાળ પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવશે. આ સાથે કોલંબો પાન્નિપિટીય સ્થળે બે એકર પર ડૉ. આંબેડકર ભવનનું નિર્માણ કરવામાં આવશે. કેંડી ખાતે પાંચ એકર જમીન શ્રીલંકન ઉદ્યોગપતિ ડૉ. જીવક ભંડારેએ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મિશન હેતુ દાનમાં આપેલ છે.

જાણીતા લેખક અને સાહિત્યકાર ગુણવંત શાહે કહ્યું છે કે, ''ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સવાલદાર, જવાબદાર, રુઆબદાર રાષ્ટ્રનેતા હતા.''

આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણા મને ગુજરાતના વિશ્વપ્રસિદ્ધ નેતા, વિચારક, ચિંતક, દૂરંદેશી તથા સામાજિક સમરસતાના પ્રહરી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી પાસેથી મળી. સાથે સાથે ભગીરથભાઈ દેસાઈ જેવા સુજ્ઞજનોનો પણ સાથ મળ્યો. પ્રખર અભ્યાસુ ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલે આ પુસ્તકમાં પુરોવચન લખી આપ્યું તેને હું મારું અહોભાગ્ય ગણું છું. શ્રી દાનભાઈ વાઘેલાએ મારા પુસ્તકને જોડણીશુદ્ધ કરવામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. વળી શ્રી દિનેશભાઈ પટેલે પણ ઘણો સાથ આપ્યો છે. આ પુસ્તકમાં એ સર્વેનો સ્મરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકને તેના અંતિમ મુકામ સુધી પહોંચાડવામાં જે-જે મિત્રોનો-સહૃદયીઓનો-સ્નેહીઓનો પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ફાળો છે તેવા તમામ હૃદયવાસીઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

અંતમાં માત્ર એટલું જ નિવેદન કે . . .

સંગાથ

મનને કીધું બહુ થયું, શું કામ કરગર્યા કરે (૨)
જેને મળ્યો નથી, ખાદી કે તાંતણાનો શણગાર,
નથી તેનાં શરીરે છિલકાનો ભાર,
ત્યાં કર્યો કકળાટ પારાવાર. (૨)
કોને કહેવું, શું સહેવું, નથી તેની ખબર,
ત્યાં કર્યો કોલાહલ પારાવાર. (૨)
કોઈ તો કહો, ઉજાસ ક્યારે થશે,
સદીઓથી સહ્યા દુઃખ ને દર્દ, દુઃખ દર્દને મટાડવા,
માનવતાને વર્યે. હવે માનવતાને વર્યે.
શું કામ કરગર્યા કરે, લયે સહુનો સંગાથ,
આપણે લયે સહુનો સંગાથ, શું કામ કરગર્યા કરે(૨)

સુરત
તા. ૧૩-૦૪-૨૦૧૪

નાથુ સોસા
મો. ૯૮૨૫૧૪૬૪૪૮

પુરોવચન
ડૉ. ભીમરાવનો આંતર મનોસંઘર્ષ
ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરસાહેબના આંતર મનોસંઘર્ષની વાત મારે કવિ શ્યામ સાધુની કાવ્યરચનાથી માંડવી છે.

''ક્યાંક ઝરણાંની ઉદાસી પથ્થરો વચ્ચે પડી છે,
ક્યાંક તારી યાદની મોસમ રડી છે!
દોસ્ત! મૃગજળની કથા વચ્ચે તમે છો,
આ જુઓ અહીંયા તરસ, ત્યાં વાદળી ઊંચે ચડી છે!
પંખીઓનાં ગીત જેવી એક ઇચ્છા ટળવળે છે,
ઓ હૃદય! બોલો કે આ કેવી ઘડી છે?
આવ, મારા રેશમી દિવસોના કારણ,
જિંદગી જેને કહે છે, એ અહીં ઠેબે ચડી છે!
ઓ નગરજન! હું અજાણ્યા દેશનો થાક્યો પ્રવાસી
લાગણી નામે હવેલી ક્યાં ખડી છે?''

આ ઉદાસી શ્યામ સાધુની, ડૉ. ભીમરાવની ને દલિત સમાજના હરકોઈ વ્યક્તિની હોઈ શકે. છેલ્લે તો ઘણું થાકી જવાયું, લાગણી નામે હવેલીની શોધમાં ને શોધમાં આયખું પૂરું થયું ને છતાં ઇચ્છાઓ ટળવળતી રહી. અમારે તો જીવવું હતું ભાઈ! કોઈક આવીને અમારી મૃત્યુની ચાદર ખસેડી એટલું કહે કે ભાઈ! કેમ છે? તો અમે જીવી જાત. મૃગજળ જેવી આશાએ અમે દોડતા રહ્યા, અમારી તરસ ક્યાંય ન છિપાણી. ક્યાંક આભડછેટના નામે, ક્યાંક ધર્મના નામે, ક્યાંક જ્ઞાતિના નામે કોઈ ને કોઈ રૂઢિવાદી સામે અપમાનિત થઈ પીડાતું રહેવું પડ્યું. હજારો વર્ષની અમારી વ્યથા, વેદના ને વલવલાટ જોઈ કોઈ દેવ-દેવીને અમારા તરફ કોઈ અનુકંપા જ ન જાગી? તારે મંદિરિયે આવી હડધૂત થયા, માર ખાધો ને અંગ પણ ગુમાવ્યાં છતાં તું પથ્થર જ હતો, તે પથ્થર જ રહ્યો. શાસ્ત્રના નામે, ધર્મના નામે, મનુના નામે અજ્ઞાની ને અભણ રાખ્યા ને ગામના સીમાડે પશુથી હીન બનાવી દીધા. છતાં સંતોષ ન થયો કે અમારા રાંકના રતન, વિશ્વના શ્રેષ્ઠ વિચારધારીને પણ રિબાવી રિબાવી માર્યા? જિંદગી જેને કહે છે એ તો અહીં ઠેબે ચડી છે.

બાપ! ભીમરાવ તારી જિંદગીનો બાહ્ય સંઘર્ષ તો સાંભળીને, વાંચીને, તારી કલમે લખાયેલો અનુભવ્યો છે, પણ ભીતરના ભીડાયેલા દ્વાર કેમ ખોલવા? આંતર

મનોસંઘર્ષને શબ્દરૂપ કેમ આપવું? આ ચિત્તની સંવેદના ભીતરથી કોરી ખાય, બાળી નાખે, કટારીની જેમ છેદી નાખે જે બહારથી તો દેખાય નહીં ને કહેવા જાઉં તો કહી શકાય નહીં, સંવેદનાનાં આંસુ હતાં તે એટલું બધું રડ્યા કે હવે સુકાઈ ગયાં છે. ભડવીર મારા ભીમરાવ તું દલિત સમાજ માટે, પીડાયેલી ભારતીય નારી માટે, આધાર વિનાના ખેડૂતો માટે, રાષ્ટ્ર માટે એટલો બધો સંઘર્ષ ખેડતો રહ્યો છે કે તારાં સંતાનો તથા પ્રિય પત્ની રામુને પણ વિસરી ગયો! જરૂર તારા મનોસંઘર્ષની કથા કહેવાનો તારી પાસે સમય જ ન હતો. હવે તો મારે આ વણખેડાયેલી ધરતી ઉપર બીજ રોપવાનાં રહ્યાં.

નાનકડો ભીમો નિશાળે દાખલ થવા પિતાની આંગળી પકડી આવ્યો વિદ્યાના દ્વારે. વર્ગખંડમાં જેવો દાખલ થવા ગયો કે દ્રોણાચાર્યના વારસદારે હાકલ મારીઃ 'એલા! મહારડા ત્યાં જ ઊભો રહેજે, અંદર આવીશ નહીં, તારે ભણવું હોય તો વર્ગખંડની બહાર બેસી ભણજે. બાળમાનસ ઉપરનો આ પ્રહાર કારી હતો, પરંતુ ધીરે-ધીરે આઘાત સહન કરવાની આદત પડી ગઈ. શિક્ષક લેશન તપાસે નહીં, તરસ લાગે ત્યારે કોઈને દયા આવે તો અલગ રાખેલ નળ એ ખોલી આપે ત્યારે પાણી પીવાનું, ગણિતનો દાખલો આવડતો હોય પણ બ્લેકબોર્ડ સુધી જઈ શકાય નહીં. કારણ કે ત્યાં જાય તો સવર્ણ વિદ્યાર્થીઓના નાસ્તાના ડબા અભડાઈ જાય.

વેકેશન પડ્યું એટલે ભાઈ-ભાંડુઓ દાપોલીથી વેકેશન ગાળવા પિતાજી રહેતા હતા ત્યાં મુંબઈ ગયા. રેલ્વે સ્ટેશનથી પિતાજીનું ઘર દૂર હતું એટલે ગાડામાં બેસીને જવું પડે. ગાડાવાળો અછૂત છોકરાંઓને ગાડામાં કેમ બેસાડે? અભડાઈ જવાય! છોકરાઓ બમણું ભાડું આપવા તૈયાર થયા તો ગાડાવાળો કહે ગાડું તમારે હાંકવું પડશે હું દૂર ચાલતો આવીશ. રસ્તામાં ઘેરથી લાવેલો નાસ્તો કર્યો, પણ પીવા પાણી મળે નહીં. જકાત નાકે પાણી હતું તે હિન્દુઓની પરબ હતી. તેમાં મુસ્લિમો પાણી પી શકે, અછૂત હિન્દુ હોવા છતાં તેને પાણી પીવા મળે નહીં. દૂર ગંદા પાણીની ગટર હતી તેમાંથી પાણી પીવાનું આમને માટે શક્ય નથી. ભીમરાવ માટે તે સમયે મનોસંઘર્ષ એ થયો કે હિન્દુ હિન્દુથી અભડાય? ને કોઈ અછૂતથી અભડાઈ જવાય તો મુસલમાનને અડકવાથી પવિત્ર થઈ જવાય? નાનપણમાં ડગલે ને પગલે આભડછેટનો આ ભય ને ફફડાટ તેમને વીંછીના ડંખ જેવી પીડા આપતો હતો. એક તરસથી તડફડવાનું થતું એથી વિશેષ આ આભડછેટનો માનસિક તણાવ અસહ્ય હતો.

ભીમરાવ અમેરિકા અને ઇંગ્લૅન્ડની શિક્ષણની ઉચ્ચ પદવીઓ લઈને ડૉ. આંબેડકરસાહેબ બની ગયા. વિશ્વના સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી તરીકે સન્માનિત થયા ને વડોદરા રાજ્યની મેળવેલી શિષ્યવૃત્તિ ભરવા મહારાજા સયાજીરાવના સચિવાલયમાં 'નાણાંમંત્રી' ને 'સૈનિક સચિવ' તરીકે નિમણૂક પામ્યા. જે હિન્દુ સવર્ણ કર્મચારીઓથી

સહન ન થયું. એક અછૂત અધિકારી થાય તો ધરતી રસાતાળ જાય, રાજ્યનું સત્યાનાશ નીકળી જાય એવો પ્રચાર થવા લાગ્યો. ડૉ. આંબેડકરસાહેબ સૂટ, બૂટ, ટાઈથી સજ્જ થઈ, એક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ સાથે સચિવાલયમાં આવ્યા... ત્યાં ઑફિસના કર્મચારીઓ આઘા ખસી ગયા, મોંઢુ ફેરવી ગયા... પટાવાળાએ ઑફિસમાં પાથરેલી જાજમ વાળી લીધી, કારણ કે આ જાજમ પર અછૂતનાં પગલાં પડે એ જાજમને મારાથી અડાય ખરું? આ બધી જ ગતિ-વિધિ જોઈને ભીમરાવનો માયલો કકળી ઊઠ્યો, પણ શું કરે? જાત સાથે સમાધાન કરવું કઠિન હોય છે પણ બીજો કોઈ માર્ગ ન હતો. કવિ નિલેશ કાથડની વાત સાચી છેઃ

'આંસુની વણઝાર બોલો ક્યાં જવું?
ચોતરફ ધિક્કાર બોલો ક્યાં જવું?'

મહાર અછૂતને વડોદરામાં રહેવા કોઈ મકાન આપવા રાજી ન હતું. હિન્દુ તો મારા ભાઈ ઠીક, પણ મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તીને પણ આભડછેટ વળગી ગઈ. છેવટે પોતાની જાતને પારસી તરીકે ઓળખાવી પારસીની હૉસ્ટેલમાં ગયા, ત્યાં પણ પારસી ઓળખી ગયો ને ભાડાના લોભે ભંગાર ભરવાની ઓરડી કે જેમાં ઉંદર, વંદા, મચ્છરનો વસવાટ હતો તેમાં નછૂટકે રહેવાનું થયું. અગિયારમે દિવસે રૂઢિવાદી લોકોએ આ જગ્યા શોધી કાઢી. પારસીઓને ઉશ્કેર્યા ને એક ટોળું આંબેડકરસાહેબને મારવા આવ્યું. ભૂંડી ગાળો સાંભળવી પડી. સામાન બહાર ફેંકી દીધો. તેમને મોટી પીડા એ થઈ કે પોતે હિન્દુ હોવા છતાં તેને હિન્દુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો નહીં. વિદ્વાન ને વિદેશી પદવીઓ મેળવેલી હોવા છતાં આ રૂઢિવાદી હિન્દુસમાજમાં તે પશુથી બદતર હતો.

હારેલા, થાકેલા, નિરાશ થયેલા આંબેડકર વડોદરાના કમાટી બાગમાં ઝાડની છાયામાં બેસી રડતા રહ્યા. તેમના માનસમાં અનેક વંટોળો જાગ્યા હશે. વલખી વલખીને અનેક સવાલો ઊભા થયા હશે.

નીરવ પટેલની જેમ,

'લ્યા, અમારાં કયાં પાપ?
ને કયા ગુના? ને કઈ ભૂલ?
તમારી શેરીઓ અજવાળી - એ અમારી ભૂલ?
તમારાં મરેલાં ઢોર ખભે કર્યાં - એ અમારી ભૂલ?
તમ નાગાંઓને ઓઢાડ્યાં ચીર - એ અમારી ભૂલ?
તમારી વેઠ કરી - એ અમારી ભૂલ ?

ચોથી ઑગષ્ટ ૧૯૨૩ના દિવસે મુંબઈ કાઉન્સિલમાં મહામહેનતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કેઃ 'સાર્વજનિક સંસ્થાનો દવાખાના, કૂવા, તળાવ, વાવ જેવા સ્થળે દલિતોને

ઉપભોગ કરવાનો અધિકાર છે.' કાયદો તો થયો, પણ અમલવારી તો રૂઢિવાદી બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતી. તેનો અમલ કરાવવા આંબેડકરસાહેબે દલિતો સાથે મહાડ ચવદાર તળાવના પાણીને પીવાનો સત્યાગ્રહ કર્યો. સત્યાગ્રહ શાંતિથી પૂર્ણ થયો, પણ દલિતો મંદિરમાં પ્રવેશવા જાય છે એવી અફવા ફેલાવી સવર્ણોએ હથિયાર લઈ દલિત સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધોને મારી મારી ઘાયલ કરી દીધાં. આ સમયે દલિતોની ચીસાચીસ ભીમરાવના કાનના પડદાને અથડાઈ અથડાઈને વિવશ બનાવી દે છે. રૂઢિવાદી બ્રાહ્મણો તળાવના પાણીને ગાયનાં મળમૂત્રથી શુદ્ધ કરે એવી જડ માન્યતાઓ સામે ધિક્કારની આગ ભભૂકે છે. આવી તંગ સ્થિતિ સર્જાય ત્યારે તેમનો મનોસંઘર્ષ અનેકગણો પીડાકારી બની જતો.

મનુસ્મૃતિના કાયદાઓ વાંચીને આ પાપગ્રંથને સળગાવ્યા સિવાય તેમની પાસે બીજો કોઈ માર્ગ ન હતો. નાસિક કાલારામ મંદિરમાં સત્યાગ્રહીઓ સાથે પ્રવેશવા ગયા. નદીના પટમાં શાંતિથી બેઠા હતા ત્યાં તેમના ઉપર પથ્થરમારો કરવામાં આવ્યો ને દલિતો લોહીલુહાણ થયા. આ વાત આટલેથી અટકી નહીં. નાસિક જિલ્લાના દરેક ગામે દલિતોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. દલિતો માટે ખરીદીનાં બજાર બંધ, પાણી બંધ, નિશાળ બંધ, દળવાની ઘંટીઓ બંધ, મજૂરી માટે કોઈ બોલાવે નહીં. દલિતો જાય ક્યાં? ભૂખે મરી જવું અથવા તો તેમની ગુલામી વેઠો ને ઢોરથી હલકાં બનીને રહો. આજે પણ સવર્ણો આ શસ્ત્રને ચલાવી રહેલ છે ને પરિણામે દલિતોએ હિજરત કરવી પડે છે ને સરકાર મૌન બની તાલ જુએ છે. તે સમયે આંબેડકરના માનસિક સંઘર્ષનો અંદાજ કેમ બાંધવો?

બ્રિટિશ સરકારે ભારતને વધુ રાજકીય અધિકારો આપવા માટે છવ્વીસ નવેમ્બર ૧૯૨૭માં સાયમન સમિતિ મોકલી. કોંગ્રેસે તેનો વિરોધ કર્યો 'Sioman go back'. આવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ડૉ. આંબેડકરસાહેબે ત્રેવીસ ઑક્ટોબર ૧૯૨૮ના દિવસે સાયમન સમિતિને મળી આ દેશમાં દલિતોની સ્થિતિ જણાવી મળવાપાત્ર જરૂરી અધિકારોની માંગણી કરી. જેમકે પોલીસદળ, લશ્કર ને સરકારી નોકરીમાં દલિતો લેવામાં આવે, દલિતોને થતા અન્યાય સામે રક્ષણ મળે વગેરે. આ રજૂઆત વ્યાજબી જણાતાં બ્રિટિશ સરકારે દલિતોના પ્રતિનિધિ તરીકે રજૂઆત કરવા માટે ડૉ. આંબેડકરસાહેબને પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં આવવા માટેનું નિમંત્રણ આપ્યું.

પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં ઇંગ્લૅન્ડમાં ડૉ. આંબેડકર ગયા ને ત્યાં વીસમી નવેમ્બર ૧૯૩૦ના દિવસે પોતાના ક્રાંતિકારી વિચારો રજૂ કર્યા. "ભારતના એવા સમાજની હું વાત કરવા માગું છું કે જે અજ્ઞાની, અર્ધનગ્ન, મૂંગા, ભૂખ્યા ને કંગાલ છે. એ લોકોની પરિસ્થિતિ ગુલામો કરતાં બદતર છે. બ્રિટિશ ભારતમાં આવા દલિતોની સંખ્યા ૪ કરોડ

૨૦ લાખની છે, જે દેશનો એક પંચમાંશ ભાગ છે . જે ફ્રાન્સની જનસંખ્યા જેટલો છે. આવડા મોટા સમાજની કરુણ કથની એ છે કે તે મુસલમાનોથી અલગ છે ને તે હિન્દુ હોવા છતાં હિન્દુઓ તેને અછૂત ગણી હડધૂત કરે છે. એ હિન્દુ સમાજનું અવિભાજ્ય અંગ નથી. વિશ્વમાં ગુલામો અને ખેતમજૂરોનું જે સ્થાન છે, તેથી પણ નીચું આં લોકોનું સ્થાન છે. આ લોકો પરથી ગુલામી અને અમાનુષી ત્રાસ હટાવી તેમને સમાન માનવીય નાગરિક હક્ક મળે તે માટેની રજૂઆત કરવા હું આવ્યો છું.''

બ્રિટિશ સરકારે તેમના શાસનમાં અમારે માટે કાંઈ કર્યું નથી. બીજું ભારતને તેનું બંધારણ અને તેમના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની સરકાર મળવી જોઈએ તેની વાત પણ કરી. આ રજૂઆતથી બ્રિટિશ સરકારને ઘણાં સત્યો સમજાયાં. બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં કૉંગ્રેસમાંથી ગાંધીજી ગયા. જેમણે આંબેડકરનો વિરોધ કર્યો કે એ દલિતોના પ્રતિનિધિ નથી. કૉંગ્રેસ દલિતો અને લઘુમતી મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. કૉંગ્રેસે મહાર ને સાંભાર બે અલગ જ્ઞાતિ જૂથો ઊભાં કર્યાં. આંબેડકરની સામે કૉંગ્રેસે એમ. સી. રાજાને તૈયાર કર્યા. તેમણે કહ્યું કે અમે તમને હિન્દુ મહાસભાના પ્રમુખસ્થાને મૂકીશું. જે થયું નહીં ને એમ. સી. રાજાને પોતાની ભૂલ સમજાણી ને આંબેડકરના દલિત આંદોલનમાં જોડાયા. બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં આંબેડકર છવાઈ ગયા, જે ગાંધીજી તથા કૉંગ્રેસને ન ગમે તે સ્વાભાવિક હતું. એટલે સુધી કે ગાંધી જે મહિલાને ઘેર ઊતર્યા હતા તેમણે આંબેડકરનાં વખાણ કર્યાં ત્યારે આ સત્યના પૂજારી ક્રોધે ભરાઈ ગયા.

આંબેડકરસાહેબનો સૌથી મોટો મનોસંઘર્ષ હવે આવે છે. ઇંગ્લૅન્ડના વડાપ્રધાને- બ્રિટિશ સરકારે વીસમી ઑગસ્ટ ૧૯૩૨ના દિવસે કોમ્યુનલ ઍવૉર્ડ આપ્યો, જેમાં દલિતો પોતાનો અલગ મત આપી પોતાનો દલિત પ્રતિનિધિ ચૂંટી શકશે. આ ચુકાદાથી ગાંધીજીને વજ્રાઘાત થયો. દલિતોને અપાયેલા આ અલગ મતાધિકારને કોમી ચુકાદો કહી ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે, 'દલિત વર્ગોને અપાયેલ અલગ મતાધિકાર જો સરકાર પાછો નહિ ખેંચે તો હું આમરણાંત ઉપવાસ કરીશ.' ને તેમણે એકવીસ ઉપવાસ કરી આંબેડકરસાહેબ ઉપર માનસિક દબાણની ઝડી વરસાવી. શામ, દામ, દંડ, ભેદની દરેક કૂટનીતિ અપનાવવામાં આવી. લોહીથી લખાયેલા પત્રો, મારી નાખવાની ખુલ્લી ધમકી આપતા પત્રો આવ્યા ને એકલા અટુલા આ મહામાનવે દલિતોના હક્ક અધિકારને અન્યાય કરી ગાંધીજીને બચાવ્યા. આ દિવસો ને રાતો ભીમરાવ માટે સૌથી વિશેષ મનોસંઘર્ષના રહ્યા ને પરિણામ સ્વરૂપ અનેક બીમારીઓ તેમને લાગુ પડી.

કૉંગ્રેસ અને ગાંધીજી પાસે કોઈ વિકલ્પ ન હતો, ત્યારે આંબેડકરને ભારતનું બંધારણ ઘડવાના અધ્યક્ષ બનાવ્યા.

''હિન્દુઓં કો ચાહિએ થા વેદ, ઈસલીએ ઉન્હોંને વ્યાસ કો બુલાયા, જો સવર્ણ નહીં થે. હિન્દુઓં કો ચાહિએ થા એક મહાકાવ્ય ઈસલીએ ઉન્હોંને વાલ્મીકિ કો

બુલાયા, જો ખુદ અછૂત થે. હિન્દુઓં કો ચાહિએ થા એક સંવિધાન ઔર ઉન્હોંને મુઝે બુલા ભેજા.''

બંધારણ સમિતિ બની, પણ તેના સભ્યોમાંથી એકનું મૃત્યુ થયું, બીજા અમેરિકા ચાલ્યા ગયા, ત્રીજા રિયાસતી સવાલોમાં અટવાઈ ગયા ને બે સભ્યો દિલ્હીથી દૂર હોવાથી તે આવી શકતા નહીં. પરિણામે સમગ્ર બંધારણ એકલા હાથે સખત મહેનતે લખાયું. પરિણામે તેમનો એક હાથ ખોટો પડવા લાગ્યો. વાંચન, સંદર્ભ, કલમો રચવામાં માનસિક થાક લાગે. જમવાનો સમય સચવાય નહીં, આરામનો સવાલ ન હતો, તબિયત બગડતી ચાલી. તેમાં પણ બેદરકાર રહ્યા ને ભારતને વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ સંવિધાન આપ્યું. તેમાં હિન્દુ કોડ બિલની રચના કરી જે હિન્દુવાદીઓએ, નારીના દુશ્મનોએ, જ્ઞાતિવાદીઓએ તોડીફોડી નાખ્યું, નામનું રાખ્યું. જેના લીધે બેહદ માનસિક આઘાત આંબેડકરસાહેબને સહન કરવો પડ્યો.

ભારતીય પ્રધાનમંડળમાં નહેરુ સાથે કાયદાપ્રધાન ડૉ. આંબેડકરસાહેબ બન્યા, પરંતુ તેમને મંત્રીમંડળમાંથી રાજીનામું આપવું પડ્યું, તેનાં આ મુજબ કારણો હતાં.

૧. યોગ્યતા પ્રમાણેના ખાતાંની ફાળવણીનો અભાવ

૨. અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓને થતો અન્યાય

૩. વિદેશનીતિ

૪. મંત્રીમંડળને બદલે સમિતિઓ દ્વારા ચાલતો વહીવટ

૫. હિન્દુ કોડ બિલ

આ કારણો તેમના માનસિક સંઘર્ષને પણ અવગત કરે છે.

આંબેડકરસાહેબ ભારતીય હતા, ભારતના મૂળનિવાસી હતા, પૂરેપૂરા રાષ્ટ્રવાદી હતા. હિન્દુ ધર્મને બચાવવા અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. રૂઢિવાદીઓને બદલાવાની તક પણ આપી છતાં હિન્દુ ધર્મ ને તેની વર્ણવાદી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાએ સ્વીકાર્યા નહીં ત્યારે તેમણે હિન્દુ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો. આ નિર્ણય ઘડી-બે ઘડીમાં નહીં લેવાયો હોય. વર્ષોના મનોસંઘર્ષ પછીનો આ નિર્ણય હતો ને તે સ્વીકારે છે ભારતીય બુદ્ધ ધર્મને, જે અછૂતોનો મૂળ ધર્મ છે એટલે ખરું તો બુદ્ધ ધર્મ સ્વીકારવો એ ધર્માન્તર નથી. મૂળ ઘેર પાછા જવાની વાત છે. છતાં સંવેદનાને ડંખ તો લગાડી જાય છે કે અમારા દેશમાં, અમારા પૂર્વજો હિન્દુધર્મી રહી મરી ગયા ને આ ધર્મના ઠેકેદાર બ્રાહ્મણો ને શંકરાચાર્યની પરંપરાવાળાઓએ હડધૂત કરવામાં કોઈ જગ્યા બાકી રાખી નહોતી. એ જ તો આ મનોસંઘર્ષ છે.

બાપ! ભીમરાવ તારી જિંદગીની હર પળ સંઘર્ષથી લખાયેલી છે. તેમાં સતત તારે રીબાવાનું, પીડાવાનું કે એકલાએ જ સહન કરવાનું આવ્યું છે. નાનપણમાં 'મા'નું

મૃત્યુ, પરિવારને પુરૂં ખાવા ધાન ન મળે, દવાના અભાવે સંતાનો અકાળે મરણ પામે ને આપની વહાલી રામુ મૃત્યુ પામે તે સમયનો આપનો વલવલાટ. દલિતોના હક્ક અને અધિકાર માટે લડતા લડતા તમારા શરીરનો ખો કાઢી નાંખ્યો ને છતાં સંઘર્ષ ચાલુ રાખ્યો. જિંદગીની છેલ્લી પળ સુધી સતત દલિતો માટે, નારી સ્વાતંત્ર્ય માટે, ગરીબો માટે, રાષ્ટ્ર માટે લડતા રહ્યા. તમને ઘણી ખમ્મા.... જા જા જુહાર.... ને હવે તો એટલું પ્રાર્થું કે -

'આવશે કદિ'ક આંગણે મારે, મહારનો મોભી રે...,

પૂજવાં છે મારે પગલાં એનાં, આંગણે થોભી રે....

શ્રી નાથુભાઈ સોસાના ગ્રંથ 'રાષ્ટ્રનિર્માણના શિલ્પી : ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર'માંથી પસાર થવાનું બન્યું ને તેમાંથી પુરોવચન રૂપે 'ડૉ. ભીમરાવનો આંતર મનોસંઘર્ષ' લખાઈ જાય છે. આ ગ્રંથના લેખક કોઈ સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર નથી. તેઓ શબ્દના સાધક કે અભ્યાસી નથી. જે માત્ર આર્થિક ઉપાર્જન અને પદદલિત સમાજના નવનિર્માણ માટે કાર્યરત છે અને રાજકીય નાની મોટી જવાબદારીઓ નિભાવી રહ્યા છે. છતાં તેમના દિલમાં દુઃખી દલિત સમાજના ઉત્કર્ષ માટે કંઈક કરી છૂટવાની ખેવના છે અને જેમને ડૉ. આંબેડકરસાહેબના ક્રાંતિરથને આગળ ધપાવવો છે તેવા નાથુભાઈ કલમ ઉઠાવીને કમાલ કરી ગયા છે.

આરંભે લેખકે આ ગ્રંથ માતા-પિતાને અર્પણ કરી તેમનું આત્મનિવેદન અને દલિત સમાજની ગરિમા, ધાર્મિક ભાવના, સવરો મંડપ, આંગણે આવેલાને આવકાર ને રોટલો ખવડાવવાની રીતમાંથી દલિત સમાજની સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારનો પરિચય આપ્યો છે. જે માતા પોખાની ગીરવી મૂકી દીકરાને ભણાવે તે માતૃદેવોના સ્થાને બેસે છે.

પૂર્વભૂમિકામાં લેખકે આ ગ્રંથ લખવાનો પ્રેરણાસ્રોત દર્શાવી ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથની જે યાદી મૂકી છે તે પ્રમાણભૂત ગ્રંથો જ આ ગ્રંથની કિંમત વધારી આપે છે. આંબેડકરસાહેબના અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથો અચૂક વાંચવાની પ્રેરણા આપે છે. લેખકનો મૂળભૂત હેતુ આંબેડકરસાહેબના જીવન-કાર્યનો, તેમની સંઘર્ષ કથાનો આલેખ આપીને દલિત સમાજના હૈયામાં ડૉ. આંબેડકરસાહેબને સ્થાપવાનો છે ને બીજું ડૉ. આંબેડકરસાહેબ માત્ર દલિતોના નેતા હતા તેમ નહીં, પણ ભારતીય સમાજના, નવનિર્માણના શિલ્પી હતા તે પ્રસ્થાપિત કરવાનો રહ્યો છે.

આ ગ્રંથને ચૌદ પ્રકરણમાં મૂકી ચૌદમા સંતાનની ઓળખ આપી છે. આ પ્રકરણોમાં આજના સંદર્ભે આંબેડકરસાહેબની પ્રસ્તુતતા, આઝાદી સંગ્રામમાં ડૉ. આંબેડકરસાહેબનો સંગ્રામ, ડૉ. આંબેડકરે કૉંગ્રેસ, ભારતના પ્રધાનમંડળમાંથી આપેલ રાજીનામું ને તેનાં કારણો અન્ય ગ્રંથોથી વિશિષ્ટ જણાયાં છે. ભીમવિચાર

કણિકાઓ અલગ તારવીને મૂકી છે, તેમાં આંબેડકરસાહેબના પાક્ષિકોનો સંદર્ભ અભ્યાસનું ઊંડાણ દર્શાવે છે. આ ગ્રંથમાં જે તે જગ્યાએ બાબાસાહેબના મનોસંઘર્ષ-મનોગતભાવને મૂકવાનો પ્રયાસ અભિનંદનીય છે.

આંબેડકરસાહેબ વિશે અનેક લેખકોએ ગ્રંથો લખ્યા છે, જેમાં જે તે લેખકની પોતાની સમજ, આંબેડકરસાહેબને ઝીલવાની તેની મર્યાદા, તેમને મળેલું વાતાવરણ ને જે તે વ્યક્તિ કોઈ વિચારધારા સાથે જોડાય ત્યારે તેની મર્યાદાઓ આવી જતી હોય છે. બહુ ઓછા લેખકો આવી મર્યાદાઓથી મુક્ત હોય છે. અહીં નાથુભાઈના આ પ્રથમ પ્રયાસને અભિનંદન આપું છું. આ ગ્રંથ દલિત સમાજને તો ઉપયોગી થશે જ, પરંતુ તેની સાથે રાષ્ટ્રનિર્માણના શિલ્પીને અન્ય સમાજના લોકો પણ મોતીડે વધાવશે તેવી આશા સાથે.

ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

મો. ૯૪૨૯૨૧૭૧૮૫

જયભીમ. . . .

૧૪ એપ્રિલ : ૨૦૧૩

કેશોદ

બુદ્ધિજીવી વર્ગ એ છે કે જે દૂરદર્શી હોય છે. જે સલાહ પણ આપે છે અને નેતૃત્વ પણ પ્રદાન કરે છે. કોઈ પણ દેશની મોટા ભાગની આમ જનતા વિચારવંત અને ક્રિયાશીલ જીવન જીવતી નથી. આ લોકો મોટા ભાગે બુદ્ધિજીવી વર્ગનું અનુકરણ અને અનુસરણ કરે છે. એ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી કે કોઈ પણ દેશનું ભાવિ તેના બુદ્ધિજીવી વર્ગ પર નિર્ભર હોય છે. જો બુદ્ધિજીવી વર્ગ ઈમાનદાર, સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ હોય તો તેની ઉપર ભરોસો મૂકી શકાય કે તે સંકટના સમયમાં પહેલ કરી, ઉચિત નેતૃત્વ પ્રદાન કરે. એ વાત સાચી છે કે પ્રજ્ઞા એક ગુણ નથી. પરંતુ તે એક સાધન છે અને સાધનનો ઉપયોગ કેવળ લક્ષ્ય પર નિર્ભર છે. જેને એક બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ ભલો હોય છે પરંતુ ક્યારેક દુષ્ટ પણ હોય છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિજીવી વર્ગ અને સમ્યક વિચારોવાળા વ્યક્તિઓનું એક દળ હોવું જરૂરી છે. જે સમય આવે સહાયતા પ્રદાન કરે અને માર્ગ ભૂલેલા લોકોના ર્ગવાહક બનવા માટે હંમેશાં તત્પર રહે.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

દલિત સમાજની પ્રગતિ અંગે પ્રતિબદ્ધ વિચારક અને સાહિત્યસર્જકઃ શ્રી નાથુભાઈ સોસા

દાન વાઘેલા

શ્રી નાથુભાઈ દેવજીભાઈ સોસા ભાવનગર જિલ્લાના તળાજા તાલુકાના સાંગાણા ગામના વતની છે. હાલમાં બિલ્ડર કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે સુરત-અડાજણમાં સ્થાયી થયેલા છે. દલિત સમાજની પ્રગતિ અંગે પ્રતિબદ્ધ વિચારક અને સાહિત્ય-સર્જક પણ છે. ગુજરાત અનુસૂચિત જાતિ નિગમ, ગાંધીનગરમાં ડાયરેક્ટર પદ ઉપર છે. અન્ય કેટલીક પ્રગતિશીલ સંસ્થાઓ સાથે રહીને દલિતોત્થાનની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય છે. શબ્દસેવી શ્રી નાથુભાઈ સોસા દલિત-વણકર સમાજમાં જન્મ્યા છે. અનેક વિટંબણાઓ, મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને વિવિધ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ સાધી છે. આજે અદલિત એટલે કે કહેવાતા સવર્ણ સમાજમાં પણ શ્રી નાથુભાઈ સોસા આદરપાત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે.

શ્રી નાથુભાઈ સોસાના માતા-પિતા, દાદા-દાદી, કાકા અને ભાઈ-પરિવારની સામાજિક ગતિવિધિ, સાહસ અને પ્રગતિની ઝલક આપતો પણ એક ગ્રંથ બની શકે, એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે. એથી અહીં ડૉ. બાબાસાહેબ અને શબ્દસર્જક સંશોધક શ્રી નાથુભાઈ સોસાને કેન્દ્રસ્થ રાખીને જ આ પુસ્તકના સાહિત્યિક લેખાં-જોખાં અને સારદોહનનો સંક્ષિપ્ત પ્રયાસ કરીશું.

આ પુસ્તકના લેખક શ્રી નાથુભાઈ સોસાનો આશય મહામાનવ, ભારતરત્ન, દીર્ઘદષ્ટા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના આદર્શ અને ધ્યેયને સરળ રીતે દલિત સમાજની યુવાપેઢી સુધી પહોંચાડવાનો છે. જેમાં એ મોટે ભાગે સફળ રહ્યા છે. એમાં એમણે સરસ વિધાન કર્યું છે કે, ''આપણે જેટલા વધુ ઉદાર બની શકીએ તેટલી જ વધારે ઊંચાઈ સર કરી શકીએ.'' સાહિત્યપ્રિય ભાવકો, વિદ્વતજનો અને શિક્ષિત દલિત વર્ગ ડૉ. બાબાસાહેબ વિશે મહદ્અંશે જાણે જ છે. એથી આ પુસ્તકના અન્ય પ્રસંગ, ચર્ચા, આંદોલન કે સંવાદ, વિવાદની પુનરુક્તિ અહીં નહીં કરીએ.

ડૉ. બાબાસાહેબના જીવન-કવનને લગતાં સંશોધનલેખ અને પુસ્તકો અનેક વિદ્વાનોએ આપેલાં છે. એમાંના મોટા ભાગના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોનું સારદોહન અને વૈયક્તિક વિચારોનું મધુમનન સરળ-રસાળ શૈલીમાં શ્રી નાથુભાઈ સોસાએ અહીં આપેલ છે. જેથી આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ સાહજિક રીતે વધે છે. ડૉ. બાબાસાહેબની રાષ્ટ્રીય ભાવના; હિન્દુ સમાજની એકતા; સંગઠન; એમાં અવરોધક બળ અને પ્રસંગો સામેની

લડતના પ્રયાસો; આધાર પુરાવા-લેખ કે પુસ્તકના પૃષ્ઠ ક્રમાંક સાથે એમણે નોંધ્યા છે. ઉપરાંત ડૉ. બાબાસાહેબે દલિત યુવાધન અને આગેવાનો સહિત નોકરિયાત વર્ગને જે સંદેશ પાઠવ્યા છે તેનો પણ સમાવેશ કરેલ છે. સાહિત્યકારોને ઉદાત્ત જીવન, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સાથે વિચારોનો યોગ્ય ઉપાય કરવા સૂચન કર્યાં છે. પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, માર્ગદર્શન સાથે ઉત્તરો પણ ઉત્તમ આપ્યા છે. આ સઘળી બાબતો અહીં ઉપલબ્ધ થતી જણાશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અને ગાંધીજીની વિચારસરણી અને મતભેદની ઝીણવટભરી પ્રમાણભૂત ઘટનાઓનું અહીં આલેખન છે. ગાંધીજી બાહ્ય રીતે અસ્પૃશ્યતાના હામી અને ભીતરથી ડામી હતા. એ બાબતો તત્કાલીન વર્તમાનપત્રો અને અહેવાલોના આધારે તથા આંબેડકરનાં નોંધાયેલાં વક્તવ્યો દ્વારા અહીં ફલિત થયેલી છે. અહીં ગાંધીજીના ગુરુશ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું એ નોંધીએ તો, ''જ્યારે જ્યારે રાજકીય વાટાઘાટોનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે ગાંધીજીને આ બાબતમાં સંપૂર્ણ અપયશ મળ્યાનું નોંધવામાં આવશે.'' આમેય ડૉ. બાબાસાહેબ તો તમામ ધર્મ, જ્ઞાતિ અને પ્રદેશના સર્વાંગી વિકાસના હિમાયતી હતા. જ્ઞાતિવાદના કારણે ધર્મ, જ્ઞાતિ અને પ્રદેશો સાથે દેશને શું નુકશાન થઈ રહ્યું છે અને થશે એ બાબતના દીર્ઘદૃષ્ટા હતા. એ બાબત એમના આયોજન-સંમેલન-સંશોધન અને સંવિધાનમાં સહજ સ્પષ્ટ થયેલ છે, આજની તારીખે એનાં પ્રમાણ સૌ જાણે જ છે.

આ પુસ્તકમાં કેટલાક પ્રસંગ કે વિચારની પુનરુક્તિઓ થયેલ છે. અલગ-અલગ મુદ્દાની ચર્ચામાં એ ઉપયોગી પણ હોવાથી નિર્વાહ્ય ગણાય. પ્રસંગ, સત્યાગ્રહ અને બનાવની તારીખ-સમયગાળો-પ્રમાણભૂત રીતે ચોકસાઈપૂર્વક અપાયો છે. એ સમયનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયાં હોય એવા અહેવાલલેખન પણ છે. આત્મકથાનક વર્ણન પણ છે. ક્યાંક ભાવુકતાભર્યું લેખન છે. પરંતુ એ દલિત સમાજ અને સમગ્ર સમાજ સાથે ભાવિ પેઢીને રાહ ચીંધનારી કેટલીક બાબતો અનુસંધાને જરૂરી પણ છે. દલિત પીડિત શોષિત વર્ગની જાગૃતિ સાથે સમાજ ઉત્થાનનું આ અભિયાન ગણી શકાય.

એકંદરે ડૉ. બાબાસાહેબના જીવન-કવન વિશેનું અહીં ઐતિહાસિક કાર્ય થયેલું છે. સમય-સંજોગ-પુરાવાને આધારે તટસ્થ લેખન-સંકલનનું કાર્ય શ્રી નાથુભાઈ સોસાએ કર્યું છે. એમાંય જરૂર જણાય ત્યાં ભાવ, ભાષા અને સંવાદ-સંકલનમાં શ્રી નાથુભાઈ સોસાની પ્રારંભિક છતાં સબળ હથોટી જણાઈ આવે છે. કાર્યકરો, આગેવાનો અને સમાજસેવકોને માર્ગદર્શન મળી રહે, દલિત યુવાધનમાં આંબેડકરી વિચારસરણી દ્વારા જાગૃતિ આવે એવો સામાજિક ઉત્થાનનો ધ્યેય અહીં મોટે ભાગે સફળ થયો છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો છે. જરૂર જણાય ત્યાં પ્રલંબ વિચારના સચોટ ભાવ પણ શ્રી નાથુભાઈ સોસાએ રજૂ કર્યા છે. પ્રાથમિકથી માંડી વિશ્વવિદ્યાલયના દલિત વિદ્યાર્થીઓને દરેક

ક્ષેત્રમાં ઉપરાંત નિબંધ-વક્તૃત્વ અને જીવન કૌશલ્યમાં વિશેષ ઉપયોગી થાય એવું આ પુસ્તક છે.

સ્થળ વિશેષ તરીકે સુરત શહેરનું નામ આવતા સાહિત્યિક સ્તરે સમગ્ર સમાજમાં જાણીતા દલિત સમાજના સત્ત્વશીલ સાહિત્યસર્જકો પણ સ્હેજે સ્મરણે ચઢે છે. જેમાં સંસ્કૃત જ્ઞાતા શ્રી ખોડાભાઈ બાબરિયા (આચાર્ય), સોનેટ કાવ્યસર્જક શ્રી રતિલાલ 'શાંતમ', શિક્ષણવિદ્ સાહિત્યકાર શ્રી મોહનલાલ વાઘેલા 'પ્રયાસી', તંત્રી-સંપાદક શ્રી કેતન બારિયા, નાટ્યલેખક શ્રી કેતન રાઠોડ (કલાકાર), ગઝલકાર શ્રી કિરણ ચૌહાણ અને સ્વ. પ્રો. મંગળ રાઠોડ સાથે કવિ શ્રી કિસન સોસા (કબીર ઍવોર્ડ વિજેતા) મુખ્ય છે. સમાજ જાગૃતિ અંગે અન્ય રીતે એમનું કાર્ય પણ નોંધનીય છે. હવે એમાં સુરત ખાતે શ્રી નાથુભાઈ સોસાનું નામ ઉમેરાય છે. એથી આનંદ આનંદ.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં લેખક તરીકે પ્રવેશ પામતા શ્રી નાથુભાઈ સોસાને મારી જેમ સહૃદયતાપૂર્વક સુસ્વાગતમ્ કહી આવકારતા સૌને સાહજિક હર્ષાનંદ થશે જ.

દાન વાઘેલા

પ્રધાનાચાર્ય
રેલવે વિદ્યાલય,
ભાવનગર પરા

દેશવીર મેન્શન, કેન્દ્રીય વિદ્યાલય પાસે,
કૃષ્ણ સોસાયટી, કુંભારવાડા,
ગુજરાત હાઉસિંગ બોર્ડ પાછળ, ભાવનગર

"સ્વરાજ્ય એ જેવી રીતે બ્રાહ્મણોનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, એવી જ રીતે દલિતોનો પણ છે. આ વાત કોઈ પણ માન્ય રાખશે. માટે સમાજના આગળ પડતા વર્ગોએ દલિતોને શિક્ષણ આપી તેમના મનની અને સામાજિક દરજ્જાની ઊંચાઈ વધારવી એ તેમનું આદ્ય કર્તવ્ય છે. જ્યાં સુધી આ નહિ થાય ત્યાં સુધી ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય દિન દૂર જ રહેશે એ નિશ્ચિત છે."

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

રાષ્ટ્રનિર્માણના શિલ્પી

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

આજના સંદર્ભે ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

ડૉ. આંબેડકરના વિચારો એમની જીવનયાત્રા દરમ્યાન જેટલા પ્રસ્તુત હતા તેટલા જ આજે પણ છે. તેમણે કહ્યું હતું કે, ''આ દેશમાં જો કોઈ એક બાબતની ઊણપ હોય તો તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાની છે.''

જો આજે આપણે સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરીએ તો આ વિચારો આજે પણ વાસ્તવિક છે. દેશમાં જો રાષ્ટ્રીય ભાવનાને બળવત્તર બનાવવામાં આવે તો ઘણા બધા પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓનું નિરાકરણ થઈ જાય તેમ છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે પોતાના જીવનમાં અનેક યાતનાઓ, સંઘર્ષો ને અપમાનો સહન કર્યાં હતાં. આ દેશના કરોડો પદદલિત બાંધવોને સામાજિક ન્યાય અને સન્માન મળે તે માટે તેમણે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા હતા. વંચિતો અને પીડિતોને વિકાસની તક મળે તે માટે તેઓ જીવનભર મથામણ કરતા રહ્યા હતા. દેશમાં જાતિગત અને સામાજિક ભેદભાવના તાણાવાણાના કારણે દેશની એકતા અખંડિતતા છિન્ન ભિન્ન ન થઈ જાય તે માટે તેઓ હંમેશા જાગ્રત રહેતા હતા.

ડૉ. બાબાસાહેબ કહેતા કે, 'આટલો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે તો તેનાથી મળેલી જ્ઞાનશક્તિનો ઉપયોગ માત્ર પોતાના પરિવાર કે પોતાની જ્ઞાતિ માટે કરવાનો નહોતો, સમસ્ત અસ્પૃશ્ય સમાજ માટે કરવાનો હતો. અસ્પૃશ્યોની સમસ્યા પ્રચંડ હિમાલય જેવડી છે. હિમાલય સાથે હું મારું માથું ફોડવા તૈયાર છું. એમ બની શકે કે હિમાલય તલભાર પણ મચક ન આપે અને મારું લોહીભીનું માથું જોઈને સાત કરોડ અસ્પૃશ્યો હિમાલયને જમીનદોસ્ત કરવા સજ્જ બની જશે. એ વાત નક્કી છે કે પોતે તે માટે પોતાના પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર રહેશે.' અસ્પૃશ્યોના ઘરના ઈશ્વરીય કાર્યમાં પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવાની ભાવના તથા તે પ્રમાણેના સંનિષ્ઠ કર્મને કારણે ડૉ. આંબેડકર સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર તેમજ નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝની જેમ આ દેશમાં અલગ ઓળખ ધરાવે છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર કહેતા કે, ''યદિ આપ મુઝે અછૂત માનતે હૈ તો મુઝે અછૂત હોને કા ગર્વ હૈ, યદી મૈં અછૂતોં કા ઉદ્ધાર કરને મેં વિફલ રહૂંગા તો બીજલી કે ખંભે પર લટકકર ખુદકુશી કર લૂંગા.''

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે આ દેશનું બંધારણ ૨૬ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ના રોજ આપ્યું તે વખતે ભારતના કરોડો સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ અને જનતાએ ભવિષ્યના ભારત માટે કંઈક સ્વપ્નો જોયાં હતાં. આઝાદીના દાયકાઓ બાદ જો આપણે ચિંતન કરીએ, શું સ્વપ્નો સાકાર થયા છે ખરાં? તો તમામ ખૂણેથી જવાબ નામાં આવશે.

આજે પણ આપણા દેશમાં બેકારી-ભૂખમરો, વેઠતી અને અશિક્ષિત જનસંખ્યા ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં છે. આજે પણ આ દેશ વિકાસશીલ દેશોની યાદીમાં તળિયાની નજીક નજીક પોતાનું સ્થાન ધરાવે છે. નોંધ લેવા યોગ્ય વાત તો એ છે કે આપણી સાથે જ આઝાદ થયેલા દેશો જાપાન, જર્મની, ઈઝરાઈલ અન્ય વિકસિત રાષ્ટ્રો સાથે પ્રથમ હરોળમાં સ્પર્ધા કરી રહ્યાં છે. જ્યારે આપણે હજુ ગોકળગાયની ગતિએ ચાલી રહ્યા છીએ.

આ દેશની ૧૨૫ કરોડની જનસંખ્યામાં ૬૫ ટકા કરતાં વધુ યુવાધન છે, દુનિયાનો સૌથી વધુ યુવાનોની જનસંખ્યા ધરાવતો દેશ હોવા છતાં આ જનશક્તિ-યુવાશક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં સરકાર અને સમાજ ઊણા ઊતર્યા છે. સાથે સાથે દેશના લોકોને આપણે આત્મવિશ્વાસ અપાવવામાં પણ ઊણા ઊતર્યા છીએ તેવું ચિત્ર ઊપસી રહ્યું છે. આપણા દેશ પર ધાર્મિક આક્રમણો થઈ રહ્યા છે. જ્યાં જ્યાં હિન્દુમાંથી અન્ય ધર્મમાં પરાવર્તન થયું ત્યાં ત્યાં વિભાજનની ભાવના બળવત્તર બની છે. પૂર્વાંચલની સ્થિતિ ખૂબ ખરાબ છે. દક્ષિણમાં શ્રીલંકાના માર્ગે, ઉત્તરમાં પોતાની સીમાઓ ઉપરથી અને પશ્ચિમોત્તરમાં પાકિસ્તાનના માધ્યમથી ચીન આપણને ભરડામાં લેવા સતત કાર્યરત છે.

આવે વખતે સમાજને સમરસતાના ભાવથી એક તાંતણે બાંધવાની જરૂર છે. જો સમાજ એક હશે તો જ ભારત સામે આવનારા કોઈ પણ પડકારોનો સામનો કરી શકીશું. આજના સંદર્ભે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનપથનાં સ્મરણો સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રને દિશાદર્શન કરાવનારાં છે. આપણાં રાષ્ટ્રને વૈભવશાળી, પ્રગતિશીલ અને સમૃદ્ધ બનાવવું હશે તો રાષ્ટ્રની ૧૨૫ કરોડની જનસંખ્યાએ ધર્મ, પંથ, ભાષાના વાડાઓ છોડીને આ રાષ્ટ્ર માટે હું શું કરી શકું? એ ભાવના ઉજાગર કરવી પડશે. એક પણ રૂપિયાના ખર્ચ વગરનું કરવા જેવું પહેલું કામ રાષ્ટ્રીય ભાવના બળવત્તર બનાવવાનું છે. હું આ દેશના કાયદામાં જે છે તેનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરીશ, મારી સંપત્તિની જેમ પ્રત્યક્ષપણે રાષ્ટ્રની સંપત્તિનું જતન કરીશ. મારા દેશને નુકશાન થાય તેવું એક પણ કાર્ય

કરીશ નહીં. એ પ્રકારની ભાવના દરેક ભારતીયના જીવનમાં ચરિતાર્થ થાય તો આ દેશની પ્રગતિને કોઈ રોકી શકે તેમ નથી.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર માત્ર કોઈ એક વર્ગના નેતા ન હતા. પરંતુ સમગ્ર રાષ્ટ્રના નેતા હતા. તેમણે સમગ્ર રાષ્ટ્રને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું હતું. તેમનું કાર્ય માત્ર દલિતો પૂરતું હતું એમ સમજવું એ પણ મોટી ભૂલ છે. તેમણે સમગ્ર હિંદુ સમાજને યા ભારતવર્ષને પ્રતિષ્ઠા અપાવવા સંઘર્ષ કર્યો. તેમને હિંદુ વિરોધી માનવામાં પણ અન્યાય થશે. તેમની મહાનતા ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, ડૉ. હેડગેવાર જેટલી જ પ્રભાવક છે.

ડૉ. આંબેડકરના દૃષ્ટાંત પરથી એ સમજવાનું છે કે તેજસ્વીતા કોઈ પણ જાતિની વ્યક્તિમાં હોય છે એટલે કે માનવમાત્રમાં હોય છે. તેથી પ્રત્યેકને પ્રતિભા વિકાસની સમાન તક મળવી જોઈએ. તેમના વિશે એમ કહેવાયું છે કે, ''અસ્પૃશ્ય જાતિના એક છોકરાએ પોતાની મહેનત અને હોંશિયારીથી મેઘાવી પ્રતિભા કેળવી.'' મહામાનવો રાજમહેલોમાં જન્મે છે, તેમ સામાન્ય ગરીબ પરિવારમાં પણ જન્મ લે છે. આંબેડકરની અસાધારણતા ત્યાં સિદ્ધ થઈ કે તેઓ ધૂળમાંથી શિખરે પહોંચ્યા હતા. વિપુલતાની વચ્ચે વિકાસ સાધવો કદાચ સરળ છે, પણ અભાવની વચ્ચે પણ વિકાસ સાધવો કઠિન છે. લૉર્ડ લિનલિથગો સાથે ચર્ચા કરતી વખતે ડૉ. બાબાસાહેબે કહ્યું કે, ''આપ નારાજ ન થાવ તો એક પ્રશ્ન પૂછવાની ઈચ્છા છે.'' તેમણે પૂછ્યું, ''શું આપને એ વાત માન્ય છે કે હું એકલો જ પાંચસો પદવીધારીઓની બરોબર છું.'' લૉર્ડે કહ્યું, ''હા, હું જરૂર એવું માનું છું.'' ડૉ. બાબાસાહેબની મેઘાવી પ્રતિભાની આ ઓળખ હતી.

શિવાજી વિશ્વ વિદ્યાલયના ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર અનુસંધાન વિકાસ કેન્દ્ર દ્વારા બાબાસાહેબના શબ્દભંડોળ અને અંગ્રેજી અંગે એક સર્વે કરાયો અને એમના સતત બે વર્ષનાં સંશોધન બાદ ડૉ. બાબાસાહેબે વિવિધ લેખો, પુસ્તકો વગેરેમાં વાપરેલા શબ્દોની સંખ્યા ૮૫૦૦ જેટલી હતી. તેમની ડિકશનરીમાં ૮૫૦૦ શબ્દો જોવા મળ્યા હતા. એટલે કે તેમણે લખેલાં પુસ્તકો અને લેખોમાંથી શબ્દો અલગ કરવામાં આવ્યા અને તેનો સરવાળો કરીને આ વિગત નક્કી કરાઈ. સામાન્ય રીતે કોઈ લેખકના શબ્દભંડોળમાં ૧૦૦૦ શબ્દો હોય તો તેને વિચારક કહેવાય, પરંતુ અહીં તો તેના કરતા અનેકગણી વધુ ક્ષમતા હતી. શોધકર્તાએ ઘણા શબ્દોનો અર્થ ડિક્શનરીમાં શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે શોધી શકાયો નહીં. કેટલાક શબ્દો બે-ત્રણ

કે ચાર શબ્દોમાંથી બનાવાયા હતા તેમજ સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ કરી બનાવાયા હતા, જે ડિક્શનરીમાં પણ જોવા ના મળ્યા. આમ એના દ્વારા તેમનું ભારતની અન્ય ભાષાઓ અંગેનું જ્ઞાન કેટલું હતું તે જાણવા મળ્યું. આ તો વિશ્વવિદ્યાલયની વાત છે, જેણે ડૉ. આંબેડકરના લખેલા શબ્દો પર આધારિત શબ્દકોશની રચના માટે મંજૂરી અને સહાયતા માંગી છે, પણ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ૧૧મી પંચવર્ષીય યોજના સુધી તે આપવામાં આવી નહોતી.

દલિત બાંધવોને થતા અન્યાયને વાચા મળે તેમજ તેમને ન્યાય મળે તે માટે, ડૉ. બાબાસાહેબે આગ્રહ રાખ્યો તેની પાછળ પણ તેમની દેશની એકતાની ભાવના જ મુખ્ય રહી હતી. દેશમાં સમરસતાયુક્ત આનંદનું વાતાવરણ પેદા કરવું હોય તો દેશમાંથી જાતિઓ નિર્મૂળ થવી જોઈએ એવી ભૂમિકા ડૉ. બાબાસાહેબની હતી. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર એવું કહેતા કે, ‘‘જ્યાં સુધી જાતિવાદ હશે ત્યાં સુધી સંગઠન થશે નહિ અને જ્યાં સુધી સંગઠન નહિ થાય, ત્યાં સુધી હિંદુ દુર્બળ અને બાપડો રહેશે.’’ જાતિવાદે સંગઠન અને સહકાર જેવા સારા કાર્યમાં અડચણ ઊભી કરી છે. હિંદુ જાગૃતિ જેવું કાંઈ નથી. દરેક હિંદુમાં સમાજની સુધારણા માટેના ડૉ. બાબાસાહેબના પ્રયત્નો અખંડપણે ચાલતા રહ્યા હતા.

આજે આઝાદીનાં આટલાં વર્ષો બાદ પણ ધર્મનિરપેક્ષતાના જે મુખ્ય સ્તંભ પર બંધારણની રચના થઈ છે, તે ધર્મનિરપેક્ષતાનો સાચો અર્થ શું? ધર્મનિરપેક્ષતાની બાબતમાં વધુ કાગારોળ રાજકીય પક્ષો તથા કથિત માનવતાવાદીઓ વગેરે પોતે પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે કરીને નાગરિક, સમાજ તથા રાષ્ટ્રને ગુમરાહ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને વિશ્વાસ હતો કે ‘‘એક વ્યક્તિ-એક મૂલ્ય’’ના લોકશાહીના તત્ત્વને જીવંત રાખવું હોય તો સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થાની રચનાને વિચારોનો આધાર આપવાની પણ એટલી જ આવશ્યકતા છે. આ વિચારથી સામાજિક દૃષ્ટિએ પદદલિતોને સ્વયંની ઉન્નતિ માટે સક્ષમ બનાવવા માટે અનામતનું અત્યંત અભૂતપૂર્વ તત્ત્વ આપણા બંધારણમાં સમાવવામાં આવ્યું છે. સમાજની અસમાન રચનામાં આ નબળા સમાજઘટકોને યોગ્ય હિસ્સો મળે એ જ આ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય છે.

શ્રી ભીખુજી ઈદાત નોંધે છે એ આધારે કહીએ તો- ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનાં જીવન અને કાર્ય વિશે આજકાલ વિવિધ પ્રકારે વિચાર મંથન શરૂ થયું છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ૧૯ મે, ૧૯૧૩ના

દિવસે કોલંબિયા વિદ્યાપીઠના માનવશાસ્ત્ર વિભાગના અભ્યાસવર્તુળ સમક્ષ વાંચેલ 'ભારતની જ્ઞાતિઓ' વિશેના નિબંધથી માંડીને ૧૯૫૬માં સારનાથમાં તેમણે વાંચેલ છેલ્લા ભાષણ સુધીમાં વિવિધ વિષયો પર વિપુલમાત્રામાં તેમના વિચારો જોવા મળે છે. તેમણે સંશોધનાત્મક ગ્રંથો, સાર્વજનિક ભાષણો, આંદોલનો દરમિયાન આપેલ માર્ગદર્શન, સંપાદકીય વિચાર, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય વિષયો ઉપર વિસ્તૃત સુસ્પષ્ટ વિચારો રજૂ કર્યા છે. આ વિચારો હક્ક અને કર્તવ્યબોધ કરાવનારા છે. તેમાં આત્મસન્માન માટે કઠોર આત્મપરીક્ષણનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે. કોઈ પણ મહાપુરુષની બાબતમાં જેમ કાયમી-શાશ્વત અને તાત્કાલિક એવા વિચારોના પણ બે ભાગ કરવા પડે છે તેવી જ રીતે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના વિચારોને પણ બે ભાગમાં વહેંચવા પડે તેમ છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના પ્રદીર્ઘ સમયના વિચારો આજે પણ એટલા જ મહત્ત્વના છે. રાષ્ટ્રની એકાત્મતા તથા રાષ્ટ્ર, સંસ્કૃતિ, ધર્મ અંગેનું તેમનું મૂળભૂત ચિંતન આપણને કાયમ માટે માર્ગદર્શક બની રહે તેવું છે. તેમણે હંમેશાં રાષ્ટ્રહિતને જ પ્રાથમિકતા આપી છે. તે એમના સમગ્ર જીવનમાંથી જોઈ શકાય છે. તેમના સંપૂર્ણ ચિંતનનો આધાર આ રાષ્ટ્રની માટી, આ દેશના સંરક્ષણ અને ધર્મના અધિષ્ઠાનમાં આપણને દેખાય છે. તેમનું રાષ્ટ્રચિંતન આપણા દેશનો એક અમૂલ્ય વારસો છે.

''આ અગાઉ સમાજ સુધારણા તેમજ ધર્મનું સ્વરૂપ વિશુદ્ધ કરવા માટે ભગવાન બુદ્ધે તત્કાલીન સમાજની માન્યતાઓ ઉપર ટીકા કરી હતી. પરંતુ એ ટીકા સમાજથી લોકોને દૂર કરવા માટે ન્હોતી કરી. તેવી જ રીતે વર્તમાન સમયમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સમાજના ભલા માટે તેમજ ધર્મના હિત ખાતર તથા આપણો ચિરંતન સમાજ સરળ અને સુદૃઢ થાય તે દૃષ્ટિથી જ કાર્ય કર્યું. સમાજમાં અલગ પંથ ઊભો કરવા માટે તેમણે કાર્ય નથી કર્યું તેવી મારી માન્યતા છે અને માટે જ આ યુગના ભગવાન બુદ્ધના વારસદાર તરીકે તેમની પવિત્ર સ્મૃતિને હું અંતઃકરણપૂર્વક વંદન કરું છું.''

દલિત બાંધવોને થતા અન્યાયને વાચા આપીને તેમજ તેમને ન્યાય મળે તે માટે તેમણે જે આગ્રહ રાખ્યો તેની પાછળ પણ તેમની દેશની એકતાની ભાવના જ મુખ્ય રહી હતી. દેશમાં સમરસતા અને આનંદનું વાતાવરણ પેદા કરવું હોય તો દેશમાં જાતિઓ નિર્મૂળ થવી જોઈએ એવી ભૂમિકા ડૉ. બાબાસાહેબની હતી.

ડૉ. આંબેડકરની ચળવળથી પાંચમા પુનર્જીવનનો અને હિન્દુ સમાજના પુનર્ગઠનનો પ્રારંભ થયો. હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સમાજની વિરુદ્ધ આંબેડકરે પોકારેલો બળવો ધરતીકંપની જેમ આંચકા આપનારો હતો. આ બળવાનું સ્વરૂપ ભગવાન બુદ્ધથી લઈને સાવરકર સુધીના ક્રાંતિકારીઓએ વ્યક્ત કરેલા સ્વરૂપ કરતાં અલગ જ હતું. કારણ કે ડૉ. આંબેડકર છેલ્લાં ૨૫૦૦ વર્ષોમાં પદદલિત સમાજમાં જન્મેલા પ્રથમ ક્રાંતિકારી નેતા હતા. તેમણે હિન્દુ સમાજની વિષમ સમાજરચના અને હિન્દુ ધર્મની સામે બળવો પોકાર્યો. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે હિન્દુ ધર્મના ઈતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ એવા ક્રાંતિપર્વનો પ્રારંભ કર્યો. આ ક્રાંતિ પાછળનો ઉદ્દેશ્ય ખૂબ ઊંચો અને મહાન હતો. ડૉ. બાબાસાહેબનો ઉદ્દેશ્ય હિન્દુ ધર્મના શુદ્ધિકરણ દ્વારા તેમાં ક્રાંતિ કરીને હિન્દુ સમાજને પુનર્ગઠિત કરી હિન્દુ સમાજને પુનર્જીવન બક્ષવાનો હતો. આમ કરીને તેઓ હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુ ધર્મની અધોગતિ અને માનહાનિ થતી અટકાવવા માંગતા હતા. એ માટે તેમણે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુસ્તાન માટે કરેલી કામગીરી આધુનિક ભારતના પુનર્જીવનના કાર્યમાં રાજા રામમોહનરાય, જ્યોતિબા ફૂલે, સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ કરેલાં કાર્યથી પણ અધિક મહત્ત્વની છે. ડૉ. આંબેડકરે ભારતનાં બંધારણ તેમજ રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં આપેલું યોગદાન નિઃશંકપણે અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની કાયમ આ પ્રકારની જ ભૂમિકા રહી છે. તેમણે ક્યારેય આ વિચારો સાથે બાંધછોડ કરી નથી. હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ રાષ્ટ્રના કેટલાક દોષોને કારણે આ દેશ ગુલામીમાં આવી પડ્યો એવું તેમણે ઘણીવાર જાહેરમાં કહ્યું છે. પોતાની અંદરના સામાજિક દોષ જ્યાં સુધી નષ્ટ નહીં થાય ત્યાં સુધી દેશમાં સુખના દિવસો આવશે નહીં એવું ડૉ. આંબેડકર આગ્રહપૂર્વક લખે છે. ૨૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૮ના રોજ બહિષ્કૃત ભારતમાં 'હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો' એ શીર્ષક હેઠળ લખેલા એક સંપાદકીય લેખમાં ડૉ. બાબાસાહેબ કહે છે કે, ''હિન્દુ રાષ્ટ્ર અત્યંત પ્રાચીનકાળમાં ઉદય પામેલ રાષ્ટ્ર પૈકીનું એક છે. આ વાત ઘણી જગજાહેર છે, તેને ફરી યાદ અપાવવાની જરૂર નથી. તેની સાથેના ઈજિપ્ત, આસોરિયા, રોમ, ગ્રીસ વગેરે નેસ્તનાબૂદ થઈ ગયા છે તે એટલું જ સત્ય છે. પરંતુ હિન્દુ રાષ્ટ્ર શક્તિશાળી છે માટે આટલાં વર્ષો સુધી ટકી રહ્યું છે. તે તેનું પરાક્રમ નથી, પરંતુ જે લોકોએ તેને જીત્યું તેના કારણે તે હયાત છે... હિન્દુ રાષ્ટ્રના અપયશની પરંપરાનું કારણ તેનું વિપરીત સમાજ બંધારણ છે એ નિર્વિવાદ છે અને જે અર્થમાં તેનું સમાજ બંધારણ ધર્મશાસ્ત્રને અનુરૂપ છે તે જોતાં હિન્દુ રાષ્ટ્રનું અધઃપતન પણ તેના ધર્મશાસ્ત્રને લીધે જ થયું છે તે સ્વાભાવિક લાગે છે.''

''ચડી આવે યદિ ભૂખ્યો કોઈ હાંકી કાઢે છે,
નથી કંઈ પેટ જેવું અન્નકૂટ એને જમાડે છે,
કરાવે છે મકાનો ખાલી મંદિર બાંધવા માટે,
અહીં માનવને મારી લોક ઈશ્વરને જીવાડે છે.''

કવિ અમૃત 'ઘાયલ'

વાસ્તવમાં જોઈએ તો ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ધર્મ વિરોધી નહોતા. પરંતુ તેઓ સાચા અર્થમાં ધર્મના પ્રખર સમર્થક હતા. ધર્મની વ્યાખ્યામાં રહેલો એકાત્મતાનો ભાવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને પૂર્ણરૂપે માન્ય હતો. પરંતુ તેમણે જે કઠોર આઘાતો કર્યા તે આચરણમાં રહેલી ભ્રષ્ટતાના કારણે ઊભી થયેલી વિષમતા ઉપર. હિન્દુ સમાજની અંદર મૂળમાં રહેલી સાંસ્કૃતિક એકતા માટે માન હોવા છતાં આચરણમાં રહેલા અમાનુષી વર્તન પ્રત્યે તેમને ચીડ હતી. 'ભારતની જાતિઓ' એ વિશેના એક નિબંધમાં ડૉ. બાબાસાહેબ કહે છે કે, ''વંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બધા જ લોકસમૂહોની એકતા માટે કેવળ સાંસ્કૃતિક એકાત્મતા જ સાચી એકતાનું પરિબળ છે. હું બેધડકપણે કહેવા માંગું છું કે લોકોની સાંસ્કૃતિક એકતાની બાબતમાં બીજો કોઈ પણ દેશ ભારતની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ભારત કેવળ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જ એક છે એવું નથી. પરંતુ અહીંના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સાંસ્કૃતિક એકતા ઉપરથી નીચે સુધી જોવા મળે છે. પરંતુ આ એકતાના મૂળમાં જાતીય સમસ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું વધારે અઘરું છે. હિન્દુ સમાજ એકબીજાથી જુદી જાતિઓનો સમૂહ હોત તો આ વિષય ઘણો જ સરળ બની ગયો હોત. પરંતુ અગાઉના એક જ સમાજમાંથી ઉત્પન્ન જાતિઓની ઉત્પત્તિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અઘરું છે.''

સાંસ્કૃતિક એકતામાં આગળ જતાં જે વિકૃતિઓ આવી તે ધર્મના હેતુથી અસંગત એવી આચાર પદ્ધતિ અને રૂઢિ ઉત્પન્ન થવાના કારણે આવી. એટલે જ ડૉ. બાબાસાહેબ કહેતા કે, ''ધર્મની જરૂરિયાત ગરીબોને છે. પીડિત લોકોને ધર્મની જરૂર વધુ છે. ગરીબ માણસ આશાના સહારે જીવતો હોય છે. તેના જીવનનું મૂળ આશામાં છે. આ આશા જ નાશ પામશે તો તેનું જીવન ટકશે કેવી રીતે? ધર્મ માણસને આશાવાદી બનાવે છે અને પીડિતો તથા ગરીબોને સંદેશ આપે છે કે, ''ગભરાવાની જરૂર નથી, જીવન આશામય બનશે.''

ભારતીય સમાજની સતત ચિંતા

ભાષાવાર પ્રાંતોની રચના કરવી એટલે એકતાની ભાવનાના મૂળમાં ઘા કરવા જેવું છે. રાષ્ટ્રની એકતા અખંડિતતા અને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં જેટલા

પ્રમાણમાં પ્રાંતિક ભાવનાનું પોષણ કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો અંકુર કરમાઈ જશે. ભાષાવાર પ્રાંત રચના કરવા કરતાં સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રને એક ભાષા મળે એમાં જ સાચું રાષ્ટ્રહિત છે એવું બાબાસાહેબે કહ્યું છે. ભાષાવાર પ્રાંત રચનાના તત્ત્વ ઉપર જો કામ કર્યું હોત તો આ દેશમાં ૧૭૧ ભાષા બોલનારા લોકો છે. જે યોજનામાં હિન્દુઓને નુકસાન થતું હોય તે યોજના શા કામની? એવો સવાલ કરીને તેમણે ઉમેર્યું કે નહેરુ કમિટીની યોજના અંગે અમે જે વિવેચન કર્યું છે તેનો તમારે પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ. તે વિવેચન કોઈ સ્વાર્થથી કર્યું નથી. આ કમિટીની યોજનાનો જે વિરોધ કર્યો છે તે અસ્પૃશ્યોની પાયમાલી કરી તે માટે નહિ, પણ એમાં હિન્દુઓને નુકસાન થાય એવું છે. હિન્દુ સમાજ ઉપરનું એક અનિષ્ટ છે તે માટે મેં તેનો વિરોધ કર્યો છે. આ યોજનાથી કોઈ નુકસાન નથી થવાનું એવું સમજીને કેટલાક લોકો એને સાથ આપતા હશે અથવા થોડું નુકસાન છે એવું વિચારીને સાથ આપતા હશે તેવા બંને વર્ગો સાથે અમારે કોઈ નિસ્બત નથી. પણ આ બંને વર્ગો સિવાય એક મોટો વર્ગ છે, જે આમાં કોઈ પણ નુકસાન નથી એવું માનીને આ યોજનાને સાથ આપી રહ્યો છે. એ વર્ગને યોગ્ય સમજણ મળે તે માટેનો આ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન સફળ કરવા માટે અત્યંત સ્પષ્ટતાથી રજૂઆત કરવાની મને જરૂર પડી છે. આ લેખની સ્પષ્ટતા વાંચીને થોડા લોકો અમને દોષ આપશે. વ્યવહારમાં થોડાક પ્રસંગોએ સત્ય છુપાવી રાખવું ફાયદાકારક હોય છે તો થોડાક પ્રસંગોએ સત્ય જાહેર ન કરવા જેવું મોટું કોઈ પાપ હોતું નથી. આજનો આ પ્રસંગ બીજા પ્રકારનો હોવાથી આ બધી સ્પષ્ટતા કરવાની ફરજ પડી છે. નિર્ભયતાથી લોકો સામે સાચું હોય એ જ મુકાવું જોઈએ. હિન્દુ સમાજનો રોષ મારા ઉપર છે. એમાં મુસલમાન સમાજનો રોષ પણ ઉમેરાય એ બરાબર નથી તે મને સમજાય, પરંતુ જેમાં મારા દેશનું અહિત છે એમાં મારું પણ અહિત છે. મારી આવી ભાવના હોવાથી જોખમ અમે માથે લીધું છે. તેની સાર્થકતા સમજીને લોકમતને યોગ્ય દિશા મળશે એવી મને આશા છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાનું સૂત્ર સદાય પકડી રાખ્યું, આથી એમની દેશભક્તિનું વર્ણન પરિસ્થિતિ નિરપેક્ષ રાષ્ટ્રભક્તિ એવું કરવામાં આવ્યું છે. એમની બધી જ ચળવળો અને રાજકારણનું સૂત્ર હતું 'ભારત એક સામર્થ્યશાળી રાષ્ટ્ર તરીકે વિશ્વમાં ઊભું થાય.' આ માટે એમણે અનેક વખત સમાજને જાગૃત કર્યો છે. એમની આ જ્વલંત રાષ્ટ્રભક્તિનું દર્શન એમણે બંધારણ સમિતિમાં કરેલ છેલ્લા ભાષણમાં વ્યક્ત થાય છે. આ ભાષણનો ઉત્તરાર્ધ ભારતની સ્વતંત્રતા ફરીથી આપણા

હાથમાંથી સરકી તો નહિ જાય ને એવી આશંકા તેમના મનમાં હતી. પરિણામે દેશમાં જાગૃતિ લાવવા માટે તેઓ દેશને સતર્ક કરે છે. ૨૫-૧૧-૪૯ના દિવસે દિલ્હીમાં બંધારણ સમિતિના પોતાના ભાષણમાં તેમણે કહ્યું છે કે, ''ભારત ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ના રોજ સ્વતંત્ર થશે. આ સ્વાતંત્ર્યનું શું થશે? તે પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરશે કે ફરીથી ગુમાવી બેસશે? દેશના ભવિષ્ય માટે મને ખૂબ ચિંતા થાય છે. ગુમાવ્યું તે હિન્દુસ્તાનના જ કેટલાક રહેવાસીઓના કપટી કારસ્તાનોને લીધે, એ સત્ય હૃદયમાં અસહ્ય ખૂંચી રહ્યું છે.

''ભારતના ઈતિહાસમાં આ જે ઘટનાઓ બની તેનું પુનરાવર્તન થશે કે શું? આ સવાલ મારા મનને મુંઝવી રહ્યો છે. જાતિભેદ અને જુદાં જુદાં ધ્યેયો સામે રાખીને જે રાજકીય પક્ષો સ્થપાયા છે અને સ્થપાશે તે આપણા જૂના શત્રુઓમાં ઉમેરો કરી રહ્યા છે. આવા વિચારો મારા મનમાં ઊઠી રહ્યા છે અને તેનાથી આપણા દેશનું ભવિષ્ય કેવું થશે તેની ચિંતા મને થાય છે. ભારતીય લોકો પોતાના પક્ષની વિચારણા કરતાં પોતાના દેશને વધારે મહત્ત્વ આપશે કે પોતાના પક્ષની વિચારધારાને વધારે મહત્ત્વ આપશે એ હું કહી શકતો નથી. પરંતુ એટલું ખરું કે જો જુદા-જુદા પક્ષો પોતાના દેશ કરતાં પોતાની વિચારધારાને વધારે મહત્ત્વ આપશે તો આપણી સ્વતંત્રતા ફરીથી સંકટમાં આવી પડશે અને કદાચ આ સ્વતંત્રતા કાયમ માટે જતી રહેશે. એવું સંકટ આપણા ઉપર ફરી ન આવે તે માટે આપણે બધાએ જોરદાર તૈયારી કરી વિચારવાની જરૂર છે. આપણાં લોહીનાં છેલ્લા ટીપાં સુધી આપણે સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ પ્રાણના ભોગે પણ કરીશું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. બંધારણીય માર્ગનો સૌએ ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેવું તેમણે સૂચન કર્યું છે. સામાજિક વિષમતાથી દેશનો નાશ થશે એવો ઈશારો તેમણે કર્યો છે. સામાજિક લોકશાહી એટલે સ્વાતંત્ર્ય, સમતા અને બંધુતા એ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. આ બધું કરતી વખતે વ્યક્તિપૂજાથી અલિપ્ત રહેવાનું આહ્‌વાન પણ કર્યું છે. તેઓ કહે છે કે, ''જહોન સ્ટુઅર્ટના સંદેશાનું આપણે પાલન કરવું જોઈએ.'' એ સંદેશો છે. આપણામાંથી એકાદ માણસ ગમે તેટલો મહાન થશે તોપણ તેના ચરણે આપણા વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાનાં ફૂલો અર્પણ કરવા નહિ. મહાન વ્યક્તિઓ માટે કૃતજ્ઞતા દેખાડવી એમાં કંઈ ખોટું નથી, પરંતુ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવામાં પણ મર્યાદાઓ છે. આયર્લેન્ડનો દેશભક્ત ડેનિયલ-ઓ-કોનેલ એણે માર્મિકતાથી કહ્યું છે કે, ''સ્વાભિમાનનું બલિદાન આપીને કોઈ પણ વ્યક્તિ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી શકશે નહિ. ચારિત્રનું બલિદાન આપીને કોઈ સ્ત્રી કૃતજ્ઞ રહી શકશે નહિ અને સ્વાતંત્ર્યનું બલિદાન આપીને કોઈ રાષ્ટ્ર કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી શકશે નહિ.'' આ

ભયસૂચક સંદેશાની જરૂર બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં ભારતને વધુ છે. એનું કારણ એવું છે કે ભારતના રાજકારણમાં ભકિત અથવા વ્યક્તિ પૂજાની ભાવના જેટલી ઘર કરી ગઈ છે તેટલી બીજા કોઈ પણ દેશના રાજકારણમાં નથી.

એકાદ વ્યક્તિએ ધાર્મિકતામાં ભક્તિ વ્યક્ત કરી તો જનમ જનમાંતરના ફેરામાંથી તેની મુક્તિ થઈ જશે. પરંતુ કોઈ રાજકારણમાં ભક્તિ અથવા વ્યક્તિ મહાત્મ્ય દેખાડશે તે રાજકીય ક્ષેત્રે સરમુખત્યાર શાહીની સ્થાપના કરશે. ડૉ.બાબાસાહેબના ઉપર જણાવેલ વક્તવ્યમાં દૂરંદેશીપણાનો આજે અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

આવા આ દૂરંદેશી મહાપુરુષે આપણી સામે પ્રસ્થાપિત કરેલ રાષ્ટ્રચિંતન તરફ આપણે આજ સુધી દુર્લક્ષ સેવ્યું છે. આ દેશને સામર્થ્ય સંપન્ન સુસંગઠિત અને એકાત્મ બનાવવો હોય તો ડૉ. બાબાસાહેબે વ્યક્ત કરેલા રાષ્ટ્રવિચાર, એમણે કરેલા ઈશારા અને તેમણે બતાવેલા માર્ગમાં યોગ્ય આકલન કરવું જોઈએ. એમના વિચારોની નોંધ લઈને આ વિચારોના પ્રકાશમાં આચરણને પણ ગતિમાન કરવું જોઈએ. એમનું વિચારધન એ આપણી રાષ્ટ્રીય વિરાસત છે. આ વિચારો પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવવાથી જ આજે આપણા દેશ સામે ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. પરંતુ નિરાશ ન થતાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ મેળવવામાં આજે આપણું જે સામર્થ્ય છે, તેજ છે તે પ્રગટ કરીશું અને વિજય અને કેવળ વિજયની દિશામાં જ આગળ વધીશું. ત્યારે જ સાચા અર્થમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનાં વિચારો અને મૂલ્યોને આપણે સાકાર કરી શકીશું.

લેખક પ્રા. અનિરુદ્ધ દેશપાંડેએ નોંધ્યું છે કે, મહામાનવ બોધિસત્ત્વ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવન વિવિધ પાસાંઓથી ભરેલું છે. સમાજની એકાત્મતા અને રચનાના નિર્માણનો વિચાર રજૂ કરવો હોય તો સામાજિક સમતાના આચરણનો બધાએ અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એવો મહત્ત્વનો સંદેશો તેમના જીવનચરિત્રમાંથી મળે છે. આધુનિક રાષ્ટ્રવાદના મહાન ઘડવૈયા તરીકે તેમનું નામ ઈતિહાસમાં અજરામર રહેશે. ડૉ. આંબેડકરે રાષ્ટ્રવાદનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી મૂકી આપ્યો છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો પરિચય તે સમાજના આચારવિચારથી જ જગતને થતો હોય છે. એકાત્મ રાષ્ટ્ર એ એકરસ અને સમતાયુક્ત સમાજનું પરિણામ છે. આ વિચાર બાબાસાહેબે મૂક્યો છે. જન્મના આધાર ઉપર ઊંચનીચતાથી ઘેરાયેલો સમાજ એકાત્મ રાષ્ટ્રની રચના કરી શકે નહિ, એવું તેમણે દૃઢતાથી પ્રતિપાદિત કર્યું છે. સુદૃઢ અને બળવાન રાષ્ટ્રનું નિર્માણ તે સમાજનાં ઘટકોના પરસ્પર

સંબંધ ઉપર આધારિત હોય છે. આ માટે આ બધાં ઘટકો એક કુટુંબના સભ્યોની જેમ અને ભાઈચારાના સંબંધથી બાંધી એકરસ થવા જોઈએ. આપણે બધાં એક જ ઈશ્વરનાં બાળકો છીએ અને તેમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરનાર દલાલોને દૂર ધકેલવાનો વિચાર બાબાસાહેબે રજૂ કર્યો હતો. સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બંધુત્વ આ ત્રણ શબ્દો માટે બાબાસાહેબને ખૂબ જ પ્રેમ હતો. તેમ છતાં સમાજનું ગઠન કરવું હોય તો તે બંધુત્વના ભાવથી જ થાય અને તો જ માનવતાના સંબંધ પ્રસ્થાપિત થઈ શકે એવો વિચાર રજૂ કરતાં બાબાસાહેબ કહે છે, ''મારું સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન ત્રણ શબ્દોમાં ગૂંથી શકાય છે અને તે શબ્દો છે સ્વાતંત્ર્ય, સમતા અને બંધુભાવ. મારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમતા એ બંન્નેનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે માટે ખાલી સંરક્ષણ માટે મેં નિર્બંધને સ્થાન આપ્યું છે. છતાં નિર્બંધ એ સ્વાતંત્ર્ય અને સમતા બાબતે થનાર ઉલ્લંઘન માટે ખાતરી આપી શકે એવો વિશ્વાસ નથી. મારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં બંધુત્વને ખૂબ જ ઊંચું સ્થાન છે. સ્વાતંત્ર્ય અને સમતા કેવળ બંધુત્વભાવનામાં જ છે. તેનું બીજું નામ છે માનવતા! અને માનવતા એ જ ધર્મનું બીજું નામ છે. ''બાબાસાહેબના ઉપરના વિચારો બાબાસાહેબની સમાજની કલ્પના બંધુભાવ ઉપર આધારિત હતી એવું દર્શાવે છે. સમાજની એકાત્મતા એ જો રાષ્ટ્રવાદનો સાર હોય તો પ્રાચીન ભારતીય પરંપરાએ જપેલ બંધુત્વનો આદર્શ, એ એકાત્મતાનો મહત્ત્વનો તંતુ છે.''

આદર્શ સમાજનું ઘડતર નૈતિકતાના સર્વમાન્ય પાયા ઉપર થવું જોઈએ. એવો બાબાસાહેબના તત્ત્વજ્ઞાનનો સંકેત હતો. ગૌતમ બુદ્ધની વિચારધારામાં તત્ત્વ ''શીલ''ને બાબાસાહેબે પોતાના આરાધ્ય દેવ માન્યું હતું. શીલનું સંવર્ધન એ વ્યક્તિનિર્માણનો મહત્ત્વનો અંશ છે. સમાજની ઉન્નતિ નૈતિકતાના આધાર ઉપર થવી જોઈએ અને ફક્ત ભૌતિક પ્રગતિ એ જ તેનો માપદંડ હોવો ન જોઈએ એવું તેમણે તેમના ''મારા ત્રણ ગુરુ અને ત્રણ પૂજ્ય દેવતાઓ'' એ ભાષણમાં કહ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ગુરુપરંપરાનો આદર્શ બાબાસાહેબના તત્ત્વજ્ઞાનમાં દેખાય છે. તેને મળેલ સામાજિક માન્યતા તેમની સમાજ વિશેની આત્મીયતાનું પ્રતીક છે. ગૌતમ બુદ્ધ, સંત કબીર અને મહાત્મા ફૂલે આ ત્રણેયને ગુરુ માનવાનો અર્થ સમાજની રચના કેવી થવી જોઈએ? એ વિશેનું બાબાસાહેબનું સ્વપ્ન દેખાડે છે.

માનવતા, સમતા અને સમાજ માટે અપાર કરુણા, શાશ્વત ટકી રહેનારા આ સંસ્કારોની છાપ આ ગુરુઓના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી બાબાસાહેબના મન ઉપર પડી છે. ''હિન્દુ લોકોને પોતાનું રાષ્ટ્ર જગાડવું હોય તો બૌદ્ધ ધર્મના વિચારો

જાણવા જોઈએ.'' તેમનામાં જન્મેલી સામાજિક પરિવર્તનની કલ્પના તેમની રાષ્ટ્ર વિશેની કલ્પનાની સમજણ આપે છે.

ભારતીય સમાજ જાતપાતના ભેદભાવથી ખોખલો થઈ ગયો છે. આનું દુઃખ બાબાસાહેબે સતત વ્યક્ત કર્યું છે એટલે સુધી કે આ જાતિભેદ વિરુદ્ધ સંઘર્ષમાં તેમણે પોતાના જીવનની હોળી કરી હતી. આ જાતિના ઊંચનીચના ભેદને લીધે સાંસ્કૃતિક એકતા ખતમ થઈ ગઈ અને ભેદભાવ જ સંસ્કૃતિ બની ગયો એ દુઃખ બાબાસાહેબે પોતાના જીવનના ઉંબરે બહુ જ ઉગ્ર રીતે દર્શાવ્યું છે. જાતિભેદ વિનાની અને સાંસ્કૃતિક એકતા ઉપર રચાયેલી સમાજરચના એ રાષ્ટ્રનો આધાર હોવાનું તેમણે માન્યું હતું. ''ભારતમાંની જાતિઓની મીમાંસા'' તેમના આ લેખમાં દેશમાં ફેલાયેલ અસ્પૃશ્યતા અને જાતિભેદનું તેમણે અત્યંત તીખા શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે, તેને નિર્માણ કરનાર કુરુઢિઓ અને કુપ્રથાઓને સખત રીતે વખોડી કાઢી છે. તેનું નિવારણ સામાજિક એકાત્મતા સ્થપાવાથી થશે એવો આગ્રહ તેમણે આ વિચારના અનુસંધાનમાં જ કર્યો છે. એકજૂથ ભારતીય સમાજ એ મજબૂત રાષ્ટ્રનિર્માણનો આધાર છે. એવું વર્ણન કરતાં બાબાસાહેબ ઉપર્યુક્ત લેખમાં લખે છે, ''ભારતીય લોકસમૂહ એકજૂથ સમાજ છે. ભારતમાં આવેલા વિવિધ વંશોના લોકો જુદા-જુદા પ્રદેશમાં સ્થાયી થયા પછી અંદરોઅંદર વિલીન થયા અને એમનામાં સાંસ્કૃતિક એકતા નિર્માણ થઈ. આ સાંસ્કૃતિક એકતા જ એકાત્મતાનું ખરેખરું સ્વરૂપ છે.'' તેમના કહેવાથી રાષ્ટ્રવાદ એ સાંસ્કૃતિક એકાત્મતાનું જ બીજું નામ છે એવો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. ભારતીય જાતિઓ એટલે આ એકજૂથ સમાજના કૃત્રિમ રીતે ટુકડા કરીને નિર્માણ થયેલ નિશ્ચિત અને સ્થિર ઘટકો છે. આ ટુકડાઓ તૂટી ન પડે એવો સામાજિક સમતાનો માર્ગ બાબાસાહેબના વિચારધનમાંથી નિર્માણ થયો છે. રાષ્ટ્રનિર્માણ અને સાંસ્કૃતિક એકવાક્યતાનું એકબીજા પરનું અવલંબન આ વિચારથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ડૉ. આંબેડકરના રાષ્ટ્રવાદનું ધ્યાન ખેંચતું લક્ષણ ભાવાત્મક એકતા જ હોવું જોઈએ એવું જણાય છે. મનુષ્ય માત્રના માનસિક વિકાસ અને બંધનોનો વિચાર નિર્માણ પ્રક્રિયામાં મુખ્ય જોવા મળે છે. જાતિપ્રથાને લીધે આ ભાવાત્મક એકતાનો નાશ થાય છે. તેના લીધે રાષ્ટ્રને બેઠું કરવામાં અડચણો ઊભી થાય છે એમ બાબાસાહેબે કહ્યું છે. કોઈ પરિવર્તન અથવા ક્રાંતિ સમાનતાની ખાતરી આપી શકતાં ન હોય તો તે અર્થ વગરનાં છે. સમાજ ટોળાની જેમ રહી શકતો નથી. તેથી તે સંગઠિત અવસ્થામાં જ રહેવો જોઈએ અને એ માટે તેણે કેટલાંક સમાન સૂત્રોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એવું જાતિપ્રથા વિશે

વિચારો રજૂ કરતાં બાબાસાહેબે કહ્યું છે. તેઓ કહેતા, ‘‘કામની વહેંચણી જો સમાજમાં જરૂરી હોય તોપણ શ્રમિકોનું વિભાજન જરૂરી નથી.’’ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, સમાન રીતરિવાજો, સમાન ઉત્સવો, સમાન રૂઢિપરંપરાઓ આ જ ફક્ત સમાજના બંધારણ માટે પૂરતાં નથી. સમાન ભાષાથી માણસ બીજા સમાજનો ઘટક થાય છે એવું નથી. એકજૂથ સમાજનું નિર્માણ ભાવાત્મક એકતા એટલે અંતઃકરણપૂર્વકની એકરસતા ઉત્પન્ન થયા વગર થાય નહિ. તે અર્થમાં રાષ્ટ્રવાદનો આધાર ભાવવાહી એકતા હોઈ શકે એવું બાબાસાહેબે ‘‘એનિહિલેશન ઑફ કાસ્ટ’’ નામના પ્રખ્યાત નિબંધમાં જણાવ્યું છે. તેઓ કહે છે, ‘‘એકાત્મતાની ભાવના નિર્માણ થવા માટે સમાજનાં બધાં જ કાર્યોમાં તેણે ભાગ લેવો જોઈએ. તે તેની સાથે સમરસ થઈ જવો જોઈએ અને બીજાનાં મનમાં ઊભી થતી ભાવનાઓ તેના મનમાં અને અંતઃકરણમાં સ્પર્શવી જોઈએ. સામાન્ય કામોમાં એક ઘટક તરીકે ભાગ લેતા તે કામનો યશ-અપયશ પોતાનો છે તેવી ભાવના જાગવી એ માણસને સમાજબંધનમાં બાંધવા માટે અત્યંત મહત્ત્વની છે.’’ જાતિ-વ્યવસ્થાને લીધે આ ભાવાત્મક એકતા નષ્ટ થયાની વેદના વ્યક્ત કરતાં સમાજનું બંધારણ માનસિક એકતાથી થશે. આ ભાવનાની ઘોષણા બાબાસાહેબે કરી છે. સામાજિક વિષમતાનો નાશ કરવાનો ચિરંતન માર્ગ આ મનના મેળથી જ સાકાર થશે એવી ભૂમિકા હતી.

આવી સમતા ઉપર સમાજના નિર્માણનું ઘણું જ અઘરું કામ બાબાસાહેબે કર્યું. સમાજમાં નિર્માણ થયેલો જીવનકલહ રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં મુખ્ય આડખીલી થતો આવ્યો છે. ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થાનો ભોગ બનેલ અસ્પૃશ્ય સમાજ અથવા ઉત્પાદનનાં સાધનોનો માલિક ન બની શકેલ ગરીબ સમાજ એ સામાજિક વિષમતાની હોય એવું મહત્ત્વનું ઘટક જો તકથી વંચિત રહે તો સમાજિક એકતા અને ઉન્નતિ સાધી શકશે નહિ. આ જ અનુભવના આધારે બાબાસાહેબે દુઃખાવાના મૂળની ચર્ચા કરી છે. સમાન તકનો અભાવ એ સામાજિક અને આર્થિક રોગનું મૂળ કારણ છે. સમાજની આ માનસિકતાને લીધે અને પરંપરાગત કુરીતિઓને લીધે, સમાન તકના અભાવનો આ સવાલ ઊભો થયો છે. નોકરી, ધંધો, વ્યવસાય, અર્થપ્રાપ્તિ આ બધી બાબતોમાં અસ્પૃશ્ય સમાજ ઉપર વર્ષોથી થતા આવેલા અન્યાયને બાબાસાહેબે પોતાના ચિંતનમાં વાચા આપી છે. તેમાંથી જ આ આરક્ષણ અથવા અનામત જગ્યાઓનો પ્રસ્તાવ તેમણે રજૂ કર્યો અને અસ્પૃશ્ય સમાજને સમાન તક દેનાર સાધન તરીકે તેની વિચારણા થવા લાગી. બાબાસાહેબે ‘‘અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કરવાના માર્ગો’’ જણાવ્યા છે. તેમાં તેઓએ ‘‘સમાન તક’’નું સૂત્ર બધાની સામે મૂક્યું છે.

પરસ્પરના સંબંધોનો વિકાસ તો થવો જ જોઈએ, પણ તેની સાથે પારિવારિક સંબંધોના દૃષ્ટિકોણથી સમાન તકનું વાતાવરણ ઊભું કરવાની જવાબદારી પણ સ્વીકારવી જોઈએ. બાબાસાહેબને માન્ય એવા રાષ્ટ્ર નિર્માણના કામમાં સમાન તકનાં સૂત્રનો સ્વીકાર જ મહત્ત્વનો છે.

''મારા સમાજના લોકોને કહેજો - મેં અનેક કષ્ટો અને જિંદગીભર દુઃખ ભોગવી અને મારા વિરોધીઓ સામે લડત આપી જે કાંઈ મેળવ્યું છે, મોટી મુશ્કેલીથી આ કાફલો જ્યાં આજે દેખાય છે, ત્યાં હું લાવ્યો છું. માર્ગમાં નવેસરથી અડચણો આવી પડે તોય હવે આ કાફલો પાછળ જવો જોઈએ નહિ. મારા સાથીઓ આ કાફલાને આગળ લઈ જવા અસમર્થ હોય તો તેઓએ આ કાફલાને ત્યાં જ છોડી દેવો જોઈએ, પરંતુ કાફલો ગમે તે સ્થિતિમાં પણ પાછો ફરવો જોઈએ નહિ, એ જ મારો લોકોને સંદેશ છે.''

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનો
દેશને નામ અંતિમ સંદેશ

વિદ્યાર્થીઓ જાગો... ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

(રવિવાર તા. ૧૧-૯-૩૮ના રોજ પૂણે ખાતે યોજાયેલા ૧૧મા અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થી સંમેલનમાં અધ્યક્ષસ્થાનેથી આપેલ ભાષણ)

આજનું સંમેલન જોકે, વિદ્યાર્થીઓનું છે. આમ છતાં અહીં બેઠેલા સમૂહ તરફ નજર ફેરવીએ તો અહીં વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વિદ્યાર્થી નથી તેવા લોકો જ વધુ સંખ્યામાં નજરે પડે છે. ખીચડીમાં ચોખા કરતાં દાળ જ વધુ પડતી પડી જાય તેવો ઘાટ આ સંમેલનનો થયો છે. જ્યારે આમ જોવા જઈએ તો જે અર્થમાં આ ‘વિદ્યાર્થી સંમેલન’ છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશના બે શબ્દો કહેવા એને હું મારી ફરજ માનું છું. કારણ કે આજે હું અહીં આવ્યો છું તે વિદ્યાર્થીઓના સંમેલન માટે આવ્યો છું. આજના સંમેલનનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારતાં પહેલાં મેં કાર્યકારી મંડળ સામે કેટલીક શરતો મૂકી હતી. તે બધી શરતો વિદ્યાર્થીમંડળે માન્ય રાખી હોવાથી આજના આ સંમેલનની વૈભવતા અને ભવ્યતા (એટલે કે ચમક-દમક) જરાક ઓછી લાગતી હશે. મારું ભાષણ મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ માટે જ હોવાથી અન્ય લોકોને તે નિરસ લાગે તેવો સંભવ છે. અલબત્ત, વિદ્યાર્થીઓને તે જરૂર ગમશે એવું મારું માનવું છે. વિદ્યાર્થીઓએ મને આવી તક આપી તે માટે તેમનો આભાર માનવો એને મારી ફરજ સમજું છું.

મારું જીવન તો હાલમાં ગામડામાં વસતા અભણ, અણઘડ અને જુલમ-અત્યાચારથી ત્રસ્ત થયેલા એવા લોકોની ફરિયાદો સાંભળીને તેમનું નિવારણ કરવામાં અને તેઓની આ ફરિયાદોનું સુખદ નિવારણ કઈ રીતે કરી શકાય તેની ચિંતામાં પસાર થઈ રહ્યું છે, તેના કારણે વિદ્યાર્થી વર્ગ તરફ જોઈએ તેટલું પૂરતું ધ્યાન આપવા માટે મને અવસર મળતો નથી. તેથી હું વિદ્યાર્થીઓ તરફ દુર્લક્ષ સેવી રહ્યો છું. એવી ગેરસમજ કેટલાક લોકોને થઈ છે અને ક્યારેક ક્યારેક એવો સૂર પણ મારા કાને પડ્યો છે. પરંતુ સૌપ્રથમ એક વાત હું તમને કહેવા માગું છું, એક એકલો-અટુલો માણસ તેના જીવન દરમિયાન વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્તમ રીતે પાર પાડી શકતો નથી. આ બાબતમાં એક ગ્રંથકર્તાનું સુભાષિત મને યાદ આવે છે, 'If you want success you must be narrow minded.' આ વાક્યમાં બહુ જ મોટો અર્થ સમાયેલો છે, કારણ કે એકલો અટુલો માણસ બધાં જ કામો ‘હું ખરેખર એકલા હાથે

કરીશ' એમ કહે, પરંતુ તેમ કરવું તેના માટે ખરેખર અશક્ય જ છે.

એક કાર્ય પણ વ્યવસ્થિત રીતે પાર ન પાડવું અને બીજાં અનેક કામમાં હાથ નાખવો એ યોગ્ય નથી. આપણા સમાજની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આપણી પાસે ઉપલબ્ધ સાધન સામગ્રી બહુ અલ્પ છે. તેથી માણસે નાનાં નાનાં કાર્યો હાથ પર લઈને તેને પાર પાડવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે અને તેથી જ દીન-દુબળા, સ્પૃશ્ય સમાજના જુલમથી ત્રસ્ત થયેલા, અણઘડ સમાજના કાર્યનો બોજો મેં મારા માથે લીધો છે અને તે કાર્યને લીધે જ વિદ્યાર્થીઓ તરફ જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપવું શક્ય બન્યું નથી. તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે હું વિદ્યાર્થીઓના વિરોધમાં છું. ઊલટું, હું રાજકારણ, સમાજકાર્યોમાં પરોવાયો છું, છતાં પણ હું આજન્મ વિદ્યાર્થી જ છું. તેથી વિદ્યાર્થી જ વિદ્યાર્થીનો વિરોધ કેવી રીતે કરી શકે? મારે જરૂરી અભ્યાસ માટે વારેઘડીએ જરૂરી પુસ્તકો ખરીદવાં પડે છે. આજના દિવસે મારા પર રૂા. ૧૦૦૦ પુસ્તકો ખરીદવાનું દેવું છે. આવું હોવા છતાં મારી શાખ ખૂબ જ મોટી બંધાયેલી છે. તે હજુ ટકેલી છે. મુંબઈની કોઈ પણ પુસ્તકની દુકાનમાંથી હું પુસ્તક ઉધારીમાં લાવી શકું છું, પરંતુ મારા વિદ્યાર્જનના-જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં કાર્યમાં જરાય વિક્ષેપ પડવા દેતો નથી, કારણ કે વિદ્યાની ઉપાસના એ મારું ખૂબ જ ઊંડું વ્યસન બની ગયું છે. તેથી હું વિદ્યાર્થીઓનો વિરોધી કઈ રીતે હોઈ શકું?

વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાપ્રાપ્તિ કર્યા બાદ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ અંગે ઉપદેશ આપવા અંગે વિચારીને હું ભારે અવઢવમાં પડ્યો છું, કારણ કે મારો ગૃહસ્થાશ્રમ ફોગટમાં જ ગયો છે. આમ છતાં વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કેમ વર્તવું તે બાબતમાં હું મારા સ્વ અનુભવના આધારે કંઈક તો કહી શકીશ. જે સમાજમાં છેલ્લાં હજારો વર્ષો સુધી કોઈ પણ જાતનું શિક્ષણ નહોતું તે સમાજના પુષ્કળ સ્વાનુભવના આધારે કંઈક તો કહી શકીશ. તે સમાજના પુષ્કળ લોકો હમણાં વિદ્યાપીઠોની બી.એ., એમ. એ. વગેરે પદવીઓ લઈને બહાર આવતા જોઈને કોને સંતોષ ન થાય? પહેલાંના વખતમાં તો આપણા સમાજમાંથી બી. એ.ની પદવી મેળવનાર નામે મળતાં નહોતાં. થોડાંક વર્ષો પહેલાં કૃષ્ણા જિલ્લામાં આપણા સમાજની એક વ્યક્તિ પ્રથમ બી. એ. પાસ થઈ હતી. તેના કારણે તે માણસ એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો કે તેનું નામ માત્ર લખીને તેની આગળ બી. એ. લખો એટલે પોસ્ટમેન તે પત્ર તેને જ જઈને આપી દેતો. બી. એ. પાસ થવાથી તે આટલો

બધો જાણીતો બની ગયો હતો. આજે તો આપણા સમાજમાં ઘણાં બી. એ. પાસ છે. આટલું જ નહીં, પણ જો રમૂજમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે અહીં હાજર રહેલા લોકો વચ્ચે જો કાંકરી ફેંકીએ તો તે બી. એ. પાસ થયેલાને જ વાગશે. બી. એ. પાસ થયેલા કેટલાક લોકો અહીં આજે બેઠા હશે તેમણે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આપણે જે લોકો સામે ટક્કર લેવાની છે તેઓ આગળ પડતા અને વધુ હોંશિયાર છે.

આજના જીવનસંઘર્ષની લડાઈમાં આગળ વધેલ લોકો કરતાં આપણે જો પાછા પડીશું તો આપણી સુરક્ષા નહીં રહે, કારણ કે આજે સર્વ સત્તાધારી સ્થાનો પર આગળ પડતા લોકો જ બેઠા છે. નોકરી મેળવવા માટે કોઈ પણ ઑફિસમાં જાઓ તો ત્યાંના વરિષ્ઠ અધિકારીગણ પોતાનાં જ સગાંઓની ભરતી કરતાં હોય છે, એ એક નગ્ન સત્ય છે. માત્ર બી. એ. પાસ થવાથી તમને નોકરી મળશે નહીં, આગળ પડતી ઉપલી જાતિના લોકો સાથે સ્પર્ધા કરીને ત્યાં તમારી બુદ્ધિનો પ્રભાવ પાડ્યા વગર કેવળ શિક્ષણનાં મૂલ્યથી કંઈ જ સફળ થશે નહીં અથવા તો આગળ પડતી ઉપલી જાતિના લોકો આપણાથી દબાશે નહીં. ઊલટું આજે સૈકાઓથી આપણને અને આપણા પૂર્વજોને તેમણે દબાવી રાખ્યા, તેઓ તમને દબાવ્યા વગર રહી શકશે નહીં. તેથી તમે જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છો તે એવું પ્રાપ્ત કરો કે જેથી આપણા બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તમ કક્ષાના ઘડાવા જોઈએ. અણઘડ મા-બાપના પેટે જન્મ લઈને જો બી. એ. થાવ તો દુરાભિમાન રાખશો નહીં. આપણી ફરજનું ભાન રાખીને ધગશથી ભણો. હું સૌપ્રથમ બૅરિસ્ટર થઈને આવ્યો ત્યારે ‘મહારડા બૅરિસ્ટર’ (મહાર જાતિનો એવો અપમાનજનક શબ્દપ્રયોગ) એવું સંબોધીને મને હીન બતાવીને આગળ પડતી જાતિના લોકો મને બૅરિસ્ટર કહેતા હતા. પરંતુ મેં મારી યોગ્યતા સાબિત કરી બતાવી તેમનાં મોંઢા બંધ કર્યાં હતાં.

મોટું સાહસ કર્યા વગર આપણને મહત્ત્વ મળતું નથી. અન્ય સમાજ માટે એવું નથી. જ્યારે આપણે સોનાનાં મૂલ્ય જેટલું કામ કરીશું , ત્યારે જઈને ઇતર વર્ગના લોકો તે કાર્યને કથીરનાં મૂલ્ય જેટલું મૂલ્યવાન લેખશે. તેઓ કથીરનાં મૂલ્યનું કાર્ય કરશે તોપણ તે સોના જેટલું મૂલ્યવાન ગણાશે એવો આજનો વ્યવહાર બની ગયો છે. આપણે જોઈએ છીએ કે, જો એકાદ મહાર, માંગ કે ચમારબહેન સોનાના દાગીના પહેરશે પણ તે નકલી કે ખોટાં છે એવી સમજણ એ ઊંચા કહેવાતા વર્ગો કરી લેતા હોય છે. તેવી જ રીતે આ આગળ પડતા કહેવાતા ઊંચા લોકોની સ્ત્રી પિત્તળના દાગીના પહેરશે

તોપણ તે સોનાનાં જ હશે એમ જ સમજવામાં આવે છે. તે મુજબ જ ઈતર બાબતોમાં પણ આપણી ગણતરી ઊતરતી કક્ષાની કરવામાં આવે છે. આપણે કોઈ પણ કાર્ય જ્યારે તેમના કરતા શતશઃ સારું કરીશું ત્યારે જઈને તેમની બરોબરીમાં આપણી ગણતરી લેખાશે. આ બધું કરવા સારુ આપણામાં ભરપૂર આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ કરવાની જરૂર છે.

આત્મવિશ્વાસ જેવી બીજી કોઈ દૈવી શક્તિ નથી. આપણે આપણો આત્મવિશ્વાસ ગુમાવવો ન જોઈએ. દા. ત. કુશ્તી રમવા માટે અખાડામાં ઊતરેલો પહેલવાન જો સામેવાળા પહેલવાનની જાંઘ પર થાપ મારીને કરાતા હોકારા-પડકારાથી ગભરાઈ જાયને તેના હાથ-પગ ઢીલા પડી જાય તો તે કાંઈ પણ ન જ કરી શકે. હું તો કાયમ એમ જ કહેતો હોઉં છું કે, હું જે કરીશ તે થઈને જ રહેવાનું છે. અર્થાત્ એ બધું હું આત્મવિશ્વાસના આધારે જ કહેતો હોઉં છું. આવું કહેવાથી કેટલાક લોકો મને અહંકારી, મિથ્યાભિમાની વગેરે કહી મારી નિંદા કરતાં હશે. પરંતુ ખરેખર આ મારો અહમ્ કે મિથ્યાભિમાન નથી, પણ આત્મવિશ્વાસ છે. જેને લીધે હું છાતી ઠોકીને કહી શકું છું. હું મનમાં ધારું તો સવા લાખનું કામ સહેલાઈથી કરી દઈશ. હું પણ તમારી જેમ એક મહારબાઈના પેટે જન્મ્યો છું. ગરીબીની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આજના ગરીબમાંય ગરીબ વિદ્યાર્થી કરતા તે વખતે મને કોઈ સારી સગવડ કે અનુકૂળતા નહોતી. મુંબઈના ડેવલપમેન્ટ ડિપાર્ટમેન્ટની ચાલીમાં દસ બાય દસની એ ખોલીમાં મા-બાપ, ભાઈઓ સાથે રહીને એક પૈસાનું ઘાસતેલ વાપરીને, અભ્યાસ કર્યો છે. એટલું જ નહીં પણ બીજી પણ અનેક અગવડો અને સંકટોનો તે સમયે સામનો કરીને જો હું આટલું કરી શક્યો તો આજનાં સાધન-સામગ્રીથી સજ્જ એવા સમયે તે તમારા માટે અશક્ય કેમ હોઈ શકે?

કોઈ પણ માણસ સતત દીર્ઘ પરિશ્રમ દ્વારા જ પરાક્રમી અને બુદ્ધિમાન બની શકે છે. કોઈ પણ માણસ કુદરતી રીતે બુદ્ધિમાન અથવા પરાક્રમી જન્મી શકે નહીં. હું વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ્યારે ઇંગ્લૅન્ડમાં હતો ત્યારે જે અભ્યાસક્રમ ૮ વરસે પૂરો થતો, તે અભ્યાસ મેં ૨ વર્ષ ને ૩ મહિનામાં સફળતાથી પૂરો કર્યો. તેના માટે મારે ૨૪ કલાકમાંથી ૨૧ કલાક અભ્યાસ કરવો પડ્યો હતો. આજે ચાલીસ વર્ષની ઉંમરે પણ હું ૨૪ કલાક પૈકી ૧૮ કલાક ખુરશી પર બેસીને કામ કરું છું. આજકાલના યુવાનો તો અર્ધો કલાક સતત ભણવા બેસે તો તેને ચપટી પર ચપટી છીંકણી નાકમાં ભરવી પડે છે, નહીંતર સિગારેટ ફૂંકીને હાથપગ લાંબા કરીને થોડીવાર ઝપકી લીધા વગર

ઉત્સાહ આવતો નથી. મને તો આ ઉંમરે પણ આજે આ પૈકીની કોઈ પણ વસ્તુની જરૂર મહેસૂસ થતી નથી.

ખૂબ જ પરિશ્રમ અને મહેનત કરવાથી જ જશ પ્રાપ્ત થાય છે. નવી પદવી મેળવવાથી જ કશું પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે પદવી એટલે જ્ઞાન નથી, માત્ર શિક્ષકની મદદ વગર જ્ઞાનાર્જન કરવા માટે ભેગી કરેલી સાધન-સામગ્રી છે. વિશ્વવિદ્યાલયની પદવીઓ અને બુદ્ધિમત્તા વચ્ચે કોઈ જ સંબંધ નથી. આ બાબતમાં એક રસપ્રદ દાખલો આપની જાણ ખાતર હું કહું છું. મરહુમ ૭મા એડવર્ડ પછી પંચમ જ્યોર્જ જ્યારે ૧૯૧૧ની સાલમાં ગાદી પર આવ્યા ત્યારે તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને ગયા બાદ હિન્દુસ્તાનમાં વિશ્વવિદ્યાલયોને કેટલાયે લાખ રૂપિયાની ગ્રાંટ આપી. અર્થાત્ તે ગ્રાંટની રકમનો ઉપયોગ કરીને ગણિતશાસ્ત્રના નિષ્ણાત એવા પ્રોફેસરને બોલાવીને તેનો લાભ આપણા દેશને આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તે મુજબ તે પ્રોફેસરને બોલાવવામાં આવ્યા. અહીં આવ્યા પછી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે જેઓએ એમ. એ. પાસ કર્યું હશે એ જ તેમના વર્ગમાં હાજર રહી શકશે.

તે વખતે મદ્રાસ ખાતે રેલ્વેની ઑફિસમાં રામાનુજ નામનો ક્લાર્ક મહિને રૂપિયા ૨૦ના પગારથી નોકરી કરતો હતો. તે પોતાનું કામ સંભાળીને ગણિતના એ નિષ્ણાતનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવતો હતો. તેથી તેણે પોતાને આ વ્યાખ્યાનમાં હાજર રહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે એવી વિનંતી કરી. પરંતુ રામાનુજ તો માત્ર મેટ્રિક જ પાસ હતો. 'તેથી જો એ આ ક્લાસમાં આવશે તો કાંઈ સમજી શકશે નહીં'. એવું ગણિત નિષ્ણાતને લાગ્યું. છતાં પણ રામાનુજની ઇચ્છા હોય તો તે વર્ગમાં હાજર રહી શકશે એવી પરવાનગી આપવામાં આવી.

રામાનુજે તે પ્રોફેસરનાં ૫-૬ વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં, પરંતુ દરેક વ્યાખ્યાન વખતે તે ગણિત નિષ્ણાતનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાને બદલે પોતાની નોટમાં બીજું જ કાંઈક લખતો રહેતો. તેથી પ્રોફેસરે ગુસ્સે થઈને તેને સખત ઠપકો આપ્યો, 'તને આપેલી તકનો તું ગેરલાભ ઉઠાવે છે' એવું પણ કહ્યું. તેનો વિવેક સાથે જવાબ આપતા રામાનુજે કહ્યું, 'મહાશય આપ આજે ગણિતના પ્રમેય ભણાવી રહ્યા છો તે તો મેં મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ ઉકેલી નાખ્યા છે. એટલે આમાં તો મને કાંઈ જ નવું દેખાતું નથી... એટલું જ નહિ પણ આનાથી આગળના પ્રમેયો પણ મેં મારી નોટબુકમાં ઉકેલી નાખ્યા છે, તે નોટ પણ મારી પાસે છે.' ગણિતના પ્રોફેસરે તેની નોટબુક તપાસી. રામાનુજે

ગણિતશાસ્ત્રની મોટી મોટી અજબગજબની આંટીઘૂટીઓ ઉકેલી નાંખી હતી. એનાથી ખુશ થઈને આ પ્રોફેસરે ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયાને લખી જણાવ્યું કે, 'જે વ્યક્તિ ગણિતશાસ્ત્રમાં આટલો બધો પારંગત છે તેને મહિને રૂપિયા ૨૦ના પગારની કારકૂન તરીકેની નોકરીએ રાખવામાં આવ્યો છે એ ભારે દુઃખદ ઘટના છે.' પ્રોફેસર આટલાથી જ ના અટક્યા, રામાનુજ ગણિતશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હોવાથી તેના જ્ઞાનનો લાભ લેવા માટે તેને મોટા પગારે લોકોને ભણાવવા માટે વિલાયત લઈ ગયા અને પોતે પણ રામાનુજના વિદ્યાર્થી બની ગયા. પરંતુ રામાનુજ બ્રાહ્મણ હોવાથી તેનું બ્રાહ્મણત્વ તેની આડે આવ્યું. વિલાયત જતી વેળાએ તેઓ પોતાની સાથે રસોઈની જરૂરી બધી સામગ્રી લઈ ગયા હતા. ઈંટોનો ચૂલો બનાવીને તેના પર જાતે રસોઈ બનાવીને જમતા હતા. યુરોપિયનો યવન છે તેથી તેમનો સ્પર્શ થવાથી સવાર-સાંજ ઠંડા પાણીથી નહાવું પડતું. ઈંગ્લૅન્ડમાં હાડકાં થીજાવી દેતી ઠંડીમાં યુરોપિયનો જ્યારે બહુ બહુ તો શુક્રવારે જ સ્નાન કરતા હતા ત્યારે આપણો આ પઠ્ઠો રોજ-રોજ સવાર-સાંજ ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરી લેતો. સ્નાન કરવાને કારણે તેને ન્યુમોનિયા થયો અને તેમાં જ તેમનો અંત આવ્યો.

તેની જેમ જ લિબરલ પક્ષના શ્રી ચિંતામણી બહુ જ બુદ્ધિશાળી, હોંશિયાર તરીકે જાણીતા છે. તે સિવાય તેઓ આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ દરજ્જાના સંપાદક અને લેખક તરીકે પણ ખ્યાતનામ હતા. આપણા વિદ્યાર્થીઓની એવી સમજણ થઈ હોય એવું લાગે છે કે, બી. એ.ની પદવી મેળવી લીધી એટલે હવે આગળ કશું ભણવાનું રહેતું નથી. પરંતુ ખરેખર તો બી. એ. થયા પછી બહુ બહુ તો શિક્ષક વગર પણ સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરી શકાય છે. એટલે જે ભણવાનું છે તે હવે પછી જ ભણવાનું છે. માણસ જો જિંદગીભર ભણવાનું ધારે તોપણ તે વિદ્યાસાગરના કાંઠે રહેવા છતાં માંડ ગોઠણ જેટલા જ્ઞાન સુધી જ જઈ શકે.

શીલનું મહત્ત્વ

વિદ્યાની સાથે જ આપણામાં શીલ-ચારિત્ર્ય પણ હોવું જોઈએ. નૈતિકતા વગર વિદ્યા ફોગટમાં જ જાય છે, કારણ કે વિદ્યા એક શસ્ત્ર છે. કોઈની પાસે જો વિદ્યાનું શસ્ત્ર હશે અને તે ચારિત્ર્યશીલ હશે તો તેનાથી તે એકનું તો રક્ષણ કરશે. પરંતુ જો તે જ વ્યક્તિ પાસે ચારિત્ર્યશીલતા નહીં હોય તો તે વિદ્યાના શસ્ત્રથી બીજાનો ઘાત કરશે. વિદ્યા તલવારની ધાર જેવી છે પરંતુ તેનું મહત્ત્વ તેને ધારણ કરનારા ઉપર અવલંબિત છે, કારણ કે અણઘડ માણસ કોઈનેય

છેતરી શકતો નથી. કોઈને કેમ છેતરવા એની તેને ખબર હોતી નથી, પણ ભણેલા-ગણેલા લોકો પાસે કોને કેવી રીતે છેતરવા અને આ રીતે છેતરવા માટે જરૂરી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ પણ તેની પાસે હોવાથી તે સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું ઠસાવીને છેતરામણ કરી શકે છે. દરેક ગામડાના બ્રાહ્મણો, વાણિયા અને બીજા ભણેલા-ગણેલા ગામના ગુંડાઓ જુઠ્ઠાણાં-લબાડીથી કેવી રીતે છેતરે છે તે આપે જોયું જ હશે. લોકોને છેતરવા માટે ચતુરાઈ અને બુદ્ધિની જરૂર હોય છે, પરંતુ ચતુરાઈ અને બુદ્ધિની સાથે જો સદાચાર એટલે કે શીલ ચારિત્ર્યશીલતા હોય તો માણસ લબાડી કે છેતરામણી કરી શકે નહીં અને તેથી જ ભણેલા લોકોમાં નૈતિકતા હોવી જરૂરી છે. નૈતિકતા વગર જો ભણેલા-ગણેલા લોકો પેદા થવા લાગશે તો તેમના શિક્ષણમાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનો નાશ સમાયેલો છે. તેથી જ નૈતિકતાનું મૂલ્ય શિક્ષણ કરતાં અધિક છે તે વાત તમારા ધ્યાનમાં આવી જ હશે. તેથી જ દરેક માણસમાં પહેલાં નૈતિકતા હોય તે જરૂરી છે.

વિદ્યાર્થી અને રાજકારણ

મારું ભાષણ પૂરું કરતાં પહેલાં અહીં રાજકારણ વિશે બે શબ્દો કહેવા એ હું મારી ફરજ સમજું છું. સામાન્ય રીતે આપણા લોકો ગરીબીને લીધે વિદ્યાનો ઉપયોગ માત્ર પેટ ભરવા પૂરતો જ કરે છે. શિક્ષણનો બીજો કોઈ જ લાભ તેઓ લેતા નથી. ભણેલા લોકોની મુશ્કેલીઓને તમે નજરઅંદાજ ન કરી શકો. આજે અધિકારી-પદે સ્પૃશ્ય સમાજ છે. તેથી સ્પૃશ્ય કહેવાતા સમાજની સ્થિતિ ઘણી સંતોષજનક છે. તેમનો માર્ગ બધી રીતે સુગમ છે જ્યારે તેની સામે તેનાથી ઊલટું તમારો માર્ગ કાંટાળો છે. કયા ઉપાયથી તે માર્ગ સહેલો બની શકશે તે અંગે તમારે બધાએ હમણાંથી જ વિચારવું જોઈએ.

આપણો સમાજ બધી બાજુએથી ગૂંગળામણ અનુભવે છે તે વિશે વાત કરવી અહીં અશક્ય છે. આપણે અલ્પસંખ્ય છીએ. સંસ્થાના બળે સ્પૃશ્ય કહેવાતો સમાજ ચાહે તેવો જુલમ હાલ કરી રહ્યો છે. આજે જો આપણે કોર્ટ, કચેરીમાં પ્રવેશ કરીએ તો શું દેખાશે? મેજિસ્ટ્રેટ બ્રાહ્મણ, કારકૂન બ્રાહ્મણ, સર્કલ ઈન્સ્પેક્ટર બ્રાહ્મણ, તલાટી બ્રાહ્મણ, નીચલી ગણાતી સિવિલ કોર્ટનો જજ બ્રાહ્મણ, ફોજદાર બ્રાહ્મણ. આવી પરિસ્થિતિમાં જો આપણે ખટલા લઈને એવી કોર્ટ-કચેરીમાં ન્યાય માગવા જઈશું તોપણ ત્યાં ન્યાય મળે છે? જરાય નહીં. કેટલાય ખટલાના ચુકાદામાં મેજિસ્ટ્રેટ લોકોએ 'મહારો' તરફથી મહાર જ સાક્ષી છે તે કારણે તેમના પર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહીં, એવું કહ્યું છે.

પરંતુ સ્પૃશ્ય જાતિઓની તરફથી સ્પૃશ્ય જાતિ સાક્ષીમાં હશે તોપણ મેજિસ્ટ્રેટને તે ચાલશે. બહુ તો શું કહેવું? દૂર શા માટે જવું? આજના કૉંગ્રેસી પ્રધાનમંત્રી પણ જો કોઈ કૉંગ્રેસવાળા હશે તો જ મદદ કરવા તૈયાર હોય છે. તેથી આવી પરિસ્થિતિમાં મોકાની જગ્યા આપણા કબ્જામાં આવ્યા વિના આપણા પર થઈ રહેલા જોર-જુલમ રોકાશે નહીં. પરંતુ તેવી જગ્યાઓ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે, એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

આજે તો ચોર અને લબાડ જેવાની ટોળી જેવી ટોળી આ સ્પૃશ્ય કહેવાતા કૉંગ્રેસના લોકોની છે. તેમની ટોળીમાં સામેલ થશે તેમના તરફ તેઓ જરાક સહાનુભૂતિથી જોશે. જે લોકો તેમનામાં સામેલ નથી તેમના તરફ દુશ્મન જેવી નજરથી તેઓ જુએ છે તેની પ્રતીતિ આપણને થયેલી જ છે. એટલા માટે હું આપને બે વાત કહેવા માગું છું.

પહેલી વાત એ છે કે, આપણે બધાએ સંગઠન કરવું જોઈએ. જો આપણે બધા અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતા લોકો એકત્રિત થઈશું તો આ ભેદભાવની નગરીના કિલ્લામાં ક્યાંક તો તિરાડ પડ્યા વગર રહેવાની નથી. લોકો અણઘડ છે. તેઓ વાંચી અગર લખી શકતા નથી. ગામના માથાભારે લોકોના કહેવા પ્રમાણે અથવા તો તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ જે કહે તે કરવા તૈયાર થઈ જતા હોય છે. બીકના કારણે પણ લોકો ફરીને જુદા પડી જવાની પૂરી સંભાવના હોય છે, આવી એકતા ઊભી કરવા માટે શું વિદ્યાર્થીવર્ગ તૈયાર છે? વિદ્યાર્થીવર્ગ આવી એકતા કેવી રીતે સંભાળી શકશે? એ એક મોટી શંકા છે. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થા દરમ્યાન વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરવા માટે બધું કરી છૂટવું જોઈએ. એ તો ખૂબ સંતોષની બાબત છે. પરંતુ તે સાથે જ આવા સંગઠનની અંશતઃ જવાબદારી તેમણે પોતાના ખભે ઉપાડી લેવી જોઈએ એ ખૂબ જ જરૂરી છે. આપણી બધી જ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાંથી કોઈનામાં નથી અને તેથી જ જેની તેની વ્યક્તિગત મનીષા અથવા આકાંક્ષા પૂરી ન થવાને કારણે તણાવમાં રહીને આપણે આપણો જ સર્વનાશ નોતરી રહ્યા છીએ. તેથી એ બધી વાતોનું ભાન રાખીને સ્વાર્થને ત્યજીને સંગઠન મજબૂત બનાવવા માટે આપણે બધાએ મનપૂર્વક કાર્ય કરવું જોઈએ. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કરતા સમાજના લાભ માટે વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

બીજી એક વાત એ છે કે, આપણો ઉદ્ધાર કરવા માટે હરિજન સેવક સંઘ જેવી હજારો સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. પરંતુ તેનું અંતિમ ધ્યેય શું છે તેની

ગમ પડતી નથી. તેમનું કામ પોતાની ફરજ અદા કરવાના ઈરાદાથી કરવામાં આવ્યું છે કે મરઘીને દાણા નાખીને કાપવા માટે પકડી લેવાની સ્વાર્થબુદ્ધિનું છે? આ સંસ્થાના લાભનું પરિણામ શું આવશે, એ જ મોટો વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. એ બ્રાહ્મણી સંસ્થાઓ પાસેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધા પછી 'જેનું નમક ખાધું છે તેની સાથે નમક હરામ ન થવાય' એવી વરસોની શિખામણને લઈને આપણે આપણું સ્વત્વ ભૂલી જઈશું કે કેમ એવી બીક લાગે છે. એ બાબતે ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યના દાખલાઓ આપણી સમક્ષ છે જ. પાંડવોનો પક્ષ ન્યાય સંગત હોવા છતાં તમે તેમની સામે કેમ યુદ્ધે ચઢ્યા છો? એવો પ્રશ્ન ભીષ્મને પૂછાયો ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કેઃ

'જેનું હું અન્ન ખાઉં છું તેમના તરફથી મારે લડવું જોઈએ.' આ જવાબમાં માણસના સર્વસામાન્ય સ્વભાવનું ચિત્ર આલેખાયું છે અને એટલે જ સ્પૃશ્ય વર્ગોએ સ્થાપેલી આ સંસ્થાઓનો લાભ લેતાં પહેલાં આપણે તેનો લાભ લેવો કે ન લેવો એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

અર્થાત્ આ બાબતમાં હું એક વાત કહેવા માગું છું કે પુરાણકાળમાં દેવો અને દાનવો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. યુદ્ધમાં રાક્ષસોના ગુરુ શુક્રાચાર્યને સંજીવની વિદ્યાની જાણકારી હોવાથી લડાઈમાં માર્યા ગયેલા રાક્ષસોને તેઓ આ વિદ્યાના બળથી ફરીથી સજીવન કરી દેતા હતા. જ્યારે દેવોના પક્ષે લડાઈમાં માર્યા ગયેલાઓને સજીવન કરવાનું અશક્ય હતું. તેથી તેના કારણે દિવસે દિવસે દેવોનું સૈન્ય ઓછું થવા લાગ્યું. ત્યારે સર્વ દેવોએ એકઠા થઈ તેના વિશે ખૂબ ચર્ચા-વિચારણા કરી અંતે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દેવોના પુત્ર કચને રાક્ષસોના ગુરુ પાસે સંજીવની વિદ્યા શીખવા માટે મોકલવો. તે પ્રમાણે કચ શુક્રાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા શીખવા ગયો, પરંતુ રાક્ષસોને દેવોના આ કારસ્તાનની જાણ થઈ જતાં તેણે કચને ઠાર માર્યો અને તેને બાળીને તેની રાખ શુક્રાચાર્યને દારૂમાં ભેળવીને પીવડાવી દીધી. તેમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, કચે શુક્રાચાર્યની દીકરી દેવયાની સાથે પ્રેમસંબંધ બાંધીને તેને પોતાની મોહપાશમાં જકડી લીધી હતી. તેથી કચને સંજીવની વિદ્યા શીખવવા માટે બાપ પાસે દેવયાની હઠ લઈને બેઠી હતી. જો દીકરીના કહેવાથી શુક્રાચાર્ય કચને સંજીવની વિદ્યા શીખવશે તો આપણે ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જઈશું એવી બીકને લીધે અને જો શુક્રાચાર્યના પેટમાં દારૂ સાથે કચની રાખ જશે તો તેને જીવતો કરવા માટે શુક્રાચાર્યને મરવું પડશે, આવી સ્થિતિમાં દેવયાની કચને

જીવતો કરવાની ખોટી હઠ જતી કરશે, એવું વિચારીને રાક્ષસોએ આ બધું કારસ્તાન કર્યું હતું. પરંતુ આ આખાયે કારસ્તાનની દેવયાનીને જાણ થઈ ગઈ અને તેણે સૌ પ્રથમ શુક્રાચાર્યના પેટમાં પડેલા કચને સંજીવની વિદ્યા શીખવવા હઠ પકડી. તેના કારણે શુક્રાચાર્યે પોતાના પેટમાં પડેલા કચને સંજીવની વિદ્યા શીખવાડી દીધી અને ત્યાર બાદ મંત્રોચ્ચાર કરતાંની સાથે જ શુક્રાચાર્યનું પેટ ફાડીને કચ બહાર આવ્યો અને તેણે શીખેલી વિદ્યા દ્વારા શુક્રાચાર્યને ફરીથી જીવતા કર્યા, એવી લોકવાયકા છે. દેવયાનીને 'તારી સાથે લગ્ન કરીશ' તેવી ખાતરી આપી હોવા છતાં પોતાનું કાર્ય પૂરું થતાં જ આપેલું વચન ભૂલી જઈને કચ દેવયાની સાથે લગ્ન કર્યા વિના તરત જ પોતાના ટોળા તરફ ભાગી ગયો. કચના એ કૃત્યને ઘણાં કૃતઘ્ન કહે છે, પરંતુ હું તેના કૃત્યને કૃતઘ્ન નથી માનતો. તે જ રીતે આપણા વિદ્યાર્થીઓ તેનું અનુકરણ કરશે તો મને ખોટું નહીં લાગે. આ બાબતમાં એક અંગ્રેજી સુભાષિત મને યાદ આવે છેઃ

No woman can be greatful, at the cost of her chastity!

OR

No nation can be greatful at the cost of liberty!

ગાંધીના કહેવાતા આજના સત્ય-અહિંસાનો મતલબ જ હું આજ સુધી સમજી શક્યો નથી સત્ય કોને અને ક્યારે કહેવું જોઈએ એ વાતનો જવાબ ગાંધીએ આજ સુધી આપ્યો નથી. માત્ર કલ્પના કરો કે મારા પાડોશમાં એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ રહે છે. તે મારા મિત્ર હોવાથી તેઓ તેની સંપત્તિ ક્યાં મૂકે છે તે હું જાણું છું. જો કોઈ ચોર આવીને મને પૂછે કે, 'તમારા પાડોશી તેમની સંપત્તિ ક્યાં મૂકે છે?' તો આવા વખતે સત્ય કહીને મારા પાડોશીને નુકશાન પહોંચાડું કે જુઠ્ઠું બોલીને મારા મિત્રને બચાવું? આવા તો એક નહિ સો-સો દાખલાઓ આપી શકાય.

છેવટે હું આપને આટલું જ કહેવા માગું છું કે, જો આપણે એકસંપએકત્રિત થઈને વર્તીશું તો કંઈક કરી શકીશું. આપણા સમાજ ઉપર હજારો વરસોથી થતો આવેલો જોર-જુલમ અને અન્યાય નિવારણનું કાર્ય આજની પેઢીએ સ્વખુશીથી પોતાના માથે ઉપાડી લેવાની જરૂર છે. આપણા સમાજમાં એકતાની ખૂબ જ જરૂર છે અને એકતા થકી જ આપણે એ કાર્ય કરી શકીશું એ વાતની મને ખાતરી છે. આ બાબતમાં આપણે અત્યંત કઠોરતાથી શિસ્તનું પાલન કરીશું તો કાંઈ થઈ શકશે. નહીંતર બધે જ અવ્યવસ્થા ફેલાશે અને તેનાથી સમાજનો નાશ અને વિઘટન પણ થઈ જશે. એટલે હવે પછી બધાએ જરૂરી ખબરદારીથી

વર્તવું પડશે. છેલ્લે આપણામાં સંગઠન, શીલ અને શિસ્ત વધારો અને સમાજની ઉન્નતિમાં તેનો ઉપયોગ કરો એટલું કહી હું આપની રજા લઉં છું.

(અભ્યાસુઓના લાભાર્થે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનાં ભાષણો મૂળજીભાઈ ખૂમાણના સહયોગથી)

> જે સમાજમાં હું જન્મ્યો છું તે સમાજ ઉપરના અમાનવીય, અન્યાયી, ઘૃણાજનક, ગુલામીયુક્ત અત્યાચારો દૂર કરીને જ જંપીશ અને તે અત્યાચારો દૂર કરવામાં હું નિષ્ફળ નિવડીશ તો બંદૂકની ગોળી વડે મારો અંત આણીશ.
>
> ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

ડૉ. આંબેડકર અને અસ્પૃશ્યતાનાં જખમો

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને સમજતા પહેલાં તે સમયના ભારતની સામાજિક દુર્દશાને સમજવી પડે; તો જ આંબેડકરજીની મનઃસ્થિતિ અને તેમના મનનો ઉદ્વેગ તેમજ આક્રોશ સમજી શકાય.

ભારતનો ભવ્ય ઈતિહાસ સાક્ષી છે કે સામાજિક વર્ગોની વ્યવસ્થા આપણા સમાજમાં વિદ્યમાન હતી અને સમાજના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. સમાજમાં શ્રમનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું, જે કાળક્રમે કાયમી વ્યવસ્થા બની ગઈ, જે આજ પર્યંત વિદ્યમાન છે; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ક્ષુદ્ર. સદીઓ વીતવા છતાં આ વ્યવસ્થા દૂર થવાને બદલે સમાજમાં ઘર કરી ગઈ. સૌથી ખરાબ હાલત થઈ હોય તો સમાજને સ્વચ્છ રાખવાનું કામ જેણે સ્વીકાર્યું હતું એવા ક્ષુદ્ર સમાજની. અન્ય વર્ણો દ્વારા સમય વીતવા છતાં, તેને અસ્પૃશ્ય ગણી તેની સાથે અપમાનિત અને ક્રૂર વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો.

કાળક્રમે ભારતની પણ દુર્દશા થઈ અને વિદેશી આક્રમણકારોએ ભારતવર્ષ ઉપર સદીઓ સુધી આક્રમણ કર્યાં. સમગ્ર ભારતીય સમાજને પીડિત કર્યો છતાં પણ અસ્પૃશ્ય ગણાતા સમાજ સાથે અન્ય વર્ણોનો વ્યવહાર સુધરવાને બદલે બગડતો, ક્રૂર અને બદથીય બદતર બનતો ગયો. એક રીતે જોઈએ તો હિન્દુસ્તાનની અંદર એક બીજું જ હિન્દુસ્તાન ધબકતું હતું. ત્રીસ કરોડ હિન્દુમાંથી ૬ કરોડની જનસંખ્યા અસ્પૃશ્ય ગણાતા સમાજની હતી. એટલે કે દર પાંચમો હિન્દુ અસ્પૃશ્ય હતો. લગભગ ૨૦ ટકા જેટલું હિન્દુસ્તાન અસ્પૃશ્ય દશામાં જીવતું હતું. દરેક પ્રદેશમાં તેનું નામ અને ઓળખ અલગ-અલગ હતાં, પરંતુ અન્ય સમાજનો વ્યવહાર અને તેની તકલીફો સમગ્ર ભારત વર્ષના દરેક ખૂણે લગભગ સરખી જ હતી. સવર્ણ સમાજને તેના પડછાયાથી પણ તકલીફ હતી. જો કોઈ હિંદુ સમાજની વ્યક્તિ રસ્તે ચાલી આવતી હોય તો તેણે પોતાનો રસ્તો બદલી નાખવો પડતો એટલું જ નહિ તેને આવા સમયે અવાજ કરવાનો પણ અધિકાર નહોતો. પાલતું પ્રાણી તે રાખી શકતો નહિ કે ઘરેણાં પહેરવા પર પણ તેના માટે પ્રતિબંધ હતો. તેઓ અમુક ચોક્કસ પ્રકારનાં વસ્ત્રો જ પહેરી શકતાં, ચોક્કસ પ્રકારનાં પગરખાં પહેરવાં તેમને માટે ફરજિયાત હતાં. તેમનો નિવાસ પણ ગામની બહાર હતો. જ્યાં જીવન

જીવવાની પૂરતી સુવિધાઓ પણ ન હોય તે પ્રકારની વસાહતમાં હતો. તેમને સાર્વજનિક કૂવાનો ઉપયોગ કરવા પર પ્રતિબંધ હતો. પીવા માટે પાણી તો ગંદું જ. તેનાં બાળકો હિન્દુ બાળકોની સાથે ભણી નહોતાં શકતાં. હિન્દુઓ સાથે એક જ દેવી-દેવતાની પૂજા, હિન્દુના તમામ તહેવારો ઊજવવા છતાં મંદિરોમાં પ્રવેશબંધી તેઓ સદીઓથી અસ્પૃશ્યતાનો શિકાર થવાને કારણે તેમનામાં શિક્ષણનો સદંતર અભાવ દેખાતો અને કદાચ સદીઓ સુધી તેમની દુર્દશાનું આ જ સાચું કારણ હતું. તેથી જ દલિતોદ્ધારક તરીકે ઓળખાતા મહાત્મા ફૂલેએ કહ્યું હતું,

''વિદ્યા વિના મતિ ગઈ, મતિ વિના નીતિ ગઈ,
નીતિ વિના ગતિ ગઈ, ગતિ વિના વિત્ત ગયા,
વિત્ત વિના શુદ્ર હુઆ, વિના વિદ્યા ઈતને અનર્થ.

મહાત્મા ફૂલે કહેતા વિદ્યા ન હોવાથી મતિ ગઈ એટલે કે શિક્ષણ ન હોવાથી બુદ્ધિ ગઈ. બુદ્ધિ ન હોવાથી નીતિ ગઈ એટલે કે કોઈ નીતિ-નિયમો રહ્યા નહીં. સમાજ અંધકારની ગર્તામાં ધકેલાઈ ગયો. દારૂ, જુગાર વગેરે કુસંગને રવાડે ચડી ગયો. આગળ લખે છે કે નીતિ વિના ગતિ ગઈ, કોઈ નીતિ ન હોવાથી સમાજની પ્રગતિ અટકી ગઈ. સમાજ આ અંધકારની પરિસ્થિતિને તાબે થઈ ગયો. ગતિ વિના વિત્ત ગયા એટલે કે પ્રગતિ વિના આર્થિક દશા બગડી. પરિણામે ગરીબી અને એના સાથી દૂષણોએ પરિવાર અને સમાજ પર ઘેરો ઘાલ્યો. પૈસા ન હોવાથી જે કનિષ્ઠ કામો મળ્યાં તે કરવા પડ્યાં. એટલે કે પૈસા વિના સમાજ શુદ્ર થઈ ગયો. વિના વિદ્યા ઈતને અનર્થ- માણસના જીવનમાં ફક્ત શિક્ષણ નામનું તત્ત્વ ન હોવાથી કેટલા બધા અનર્થોનો સામનો તેણે કરવો પડ્યો. અસાક્ષરતાને કારણે અંગ્રેજ હકૂમતના સમયમાં પોલીસ તેમજ લશ્કર જેવી સરકારી કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની નોકરીઓમાં તેમની પસંદગી થઈ શકતી નહોતી. તેથી ગુજરાન ચલાવવા નિકૃષ્ટ પ્રકારના કહી શકાય તેવા વ્યવસાયો અને પરંપરાગત વ્યવસાયો જ સ્વીકારવા પડતા. ગણોતિયા તરીકે તેમજ ખેત-મજૂર તરીકે કામ કરવા શ્રમ વિભાજન માટે સમાજના હિત માટે ઊભી કરેલી વ્યવસ્થાએ સમાજને અનેક ભાગોમાં વિભાજિત કરી નાખ્યો.

હિંદુ સમાજ આ વ્યવસ્થાને કારણે જ નબળો પડ્યો. સમયે સમયે આ વ્યવસ્થાને બદલવાના પ્રયાસો થયા. જે મહાનુભાવોએ આ પ્રયાસો કર્યા તેમાં ભગવાન બુદ્ધ, અગિયારમી સદીમાં રામાનુજ, ચક્રધર, રામાનંદ, કબીર, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, સંત એકનાથ, સંત તુકારામ મહારાજ, સંત રોહીદાસ,

સંત ચોખામેળા, મહર્ષિ દયાનંદ સ્વામી જેવા અનેક સંતો, કર્ણાટકના મંત્રી બસવેશ્વર, રાજા રામમોહનરાય, વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ જેવા રાજર્ષિઓ, મહારાષ્ટ્રમાં મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે (જેમણે અસ્પૃશ્યતાનાં મૂળને સમજી અસ્પૃશ્યો માટેની દેશની પ્રથમ શાળા શરૂ કરી હતી), ગોપાલ બુવા વલંકર, બંગાળમાં શશીધર બંદોપાધ્યાય, દક્ષિણ ભારતમાં કર્નલ આલ્કોટ જેવા સમાજ સુધારકો દ્વારા સમયે સમયે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં આ કલંકને મિટાવવા અને સમાજને સમરસ બનાવવા સફળ પ્રયાસો થયા અને વર્ણવ્યવસ્થાને પરિણામે સમાજમાં ઊભી થયેલી દીવાલને ધરાશાયી બનાવવાના પ્રયાસો કર્યા.

એક તરફ હિંદુ સમાજ દ્વારા સતત તિરસ્કાર અને બીજી તરફ ધર્માંતરણ દ્વારા રાષ્ટ્રાંતરણના ઉદ્દેશ્ય સાથે આવેલા ખ્રિસ્તીઓ દ્વારા અસ્પૃશ્ય સમાજ પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખી ધીમે ધીમે ધર્મપરિવર્તન માટે થતા પ્રયાસો, આ બન્નેના યુદ્ધમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો પક્ષ સ્વીકારાતો થયો અને રાષ્ટ્રઘાતક મિશનરી પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો, જે અંતે મોટા પાયે ધર્માંતરણમાં પરિણમ્યો.

જ્યારે આંબેડકર બે વર્ષના હતા ત્યારે પિતા રામજી સકપાળ લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થયા અને દાપોલી સ્થાયી થયા, જ્યાં પાંચ વર્ષની ઉંમર થતાં બાળક ભીમને મોટાભાઈ સાથે શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. સૂબેદાર રામજી સકપાળે દાપોલી ખાતેથી પણ સ્થળાંતર કર્યું અને મુંબઈ આવીને વસ્યા. એમના ચૌદ બાળકોમાંથી માત્ર ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રી જ બચ્યાં હતાં. બાળકોને સુસંસ્કાર આપવામાં તેમણે કોઈ કમી નહોતી રાખી. રોજ ભજન કરવાં, સવાર-સાંજ પ્રાર્થના કરવી, રામાયણ, મહાભારતના પ્રસંગો કહેવા એ નિત્યક્રમ હતો. તેમના મૃત્યુ પર્યંત આ ક્રમ જળવાયેલો રહ્યો. એ સમયે અંગ્રેજ લશ્કરમાં જોડાયેલા તમામ માટે, તેમનાં પત્ની અને પુત્ર-પુત્રીઓ માટે અંગ્રેજી શિક્ષણની તાલીમ ફરજિયાત હતી. રામજીની વિશેષતા એ હતી કે તેઓ શિક્ષણને સરળ કરીને બાળકોને શિખવતા, જેમકે ભજનોને કારણે બાળકોની મરાઠી પરની પકડ દૃઢ થઈ, તો સહેલાઈથી સચોટ રીતે અંગ્રેજીનું ભાષાંતર કઈ રીતે કરવું તે સારી રીતે શીખવતા અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે રચિત અંકગણિત સરળ બનાવતી નોંધપોથી તેમણે જાતે તૈયાર કરી હતી. કદાચ આથી જ બાળક ભીમરાવ ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર બન્યા ત્યારે તેમની ભાષા પરની પકડ ખૂબ જ મજબૂત હતી.

બાળક ભીમરાવની સંઘર્ષવૃત્તિ અને બંડ પોકારવાની લાગણી બાળપણમાં તેણે સહન કરેલા અસ્પૃશ્ય સમાજમાં ડગલે ને પગલે થયેલા દુર્વ્યવહારને કારણે દૃઢ બની હશે. સાતારામાં શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા બાદ મોટાભાઈ, તેમનો દીકરો અને ભીમ સાતારાથી મુંબઈ ગોરેગાંવ ખાતે પિતાને મળવા નીકળ્યા. પિતા ગોરેગાંવમાં કેશિયર તરીકે કાર્યરત હતા. પડલી નામના સ્ટેશનથી મસૂર સુધી ટ્રેનમાં પહોંચ્યા. પિતાને લખેલો પત્ર સમયસર ન મળવાને કારણે તેમને સ્ટેશન પર લેવા આવી શક્યા નહિ. ત્રણે જણાએ કલાકો સુધી સ્ટેશન પર રાહ જોઈ. એવું લાગ્યું કે હવે પિતાજી નહિ આવે, તેથી સ્ટેશન માસ્તરને વિનંતી કરીને જેમ-તેમ બળદગાડાની વ્યવસ્થા કરી, પરંતુ સ્ટેશનથી ગાડું થોડે આગળ સુધી પહોંચ્યું અને ગાડાવાળાને ખબર પડી કે આ ત્રણે જણા મહાર જ્ઞાતિના છે તો તેણે રસ્તા વચ્ચે ઉતારી મૂક્યા. ગાડાવાળાને જેમ-તેમ સમજાવી બમણું ભાડું આપવાની વાત કરી મનાવ્યો. તો તેણે શરત મૂકી કે, ‘‘હું તમારી સાથે ગાડામાં નહિ બેસું.’’ મોટાભાઈ ગાડું હાંકતા હતા અને ગાડાવાળો પાછળ પાછળ ચાલતો હતો.

સાંજથી શરૂ થયેલી મુસાફરીમાં મધ્યરાત્રિ સુધી કોઈ પણ ગામમાં કે કોઈ પણ વ્યક્તિ આ લોકોને કોઈ પણ પ્રકારનો સહકાર આપવા તૈયાર નહોતા. બાળકોને રસ્તામાં તરસ લાગી તો કોઈ પાણી પીવડાવવા પણ તૈયાર નહોતું. જે પણ પાણી બતાવતા એ ગંદું પાણી પીવા જણાવતા. આમ બાળ ભીમરાવના માનસ પટલ પર ઘાતકી વ્યવહારના પ્રથમ ઘા પડ્યા, જે રૂઝાય તે પહેલાં તો આવા અનેક પ્રસંગોની શ્રૃંખલા જ રચાતી જતી હતી. (આજે પણ ગામડામાં અસ્પૃશ્ય સમાજની સ્થિતિ તેમજ તેની સાથેના અન્ય સમાજના વ્યવહારમાં બહુ મોટો ફરક પડ્યો હોય તેવું જણાતું નથી.)

એક વાર તરસથી વ્યાકુળ બાળકે જાહેર પરબમાંથી પાણી પીવા પ્રયાસ કર્યો, તો તેને માર મારવામાં આવ્યો. તેના વધેલા વાળ કાપવા કોઈ વાળંદ પણ તૈયાર ન હતો. તેની બહેન તેના વાળ કાપી આપતી. ભેંસના શરીર પરના વાળ ઉતારનાર પણ આ બાળકોના વાળ કાપવા તૈયાર ન હતો. શાળામાં તેને બેસવા માટે અન્ય તમામથી અલગ જગ્યા પસંદ કરવી પડતી. એમણે વાપરેલા આસનને શાળાનો પટાવાળો પણ હાથ લગાવતો નહિ. ચાલુ શાળાએ જો પાણી પીવાની તરસ લાગે તો અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ વર્ગમાં જે શિક્ષક હોય તેની રજા માત્ર લેવાની પણ જો ભીમરાવને તરસ લાગે તો તેણે વર્ગમાંના શિક્ષકની પરવાનગી લેવાની. એ શિક્ષક શાળાના પટાવાળાને

બોલાવે, પટાવાળો માટલાનો નળ ચાલુ કરે અને ભીમરાવે માટલાને હાથ લગાડ્યા વિના જે પાણી પડે તેની નીચે મોં ધરવાનું અને તરસ છિપાવવાની.

મુંબઈ આવ્યા પછી પણ આ અનુભવો થતા જ રહ્યા, જે બાળમાનસમાં અસ્પૃશ્યતા સામે અવાજ ઉઠાવવા માટે જ્વાળામુખીની ચીનગારીનું કામ કરતા ગયા. એલ્ફિન્સ્ટન્ટ હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ લીધા બાદ પણ અન્ય વિદ્યાર્થીઓથી અલગ છેલ્લી બેંચ પર બેસવું પડતું. એક વાર શિક્ષકે બ્લેક બૉર્ડ પર પ્રશ્ન લખ્યો અને પૂછ્યું કે, ''ઉત્તર કોને આવડે છે?'' જવાબમાં ભીમરાવની આંગળી ઊંચી થઈ. શિક્ષકે તેને આવીને બૉર્ડ પર જવાબ લખવા કહ્યું. ભીમરાવ આગળ વધ્યા ને વર્ગમાં શોરબકોર થઈ ગયો. શિક્ષકે કારણ પૂછ્યું તો અન્ય વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે ''એને બૉર્ડ પર જવાબ લખવા દેશો નહિ, કારણ તે હરિજન છે.'' શિક્ષકે કહ્યું કે ''તો શું થયું, એ જવાબ તો લખશે જ.'' સામે અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ જે કહ્યું તેનાથી બાળક ભીમરાવના દિલમાં કદાચ ન રૂઝાય તેવો ઘા થયો હશે. અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, ''આ બૉર્ડની પાછળ અમારા નાસ્તાના ડબ્બા મૂકેલા છે, જો આ વિદ્યાર્થી બ્લેક બૉર્ડને સ્પર્શ કરશે તો અમારા ડબ્બા અભડાઈ જશે. અમને ખાવાલાયક રહેશે નહિ.'' શિક્ષક પણ દૃઢ હતા તેમણે કહ્યું કે, ''તમે તમારા ડબ્બા અહીંથી ઉઠાવી લો, જવાબ તો આ વિદ્યાર્થી બૉર્ડ પર જ લખશે.'' શંકરરાવ ખરાત દ્વારા સંપાદિત 'બાબાસાહેબની આત્મકથા' નામના મરાઠી પુસ્તકમાં બાબાસાહેબ લખે છે કે, ''મેં બ્લેક બૉર્ડ પર જવાબ તો લખ્યો, પરંતુ મારા મન પર ક્યારેય ન મટે તેવો ઘા થઈ ગયો.''

એમની અટક આંબેડકર થવા પાછળ પણ એક રસપ્રદ સંબંધની સુવાસ રહેલી છે. હાઈસ્કુલમાં એક શિક્ષક હતા જેમની અટક આંબેડકર હતી. એ શિક્ષકનો બાળક ભીમરાવ પર ખૂબ સ્નેહ હતો. બપોરે રિસેસ સમયે પણ પોતાના ડબ્બામાંથી ભીમરાવને અચૂક રોટલી, શાક, ભાત વગેરે જે પણ કંઈ હોય તે આપતા. ભીમરાવે પોતાના ગામ આંબવડે પરથી સકપાળને બદલે આંબવડેકર અટક લખાવી હતી. પણ આ શિક્ષકે તેની અટક હાઈસ્કૂલના રજિસ્ટરમાં આંબેડકર કરાવી દીધી. આ શિક્ષકની તેમના મન પર ઘેરી અસર હતી, ડૉ. આંબેડકર પ્રથમ વખત ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા ત્યારે આ શિક્ષકે લખેલો અભિનંદનનો પત્ર ડૉ. આંબેડકરે મહામૂલા ખજાનાની જેમ જીવનપર્યંત ગર્વભેર સાચવી રાખ્યો હતો.

બાળમાનસ પર ક્યારે કઈ ઘટના પોતાની અમીટ અસર છોડી જાય છે તે કોઈથી કહી શકાતું નથી. પિતાએ બીજા લગ્ન કર્યાં જે ભીમરાવને પસંદ

નહોતાં. વળી પોતાની માતાની જગ્યા બીજી કોઈ સ્ત્રી લે અને પોતાની માતાના દાગીના વગેરે પહેરે તે તો જરાય પસંદ નહોતું. તેથી નક્કી કર્યું કે ઘરેથી ભાગીને મુંબઈ જવું અને કોઈ નોકરી શોધી કાઢવી. આ માટે પૈસા ભેગા કરવા માટે રસ્તો શોધ્યો કે ફોઈ મીરાં પોતાનો બટવો કમર પર બાંધીને પોતાની બાજુમાં સૂતી હોય છે. ત્રણ રાત્રિ સુધી આ બટવો ચોરવાની કોશિશ કરી, પણ ફાવટ આવી નહિ. ચોથા દિવસે સફળતા મળી તો તેમાં પણ ગરીબી પોતાની જગ્યા બનાવી બેઠી હોય તેમ મળ્યો માત્ર અડધો આનો. આ અડધા આનામાં મુંબઈ જવું અશક્ય હોવાથી અંતે નક્કી કર્યું કે અભ્યાસમાં મન પરોવીને એવું સ્થાન હાંસલ કરવું કે લોકો યાદ કરે અને થયું પણ એવું જ. અભ્યાસ એટલા મનથી કર્યો કે જે શિક્ષકોને ભીમરાવના અભ્યાસ અંગે કોઈ આશા નહોતી તેઓ પિતા રામજીને કહેવા લાગ્યા કે આ બાળકને ખૂબ ભણાવજો.

આમ, બાળ ભીમરાવ આંબેડકર મેટ્રિકની પરીક્ષા ૭૫૦માંથી ૨૮૨ માર્ક મેળવી પાસ થયા. જ્ઞાતિજનોએ ખૂબ ઉત્સાહ અને ગર્વ સાથે ઊજવણી કરવાનું આયોજન કર્યું, જેમાં સમાજ સુધારક શ્રી એસ. કે. બોલે અધ્યક્ષપદે હતા. આ પ્રસંગે મરાઠી લેખક અને સમાજસુધારક શ્રી કૃષ્ણજી અર્જુન કેળુસકર પણ ઉપસ્થિત હતા. તેઓ ભીમરાવથી પ્રભાવિત હતા અને વિવિધ પુસ્તકો તેને વાંચવા માટે આપતા. તેમણે રામજીને પૂછ્યું કે ''આ બાળક આગળ યુનિવર્સિટીમાં જોડાશે કે નહિ?'' તેમણે કહ્યું કે, ''મારી સ્થિતિને કારણે બહુ શક્ય લાગતું નથી, છતાં એને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મોકલવા માટે કટિબદ્ધ છું.''

મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન્ટ કૉલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, પરંતુ તબિયતે સાથ ન આપતા એક વર્ષ બગડ્યું. ઈન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા પાસ કરી ત્યાં આર્થિક સંકટ મોં ફાડીને સામે આવ્યું. તે વખતે મરાઠી લેખક અને સમાજસુધારક શ્રી કૃષ્ણજી અર્જુન કેળુસકર મદદે આવ્યા. તેમણે વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનો સંપર્ક કરી મહારાજાએ એક જાહેર સમારંભમાં થોડા વખત પહેલાં કરેલી જાહેરાતની યાદ અપાવી. તેમણે એક સમારંભમાં જાહેરાત કરી હતી કે, ''કોઈ પણ અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીને ઉચ્ચાભ્યાસ માટે પોતે સહાયરૂપ થશે.'' મહારાજા જે બોલતા તે પાળવા માટે જાણીતા હતા. તેમણે વચન પાળીને ભીમરાવને મળવા બોલાવ્યા અને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. જેનાથી સંતોષ થતાં ભીમરાવને દર મહિને ૨૫ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ આપવાનું ઠરાવ્યું. કૉલેજમાં પણ પ્રોફેસર મૂલર તેમને પુસ્તકો અને કપડાં વગેરે આપી સહાયભૂત થતા

તો અસ્પૃશ્યતાએ અહીં પણ કેડો છોડ્યો ન હતો. કૉલેજનો બ્રાહ્મણ રસોઈયો તેમને ચા કે પાણી પણ આપતો નહિ.

સયાજીરાવની સહાયતાથી બી. એ. જેવી ડિગ્રી અને વિદેશમાં અભ્યાસ કર્યા બાદ તેમણે અસ્પૃશ્યતાના અનુભવો અને કારમા ઘા સહન કરવા જ પડ્યા. તે સમયે પોતાની સ્થિતિ સ્થિર નહોતી, પરંતુ સમાજનું ભલું કરવાનું ચિંતન શરૂ કર્યું હતું. શ્રી શંકરરાવ ખરાત દ્વારા સંપાદિત મરાઠી આત્મકથા ''બાબાસાહેબાંચી આત્મકથા''માં સયાજીરાવ તરફથી મળનારી છાત્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં એમના બંનેના સંવાદ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. સયાજીરાવે પૂછ્યું કે, ''કયા વિષયનો અભ્યાસ કરવા માંગો છો અને કેમ?'' બાબાસાહેબે જવાબ આપ્યો કે ''સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને વિશેષ કરીને ફાઈનાન્સનો અભ્યાસ કરવો છે. આથી મને મારા સમાજની દારૂણ અવસ્થા સુધારવાનો માર્ગ મળશે. એ માર્ગે સમાજ સુધારનું કાર્ય કરીશ.'' સયાજીરાવ દ્વારા આપવામાં આવેલી શિષ્યવૃત્તિની શરતો અનુસાર અભ્યાસ બાદ તેમણે વડોદરામાં નોકરી કરવાની હતી. જે તેમણે સ્વીકારી અને 'લેફ્ટેનન્ટ' જેવા અતિ મહત્ત્વના પદને તેમણે શોભાવ્યું હતું. આ સરકારી પદ પર અત્યાર સુધી ફક્ત ને ફક્ત સવર્ણ હિંદુઓને જ નીમવામાં આવતા. જે પરંપરા તૂટી હતી, આ પદ ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે પ્રાપ્ત કર્યું. તેમણે આ પદ સ્વીકાર્યું હતું.

સને ૧૯૧૭ના સપ્ટેમ્બર મહિનાના બીજા અઠવાડિયામાં આંબેડકર પોતાના સૌથી મોટાભાઈ બાલારામ સાથે વડોદરા ગયા. કારણ કે મહારાજા સાથે નોકરીના કરાર હતા. મહારાજા સયાજીરાવે આંબેડકરને સ્ટેશન પર મળીને તેમની તમામ વ્યવસ્થા કરવા માટે દીવાનને સૂચના આપી હતી, પણ એક અસ્પૃશ્યના સ્વાગત માટે કોણ જાય? તેથી રહેવા જમવા સહિતની તમામ વ્યવસ્થા તેમણે જાતે કરવી પડી હતી. રહેવા માટે કોઈ મકાન આપવા તૈયાર નહોતું. અંતે એક પારસી હૉસ્ટેલમાં રહેવાની જગ્યા મળી.

આ પદની એક ગરિમા હોવા છતાં પણ કેટલાક અધિકારીઓ અને નોકરો, પટાવાળાઓ તેમની સાથે ઘૃણાસ્પદ વ્યવહાર કરતા. જાણે કે તેમનો જન્મ અસ્પૃશ્ય પિતાને ત્યાં થયો હોવાનું સતત સ્મરણ કરાવતા હોય. તેમને ફાઈલો હાથમાં આપવાને બદલે તેને દૂરથી જ ફેંકવામાં આવતી. સૌ માટે ભરવામાં આવેલા પાણીમાંથી તેમના માટે પાણી નહોતું. એટલું જ નહિ જ્યારે તેઓ ટેબલ પરથી જવા માટે ઊઠતા તો જાજમને વીંટાળી લેવાતી. તેઓ જે પારસી વીશીમાં રહેતા હતા ત્યાં એક દિવસ ઉગ્ર સંતાપથી ભાન ગુમાવેલું પારસીઓનું

એક ટોળું હાથમાં લાકડીઓ વગેરે લઈ આવ્યું. તે પૈકી એક જણે પૂછ્યું -''તમે કોણ છો?'' આંબેડકરે જવાબ આપ્યો, ''હું હિન્દુ છું.'' તો બીજાએ કહ્યું, ''તું કોણ છે અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ તું અસ્પૃશ્ય સમાજનો થઈને અમારી હૉસ્ટેલમાં રહ્યો, તેં અમારી હૉસ્ટેલને ભ્રષ્ટ કરી દીધી.'' આંબેડકરે પોતાનું ધૈર્ય એકત્ર કરી એમને કહ્યું, ''હું આઠ કલાક પછી અહીંથી ચાલ્યો જઈશ.'' આઠ કલાકને બદલે અડધી રાત્રે તેમનો સામાન બહાર ફેંકી દેવામાં આવ્યો, ભૂખ-તરસ કરતાં આ અપમાને તેમને વધારે દ્રવિત કરી દીધા. આ મહામાનવી ભૂખ્યા-તરસ્યા હૉસ્ટેલની સામેના ઝાડની નીચે ''આટલા મોટા દેશમાં મારા માટે એક પણ ઘર નથી'' એવો વિચાર કરતા બેસીને રડતા રહ્યા.

આ પ્રસંગ એ બતાવે છે કે અસ્પૃશ્યતાનું વાતાવરણ હિંદુ સિવાયના અન્ય સમાજોમાં પણ એટલું જ વ્યાપ્ત હતું. પરંતુ અહીં પણ અન્યો તરફથી અસ્પૃશ્યતાનો અપમાનજનક વ્યવહાર તેમનો પીછો છોડવા તૈયાર ન હતો. તેમણે મહારાજાને પરિસ્થિતિની જાણ કરી. મહારાજા પ્લેગ ફાટી નીકળવાને કારણે મૈસુર જવાની ઉતાવળમાં હતા. તેમણે રાજ્યના દીવાનને મળવા કહ્યું પણ દીવાનને મળવા છતાં તેમણે કંઈ કર્યું નહિ. મહારાજાના મોટાભાઈ કૈલાસવાસી થવાને કારણે તેઓ વડોદરા આવ્યા થોડા સમય સુધી રહ્યા. દીવાને આંબેડકરજી અંગે કોઈ વ્યવસ્થા કરી નહિ. અંતે ગુરુવર્ય કેળુસકરે એક પ્રાધ્યાપક મિત્રને વિનંતી કરી અને તેણે પોતાના ઘરે અતિથિ તરીકે રાખવા તૈયારી બતાવી, પણ તેમની પત્ની આગળ તેમનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. આંબેડકરે વડોદરાની નોકરી કાયમ માટે છોડી દીધી. અપમાન, વેદનાઓ સાથે તેઓ મુંબઈ પરત આવ્યા.

પિતાજીના મૃત્યુ બાદ પરિસ્થિતિ બદથી પણ બદતર બની ગઈ. આર્થિક આધાર છીનવાઈ ગયો. પિતાજીનું દેવું તો માથે હતું જ વળી ઉજળિયાત સમાજમાંથી મળેલો તિરસ્કાર જીવવા દે તેમ ન હતો. આ તિરસ્કારના જવાબરૂપે જીવનમાં કંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના ચિનગારીમાંથી જ્વાળામુખી બની ચૂકી હતી. ફરી સયાજીરાવ ગાયકવાડનો સંપર્ક કર્યો અને વિદેશ ભણવા જવા અંગે સહાયતા માંગી. એમના અને ભારતના સદ્‌નસીબે તે વખતે વડોદરાના રાજવીએ ચાર વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ અર્થે વિદેશ મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. સયાજી મહારાજે અરજી કરવા જણાવ્યું અને ચારમાંથી એક વિદ્યાર્થી તરીકે આંબેડકરજીને વિદેશ અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા.

મુંબઈ પરત આવ્યા બાદ ઉચ્ચ અભ્યાસ કર્યો હોવા છતાં આ કટુ અનુભવો પીછો નહોતા છોડતા. મુબંઈની સિડ્‌નહોમ કૉલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા.

તો સવર્ણ પ્રાધ્યાપકો ખ્યાલ રાખતા કે પીવાના પાણીને આંબેડકર હાથ ન લગાડી જાય. વળી, વકીલાત આરંભ કરી તો અન્ય સમાજના વકીલો કોઈ પણ વ્યક્તિ આંબેડકર પાસે કેસ લઈને જવો ન જોઈએ તેનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખતા હતા. આવા દુર્વ્યવહારને લીધે ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર મજબૂત બનતા જતા હતા. ચવદાર તળાવના સત્યાગ્રહ પ્રસંગે કોર્ટમાં ચાલતા કેસ માટે મહાડ જવાનું હતું, પણ રસ્તામાં રેલના કારણે તેમણે અટકી જવું પડ્યું. તો આસપાસ અસ્પૃશ્યોનાં મકાનો નહોતાં, તેથી વરસતા વરસાદમાં રેલનું પાણી ઊતરે ત્યાં સુધી પલળતા પલળતા રોકાઈ જવું પડ્યું. ફક્ત અસ્પૃશ્ય હોવાને કારણે આજુબાજુના હિન્દુઓએ ન તો પાણીનું પૂછ્યું કે ન તો ભોજનનું પૂછ્યું. આ પ્રસંગની એમના મન પર એટલી ઘેરી અસર થઈ કે, પરત આવ્યા બાદ પોતાની રૂમમાં પોતાને બંધ કરી રડતા રહ્યા. અંતે એમને સમજાવવા માટે એમના સહયોગી રાવબહાદુર સી. કે. બોલેને બોલાવવા પડ્યા. એમની સમજાવટથી પોતાની જાતને તેમણે બંધનમુક્ત કરી હતી. આમ, તેમણે જીવનભર અનેક પ્રકારની યાતનાઓનો સામનો કર્યો છે.

એમની શિક્ષણ પ્રત્યેની રુચિ અને શિક્ષણ મેળવવામાં પડેલી તકલીફોનો પડઘો જીવનભર તેમના વિચારો અને લેખોમાં પ્રગટ થતો જ રહ્યો. બંધારણના રચયિતાની મૂર્તિ ત્યારથી જ ઘડાવા માંડી હોય તેમ તેમણે બ્રિટિશરોના સુધારાઓવર્તીની અસર તથા ભારતીય જનમાનસ પર, તેમના અધિકારો પર બ્રિટિશરોની તરાપને તેમણે વખતો વખતો સખ્ત શબ્દોમાં લેખો લખી વખોડી કાઢી હતી.

સને ૧૯૨૩માં બૅરિસ્ટર તરીકે તેમણે પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. કલ્પના આવી હતી કે આ કામથી અસ્પૃશ્યોદ્ધારના કાર્યમાં સહાયતા મળશે. પણ અસ્પૃશ્યતાને કારણે સોલિસીટરોએ તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસાયી કામગીરી કરવાની મહેરબાની પણ દર્શાવી નહિ. જ્યાં સુધી જિલ્લાની વડી અદાલતમાં આગલી બેંચ પર સ્થાન પ્રાપ્ત ન કર્યું ત્યાં સુધી તેમને જે કામ મળ્યું તેનાથી જ સંતોષ માનવો પડ્યો. આ કાલાવધિ દરમ્યાન એક ઐતિહાસિક ઘટના બની. કાકીનાડા કૉંગ્રેસ અધિવેશનમાં ગાંધીજીના પરમ મિત્ર એવા મહંમદ અલીએ ગાંધીજીની ઉપસ્થિતિમાં અધિવેશનના અધ્યક્ષપદેથી જાહેરાત કરી કે, અસ્પૃશ્યોને હિંદુ અને મુસ્લિમ બન્નેમાં અડધા-અડધા વહેંચી દેવા જોઈએ. કૉંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશનમાં કરાયેલું અધ્યક્ષનું આ નિવેદન લોકો માટે આંચકાજનક હતું. આ જ પ્રકારની રાક્ષસી ઇચ્છા બીજા મુસ્લિમ નેતા

યાકુબ હુસેને મદ્રાસ ખાતે ગાંધીજીના સત્કાર પ્રસંગે ખુલ્લેઆમ વ્યક્ત કરી. દુઃખની વાત એ છે કે ત્યારે રાષ્ટ્રપિતાના મોંઢા પર દુઃખ કે ગ્લાનિ અથવા નાસંમતિનો ભાવ દેખાતો ન હતો.

સને ૧૯૨૭ના જૂન મહિનામાં મંદિરપ્રવેશ અંગે કેટલાંક સમાચારપત્રોમાં ચર્ચા શરૂ થઈ. એ સમયમાં મુંબઈમાં ઠાકુરદ્વારમાં બંધાયેલું મંદિર તમામ હિન્દુઓ માટે ખુલ્લું હોવાના સમાચાર મળ્યા. કેટલાક પરિચિતો પાસે આ સમાચાર અંગે ખરાખરી કરી આંબેડકરે મંદિરના પ્રમુખ કાર્યકર્તા સાથે ફોન પર વાત કરી. મંદિરની મુલાકાત લેવાનો દિવસ નક્કી કર્યો. નક્કી કરેલા દિવસે સીતારામપંત શિવતરકર સાથે તેઓ મંદિરમાં ગયા. તેમને જોઈને કેટલાક વિઘ્નસંતોષીઓએ હો-હા કરી. આંબેડકરે તેમને જવાબ આપ્યો કે, ‘‘જેમણે અમને આમંત્રિત કર્યા છે, તેઓ અમને જાવ એમ જ્યાં સુધી કહેશે નહિ ત્યાં સુધી અમે અહીંથી ખસીશું નહિ.’’ અને તેઓ બન્ને ટોળાનો સામનો કરી શાંતિ અને ધીરજપૂર્વક મંદિરમાં બેસી રહ્યા.

૨૩ ઑક્ટોબર, ૧૯૨૯ના રોજ જ્યારે તેઓ સ્ટાર્ચ કમિટીના કાર્ય અંતર્ગત પ્રવાસમાં હતા, ત્યારે ચાલીસગામના કાર્યકર્તાઓએ અધિવેશનનું આયોજન કર્યું હતું. ત્યાં પણ એમને આવો જ અનુભવ થયો. કોઈ પણ ટાંગાવાળો એમને બેસાડવા તૈયાર નહોતો. અંતે અસ્પૃશ્ય સમાજના એક કાર્યકર્તાએ ટાંગો હાંકવાની તૈયારી બતાવી, પણ એને ચલાવતા આવડતું નહોતું. એક જગ્યાએ ઘોડો ભડક્યો અને બંને એક ખડક સાથે અથડાઈ ગયા. વાગ્યું તો ખરું જ સાથોસાથ પગનું હાડકું તૂટી ગયું એ વધારામાં.

સને ૧૯૩૨-૩૩ સુધી આંબેડકરની પ્રતિભા અને હોંશિયારીથી દેશ અને દુનિયાના લોકો માહિતગાર થઈ ચૂક્યા હતા. ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત આગેવાનોમાં તેમણે મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓ બ્રિટનના વડાપ્રધાન અને બ્રિટનના રાજાધિરાજની નજીક બેસીને તેમની સાથે ચર્ચાવિચારણા કરવાની યોગ્યતા ધરાવનાર પ્રતિભાશાળી નેતા હતા. તેઓ એક સમર્થ અખિલ ભારતીય નેતા તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા, છતાં અસ્પૃશ્યતા તેમનો પીછો છોડવા તૈયાર નહોતી. ૧૯૩૩માં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે દલિત વર્ગની કરેલી સેવાઓ બદલ તેમનો સત્કાર કરવાનો એક કાર્યક્રમ મુંબઈ ખાતે યોજાયો હતો. આ સત્કાર સમારંભની સમિતિના સદસ્ય તરીકે આંબેડકર હતા. તેમનું નામ એ કાર્યક્રમના વક્તાઓની યાદીમાં હતું. પરંતુ કાર્યક્રમ શરૂ થતા સુધી એવું થયું કે આંબેડકરનું નામ વક્તાઓની યાદીમાંથી નીકળી ગયું. આ ઘટના

અસ્પૃશ્ય સમાજની વ્યક્તિ હોવાને કારણે બની હતી. મુંબઈ હાઈકોર્ટના વકીલો તેમનું સન્માન કરવા માંગતા હતા, પણ કાર્યક્રમ માટે જગ્યા જ ન મળી. એક ગુજરાતી ધારાશાસ્ત્રી તેમના પુત્રના લગ્નમાં આંબેડકરને આમંત્રણ આપવા ઈચ્છતા હતા, ત્યાં પણ તેમની અસ્પૃશ્યતા આંબેડકરને નડી હતી. જે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે અસ્પૃશ્ય સમાજમાં આવી દુર્ઘટનાઓ બનતી રહેતી હોવાની ચાડી ખાય છે. ડિસેમ્બર, ૧૯૩૪માં આંબેડકર દોલતાબાદની મુલાકાતે ગયા, તેઓ ત્યાં જૂનો કિલ્લો જોવા ગયા અને એક ટાંકામાંથી તેમણે હાથપગ ધોવા માટે પાણી લીધું. એ જ વખતે એક વૃદ્ધ મુસ્લિમ જોરથી બૂમો પાડવા લાગ્યો, ''અસ્પૃશ્ય છોકરાએ ટાંકો અભડાવી માર્યો.'' એ સાંભળતા જ મુસ્લિમોનું એક ટોળું એકઠું થઈ ગયું. પરિસ્થિતિ તંગ બની ગઈ. આંબેડકરે નેતા જેવા એકને એમ પૂછ્યું કે, ''શું અસ્પૃશ્ય આદમી મુસ્લિમ બની જાય તો તમે આ ટાંકામાંથી પાણી લેવા દેશો?'' પરિસ્થિતિ શાંત તો થઈ ગઈ પણ એક સૈનિક તેઓ જ્યાં સુધી કિલ્લામાં હતા ત્યાં સુધી તેઓની સાથે રહ્યો. સુરક્ષા માટે નહિ, પરંતુ કયાંક બીજે આવી રીતે પાણી અભડાવી મારે નહિ તે જોવા માટે.

આવી જ રીતે ડિસેમ્બર ૧૯૩૪માં કેટલાક કાર્યકર્તાઓ સાથે તેઓ સિંહગઢથી ભોર એક અસ્પૃશ્યોની પરિષદમાં ભાગ લેવા જતા હતા, તેથી રસ્તામાં સિંહગઢ ખાતે, આરામ કરતા હતા. એટલી વારમાં સાઠ-સિત્તેર ધર્માંધ સવર્ણોનું ટોળું લાઠી વગેરે લઈ ત્યાં ધસી આવ્યું અને 'તમે શિવાજીનો ગઢ વટલાવ્યો' એવો આરોપ મૂકી મારવા તૈયારી કરતા હતા પણ આંબેડકરે નિર્ભીક વાણીથી તેમને સમજાવી પરત કાઢ્યા. આ બનાવ સાંભળી તેમના પત્ની રમાબાઈની તબિયત બગડી હતી. આ આઘાતને કારણે લાંબો સમય તેઓ બીમાર રહ્યા હતા.

બાબાસાહેબનું બાળપણ

આંબેડકર એક નેતા તરીકે સફળ હતા તેની પાછળનાં મુખ્ય પરિબળ તેમનો બાળપણથી જે રીતે ઉછેર થયો, મહાર હોવાને કારણે તેમણે જે અત્યાચારો સહન કરવા પડ્યા, એના કારણે મન ઉપર જે અસરો થઈ હતી. તેથી જ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં 'યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ'ના મંત્ર સાથે સંઘર્ષનો ધ્વજ ઉઠાવવો, અત્યાચારની સામે પડવાની, લડવાની અને જીતવાની આદત કેળવવી પડી તેના પરિણામ સ્વરૂપે હતો.

બાળપણમાં જ્યારે કોઈ પણ બાળકને રમકડાની આશા હોય, લાડ-પ્યારની આશા હોય, મિત્રો ગોઠિયાઓ સાથે રમવાની આશા હોય એવી ઉંમર જ્યારે

તેને જાત, પાતનું ભાન ન હોય એવા સમયે ડગલે ને પગલે સમાજ દ્વારા હડધૂત અપમાનિત થાય તે બાળકની મનઃસ્થિતિની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. શાળામાં પ્રવેશ ન મળે, પ્રવેશ મળે તો અલગ બેસવું પડે, પાણી પીવા માટે સવર્ણ બાળકોના વર્ગખંડમાં હાજર શિક્ષક દ્વારા બાળક કે પટાવાળાની મદદ લેવી પડે. આવી દારુણ સ્થિતિએ આંબેડકરના અંતર્મનને હથોડાની જેમ ટીપી ટીપીને તેમનામાં નેતાની મૂર્તિ ઘડી હતી. એ ઘડામણ આગળ ચાલીને ભારતના ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ અન્યાય જેણે સહન કર્યા હતા એવા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર રૂપે તૈયાર થઈ હતી. જે પોતાને બદલે છેવાડાના માનવી, સમાજ અને રાષ્ટ્રની ચિંતા જીવનભર કરતા રહ્યા. ડગલે ને પગલે એમને ધુત્કારવાના અનુભવો થયા, પણ તેમણે હિંમત હાર્યા વગર પોતાનો સંઘર્ષ ચાલુ રાખ્યો. ક્યારેક પરિણામો આવ્યાં ક્યારેક ન આવ્યાં, પણ આંબેડકરના પ્રયત્નોમાં કોઈ ઓટ આવી નહીં.

''બાધાએં આતી હૈં, આયે, ઘિરે પ્રલય કી ઘોર ઘટાએં,
પાવોં કે નીચે અંગારે, સિર પર બરસે યદિ જ્વાલાએં,
નિજ હાથોં સે હંસતે હંસતે, આગ લગાકર જલના હોગા,
કદમ મિલાકર ચલના હોગા.''

કવિ શ્રી અટલજી

અન્ય સમાજ દલિત સમાજ પ્રત્યે ખૂબ જ સંવેદનહીન હતો. તેથી જ કદાચ આંબેડકરે પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી કે, ''હિંદુ તરીકે જન્મવું મારા હાથની વાત નથી પરંતુ હિંદુ તરીકે મરીશ નહીં.'' એવું નથી કે આવા પ્રસંગો ફક્ત બાળપણમાં જ બન્યા હતા. આંબેડકરના સંપૂર્ણ જીવન દરમ્યાન આવા પ્રસંગો જોઈએ તો એક વાળંદ અસ્પૃશ્ય સમાજના વાળ કાપવા તૈયાર ન થાય. અરે! પ્રાણીઓના, ભેંસના શરીર પરના વાળ કાપનાર પણ અસ્પૃશ્ય બાળકના વાળ કાપવામાં જાણે પાપ સમજે. શાળામાં પ્રવેશ જ ન મળે. મળે તો હિંદુઓથી અલગ આસન પર કે જમીન પર બેસવાનું. પાણી પણ પીવું હોય તો તે શિક્ષક કે પટાવાળા કે અન્ય વિદ્યાર્થીઓની મહેરબાનીની રાહ જોવી પડે. આ પરિસ્થિતિ હોય તે વખતે અસ્પૃશ્ય સમાજ શિક્ષિત બને એ અપેક્ષા જ ઠગારી નીવડતી હતી. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે વિકાસનું જો મૂળ હોય તો તે શિક્ષણ છે.

આંબેડકર પરિવાર ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવતો. પિતા રામજી સકપાળે પોતાના બાળકોને ભણાવવામાં સંસ્કાર આપવામાં કોઈ કમી રાખી નહોતી છતાં ડગલે ને પગલે હિંદુ સમાજે આંબેડકરના પરિવાર સાથે અત્યાચારો કર્યા. ફક્ત

આંબેડકર પરિવાર જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર અસ્પૃશ્ય સમાજ સાથે ક્રૂર અત્યાચારો કર્યા. એવું નથી કે આંબેડકરની હયાતી દરમ્યાન જે પરિસ્થિતિ હતી તેમાં આજે કોઈ બદલાવ થયો છે! કદાચ તેની તીવ્રતાની માત્રામાં ફરક પડ્યો છે, પણ પરિસ્થિતિ એની એ જ છે!

અમે અમારી રીત પ્રમાણે રાતો અજવાળી છે,
તમે ઘરે દીવો સળગાવ્યો, અમે જાતને બાળી છે.

કવિ શ્રી બાલુભાઈ પટેલ

આઝાદીના દાયકાઓ બાદ આજે પણ રણવીર સેના દ્વારા દલિત સમાજના બાંધવોની ખુલ્લેઆમ જાહેરમાં કત્લ થાય છે, દલિત સમાજના લોકોને હિજરત કરવી પડે છે, આવી અનેક ઘટનાઓ નજર સમક્ષ આવે છે. ત્યારે આંસુ નહિ પણ આંખમાંથી લોહીનાં ટીપાં પડતા અંગારા જ નીકળતાં હશે. ડૉ. આંબેડકરની દેશના તમામ વર્ગને સમાન ન્યાયની વ્યાખ્યાને આઝાદીનાં આટલાં વર્ષો પછી પણ પૂર્ણ કરવામાં શાસનકર્તાઓ ઊણા ઊતર્યા છે. જેથી ગુજરાતના સાબરડામાં દલિતો પર અત્યાચારો થયા તેને પરિણામે સામૂહિક હિજરતના જે બનાવો દાયકાઓ પહેલા બન્યા હતા; તેવા જ બનાવો આજે પણ બની રહ્યા છે. તો બીજી તરફ થાનમાં નવલોહિયા જુવાનોને મોતને ઘાટ ઉતારી ચાદરમાં લપેટનાર આ ધરતીને ખૂંદી રહ્યા છે. આજે પણ ગુજરાતના એક વિસ્તારની અનુસૂચિત જાતિની તરુણી વિદ્યા સહાયકની નોકરીમાં પસંદગી પામી ભરૂચથી કચ્છના ગામમાં જાય છે. તેણી તેના ઘરથી ૫૦૦થી ૫૫૦ કિ. મી. જેટલા અંતરે છે. એ તરુણી અનુસૂચિત જાતિના સમાજમાંથી આવતી હોવાથી તેને રહેવા કોઈ ઘર આપતું નથી. તે શિક્ષણ વિભાગમાં અધિકારીઓને આજીજી કરે છે, પણ કોઈ ઉત્તર કે સહકાર ન મળતા તે રાજીનામું આપી દે છે. આજે પણ રાજકીય પક્ષમાં અનામત સીટ સિવાય સામાન્ય વિભાગની જગ્યા હોય ત્યાં શિક્ષિત, સક્ષમ, દલિતને પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય તેવા દાખલા જોવા મળ્યા નથી. આજે ખાનગી કે જાહેર સંસ્થા, સંગઠન, સામાજિક સંગઠનમાં અનામત ક્વોટા સિવાય સક્ષમ વ્યક્તિ હોય તોપણ જવાબદારી કે હોદ્દા પર બેસાડવામાં આવતો નથી. આ વિચારોમાં જ્યારે પરિવર્તન આવશે તે દિવસ અસ્પૃશ્ય સમાજ માટે સમરસતાનો દિવસ હશે.

વિકસિત રાષ્ટ્ર અમેરિકા જેવા દેશની જો વાત કરીએ તો ત્યાં સદીઓથી કાળા અને ગોરા વચ્ચે ખાઈ હતી. અમેરિકન પ્રેસિડન્ટ બિલ ક્લિન્ટન બન્યા પછી તેમણે આ ભેદરેખા દૂર કરી. જેથી વિશ્વની મહાસત્તા આર્થિક રીતે

દુનિયાના દેશો કરતા ખૂબ પ્રગતિ કરી શક્યું છે. શું આવી વિચારસરણી માટે ભારતીય સમાજ આજે તૈયાર છે ખરો? એ વિચારવાનો સમય રાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે પાકી ગયો છે.

આજના અમેરિકન પ્રેસિડન્ટ ઓબામા જેવા એક બિનગોરા વ્યક્તિને અમેરિકી ગોરી પ્રજા સ્વીકારે છે. એટલું જ નહિ, બે-બે-વખત અમેરિકન પ્રમુખ બનાવે છે. અમેરિકાની પ્રજા વિકાસને સમર્થન કરે છે, નહિ કે તે કયા કૂળનો છે? કઈ જ્ઞાતિનો છે? વિશ્વના જે દેશોએ વિકાસ કર્યો છે તેવા દેશોના વિકાસ મોડલનો જો અભ્યાસ કરીએ તો માલૂમ પડશે કે ત્યાં જ્ઞાતિ નહીં, જાતિ નહીં પરંતુ બૌદ્ધિકતા, જ્ઞાન અને શિક્ષણના માપદંડ પર વ્યક્તિને મૂલવવામાં આવે છે વિશ્વનો આર્થિક મહાસત્તાના સંપૂર્ણ ગુણો લઈને ફરતો અમેરિકા જેવો દેશ કે પછી ચીન, જાપાન, કેનેડા કે રશિયા જેવા દેશોમાં જ્ઞાતિ કે કોમ નહીં પરંતુ કર્મને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ભારતીય સમાજ આજે પણ કૂપમંડૂક માનસિકતાથી વિચારે છે. આજે નહિ તો કાલે આ રીતનો વિચાર છોડી નાત-જાત છોડી ખુલ્લા મને વિચાર કરવાના માર્ગે આવ્યા વિના ભારતીય સમાજનો છૂટકો નથી. આજે પણ અનુસૂચિત જાતિ સમાજને આંબેડકરે આપેલી અનામતમાંથી પોતાની મતબૅંકને પોષવા સિવાય કંઈ વિચારાઈ રહ્યું છે? તો જવાબ છે ના. આંબેડકરજીના પંચમહાભૂતમાં વિલીન થયાના દાયકાઓ પછીની આ પરિસ્થિતિ છે. આવી પરિસ્થિતિથી સહજ વિચાર સ્ફૂરે છે કે, આજે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર હોત તો આ સ્થિતિ નિવારી શકાઈ હોત.

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે શિક્ષણ પર ભાર મૂકતા ડૉ. આંબેડકરે કેટલીયે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપી. મિલિન્દ કૉલેજ, મુંબઈ જેમાંની એક હતી. મિલિન્દ કૉલેજના શિલાન્યાસ પ્રસંગે ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, ડૉ. આંબેડકર અને અન્ય પ્રતિનિધિઓ દેખાય છે.

ડૉ. આંબેડકર દ્વારા અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે કરવામાં આવેલા પ્રયાસો

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર દ્વારા અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે ૧૯૨૦ના મે મહિનાના છેલ્લા સપ્તાહમાં નાગપુર ખાતે પરિષદ યોજાઈ હતી. જેમાં ડી. સી. મિશન વતી કર્મવીર શિંદેએ થોડા દિવસ પહેલાં સરકાર સમક્ષ એવું નિવેદન કર્યું હતું કે, વિધાનસભામાં અસ્પૃશ્યોના પ્રતિનિધિની નિમણૂક ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા થવી જોઈએ. વિચારણી સમિતિની બેઠકમાં શિંદેએ મોકલેલા બે નેતાઓ ગણેશ ગવઈ અને બેળગાંવના તાપન્ના સાથે આ નિવેદન અંગે આંબેડકરને ઉગ્ર ચર્ચાઓ થઈ. ગવઈ કાવાદાવા દ્વારા આંબેડકરને આ સમિતિના અધ્યક્ષ બનાવી બદનામ કરવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ આંબેડકરે પોતાને બદલે તાપન્નાને અધ્યક્ષ બનાવી આ કાવતરાને છેદી નાખ્યું. સાથે અધ્યક્ષની અનુમતિથી ઉગ્ર દલીલો કરતું ભાષણ કરી, ઠરાવ પસાર કરાવ્યો કે, ''શિંદેના મત પ્રમાણે સરકારે નિર્ણય ન કરવો.'' આ અસ્પૃશ્યતા સામે કદાચ તેમની પહેલી જીત હતી.

આ પરિષદ પછી મહારોની ૧૮ પેટા જ્ઞાતિઓને સમૂહભોજનના માધ્યમથી એક સાથે લાવવા પ્રયાસ કર્યો. કારણ અમુક અસ્પૃશ્ય જાતિઓ પણ અન્ય અસ્પૃશ્ય જાતિને અસ્પૃશ્ય ગણીને સાથે બેસી ભોજન લેતી ન હતી. આમ, સમયે સમયે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સમાજને દિશાસૂચન કર્યા કરતા હતા. વિદ્યાભ્યાસ માટે હિંદુસ્તાનની બહાર વિદેશમાં રહીને પણ તેમનું ધ્યાન ભારતમાં થતાં અસ્પૃશ્યોદ્ધારના કાર્ય પર જ હતું. આ અંગે ચિંતા કરતા અને મિત્રો સ્નેહી કાર્યકરોને માર્ગદર્શન આપતા. તેઓ કહેતા, ''એકતામાં જય, ફાટફૂટમાં ક્ષય.''

આઝાદી મેળવવા માટેની ઝંખના ભારતવર્ષના ખૂણેખૂણાની ચિનગારીમાંથી જ્વાળામુખી બનતી જતી હતી. લોકમાન્ય ટિળક એવા નેતા હતા, જેમને માટે સમગ્ર દેશમાં સન્માનની ભાવના લોકોના મનમાં હતી. એવા સમયે જ ટિળકજીનું અવસાન થયું. તેમના અવસાન બાદ ગાંધીયુગનો ઉદય થયો. જેને આંબેડકરે વખત જતાં તમોયુગ તરીકેની સંજ્ઞા આપી હતી. રાષ્ટ્રીય સભાએ ટિળક સ્વરાજ્ય નિધિ એકત્ર કર્યો હતો. જેનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, પણ એ કામ હિન્દુ મહાસભાનું છે; એની સાથે રાષ્ટ્રીય સભાને

લેવાદેવા નથી એવો ઠરાવ રાષ્ટ્રીય સભાની કાર્યકારિણીએ કર્યો. આંબેડકર અસ્પૃશ્ય સમાજના હિત માટે ભારતીય બાબતોના બ્રિટિશ મંત્રી મોન્ટેગ્યુ અને વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને મળ્યા અને ભારતમાં અસ્પૃશ્યોના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ અંગે એમની સાથે વિશદ્ ચર્ચા કરી હતી. સને ૧૯૨૪ના વર્ષમાં ભારતના ઈતિહાસના પટલ પર ત્રણ મહત્ત્વની ઘટનાઓ બની, જે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ક્ષેત્રે મહત્ત્વની હતી. પ્રથમ ૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૪ના રોજ સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકરજીની મુક્તિ. ૧૨ વર્ષના ઘોર કારાવાસની હૃદયદ્રાવક યાતના બાદ સાવરકરને યરવડા જેલમાં મૂકાયા હતા. ત્યાંથી મુક્ત કરી નજરકેદ કરી રત્નાગીરીમાં મૂકાયા. તેમની સામે શરતોના ભાગરૂપે રાજકીય ચળવળમાં ભાગ ન લેવાની શરત હતી. તેથી તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને પરધર્મમાં ગયેલા હિન્દુઓને પરાવર્તિત કરવાના કાર્યક્ષેત્રે તેઓ કામ કરશે. આ માટેની ચળવળ તેમણે જીવનભર ચલાવી હતી.

બીજી ઘટના બની ૧૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૪ના રોજ. ખિલાફત આંદોલનની નિષ્ફળતાથી જેલવાસ ભોગવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. તેમણે પણ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે આંદોલનની શરૂઆત કરી.

ત્રીજી ઘટના એટલે બાબાસાહેબે અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે કરેલી ચળવળની તૈયારી. આ વર્ગની સમાજિક અને રાજકીય મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે સરકાર સમક્ષ યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વની રજૂઆત કરવા ૯ માર્ચ, ૧૯૨૪ના રોજ મુંબઈના પરેલ ખાતે દામોદર ઠાકરશી સભાગૃહમાં એક મીટિંગ બોલાવી. તેમાં ઠરાવ પસાર કરાયો તે અનુસાર ૨૦, જુલાઈ ૧૯૨૪ના રોજ ''બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા''ની સ્થાપના થઈ. આ સભાના ઉદ્દેશ્ય હતા કે,

૧) છાત્રાલયો દ્વારા કે અન્ય સાધનો દ્વારા બહિષ્કૃત સમાજમાં શિક્ષણનો પ્રસાર કરવો.

૨) આ સમાજમાં સંસ્કારના સંવર્ધન માટે ઠેર-ઠેર વાંચનાલય, શૈક્ષણિક વર્ગ અને સ્વાધ્યાય મંડળો સ્થાપવાં જોઈએ.

૩) આ સમાજની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ઔદ્યોગિક અને કૃષિવિષયક શાળાઓ ચલાવવી જોઈએ.

આ સભાના કાર્યમાં તેમણે ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોને જોડ્યા. પ્રમુખ તરીકે સર ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ, મેયર નિસ્સિમ, જે. પી., સોલિસીટર રુસ્તમજી જિનવાલા, શ્રી બી. જી. ખેર વગેરે હતા. તો વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે સ્વયં બાબાસાહેબ જવાબદારી નિભાવતા હતા. મંત્રી તરીકે

એન. એસ. શિવરતકર અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે એન. ટી. જાધવ હતા. આ મધ્યસ્થ સંસ્થા દલિત વર્ગોને એમની ખરાબ પરિસ્થિતિમાં અન્ય સમાજના લોકો સાથે સામાજિક રાજકીય સમાનતાના સ્તર પર લાવવા અને આર્થિક ઉન્નતિ માટે કામે લાગી ગઈ હતી. આ સભાના કાર્યમાં પણ બાબાસાહેબની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને સામાજિક સમરસતા તથા સામાજિક ઐક્યની ભાવના સ્પષ્ટ છલકાતી હતી. આ સભાએ પોતાની વિવિધ સમિતિઓ અને બૉર્ડમાં દલિત સમાજના વ્યક્તિઓનો મોટા પાયે સમાવેશ કર્યો. તેનો જવાબ પ્રથમ વાર્ષિક અહેવાલમાં આપવામાં આવ્યો.

પ્રથમ અહેવાલમાં જણાવાયું કે, 'જે વર્ગની ઉન્નતિ માટે સંસ્થા સ્થાપવાની હોય તે સંસ્થામાં એ વર્ગના અથવા એવી જ હાલત ભોગવતા લોકોના કાર્યકરો સંસ્થામાં ન હોય તો સંસ્થા પોતાના હેતુઓ પાર પાડી શકતી નથી. સારી પ્રગતિ કરી શકતી નથી. અહેવાલમાં જણાવ્યું હતું કે, સંસ્થાની સફળતાનો આધાર એના સભ્યોની સન્નિષ્ઠા, એના ધ્યેય અને કાર્યક્રમ પ્રત્યે એમની લગન ઉપર રહેલો છે. દલિત વર્ગોના કાર્યકરોને સંસ્થામાં પૂરતી તક આપવામાં આવી છે. તેમ છતાં સંસ્થાના સ્થાપકોના મતે ઉચ્ચ વર્ણોની સહાનુભૂતિ અને ટેકા વિના આનો ભગીરથ કાર્યક્રમ પાર પાડી શકાશે નહિ. એથી આ(ઉચ્ચ) વર્ણો તરફથી મળતા ફાળાનો અસ્વીકાર દલિત વર્ગો માટે આત્મઘાતક પુરવાર થશે.'

તે સમયે કેટલાક મહાપરુષો અને સંસ્થાઓ અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કાર્યમાં લાગેલા હતા. પણ એ દરેક પોતપોતાની જરૂરિયાત અને પોતપોતાની વિચારવાની અને જરૂરિયાતની સીમાઓની વચ્ચે એક સમસ્યાના નિવારણ માટે જ કાર્ય કરતા હતા. જ્યારે આંબેડકરનું સ્પષ્ટ માનવું હતું કે જ્યાં સુધી હિન્દુ સમાજની સમાનતા આધારિત સમાજરચનાના આધારે પુનઃરચના નહીં થાય ત્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાના રાક્ષસનો સંહાર શક્ય નથી. જ્યારે આ બધાથી અલગ કૉંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓ રાષ્ટ્રઘાતક વિચારધારામાં ફસાયેલા હતા. મુસ્લિમોની એકતા માટે ગમે તે કિંમત ચૂકવવા તૈયાર થયેલા કૉંગ્રેસના નેતાઓની માનસિકતા ભારતીય ઇતિહાસ, રાજકારણ, સામાજિક જીવન, રાષ્ટ્રવાદના મૂલ્ય ઉપરની તેમની કસોટી તથા ધર્માંધ મુસ્લિમોના કોમવાદને પ્રોત્સાહન આપતી માંગણીઓ પૂરી કરવાની હતી. ગાંધીજીના કૉંગ્રેસ પ્રવેશ પહેલાં ૪૦ અધિવેશન થયા પણ અસ્પૃશ્ય ગણાયેલા ભારતીયોને તેમની જન્મભૂમિમાં પીવા માટે પાણી મળે છે કે નહિ? તેમને જબરજસ્તીથી કે લોભ લાલચથી મુસ્લિમ અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો કેવી રીતે વટલાવે છે,

તેનો કૉંગ્રેસના એક પણ નેતાએ વિચાર કે વિરોધ કર્યો ન હતો. મુસ્લિમોની બહારની દુનિયા માટે ચિંતિત કૉંગ્રેસીઓએ હિંદુ સમાજના સળગતા પ્રશ્ન માટે કોઈ ચિંતા કરી નહોતી.

તે સમયે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અંગે વિચારનાર કે કાર્ય કરનાર ત્રણ મહાપુરુષો હતાઃ મહાત્મા ગાંધીજી, સ્વાતંત્ર્યવીર વિનાયક દામોદર સાવરકર અને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર.

ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં માનવતાવાદનો નિર્દેશ દેખાતો હતો. તેઓ મોટે ભાગે અસ્પૃશ્યતા નિવારણને સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી જોવા કરતાં સનાતન સુધારકની માનવતાવાદી દૃષ્ટિથી જોતા. તેમની આ દૃષ્ટિમાં સંતની સમાનતા અને માની મમતા હતી. પણ અસ્પૃશ્યોને પરધર્મમાં વટલાવી હિંદુ સમાજને નુકશાન પહોંચાડનારા ખ્રિસ્તી કે મુસલમાનોનો તેમણે ક્યારેય વિરોધ કર્યો નહિ. તેઓ તેમના મૂડીવાદી રૂઢિચુસ્ત પ્રશંસકોની લાગણી ન દુભાય તેની હંમેશા કાળજી લેતા. હિંદુ સમાજની પુનઃરચનાનો તેમનો ઇરાદો નહોતો. વળી ગાંધીજીની કૉંગ્રેસની કામગીરી અસરકારક કરતાં પ્રચારકારક વધુ હતી.

સાવરકરનો અભિગમ હિંદુવાદી રાષ્ટ્રવાદનો હતો. તેમનું ધ્યેય સંગઠન અને સમાનતાના પાયા પર જ્ઞાતિવિહીન હિંદુ સમાજ રચીને એવા હિંદુ સમાજના આધારે સમર્થ હિંદુ રાષ્ટ્રની સ્થાપના કરવાનું હતું.

આંબેડકરનો અભિગમ બન્નેથી અલગ હતો. તેઓ પોતે અસ્પૃશ્ય સમાજમાં જન્મ્યા હતા. અસ્પૃશ્ય હોવાથી શું સહન કરવું પડે છે તે તેમણે ભોગવ્યું હતું. શાસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને સંપત્તિથી અલિપ્ત રાખવામાં આવેલા અસ્પૃશ્યોનાં દુઃખ અને હાલાકી તેઓ ભોગવતા, જાણતા અને સમજતા હતા. આ અનુભવના આધારે તેમણે પરિવર્તન લાવવું હતું. તેમણે આ પરિસ્થિતિ સામે સંઘર્ષ કરવાનું અને વિજેતા બનવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું. તેમણે પોતાના સમાજને મંત્ર આપ્યો- ''પોતાનો આત્મોદ્ધાર પોતે જ કરવાનો છે.'' તેઓ કહેતા કે, ''ગુલામ ગુલામગીરી વિરુદ્ધ જ્યાં સુધી બંડ નહિ પોકારે ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી, ગુલામને ગુલામગીરીનું ભાન કરાવી દો એટલે પોતે આપોઆપ બંડ પોકારશે.'' માટે તેઓ સંદેશ આપતા કે, 'આત્મોદ્ધાર માટે લડત આપતા રહો.' તેમનાં ત્રણ સૂત્રો હતાંઃ સ્વાભિમાન, સ્વાવલંબન અને આત્મોદ્ધાર.

ડૉ. આંબેડકરે 'બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા'ની સ્થાપના દ્વારા ભારતમાંના પદદલિતોને સ્વાવલંબન, સ્વાભિમાન અને આત્મોદ્ધારનું શિક્ષણ આપી દેશમાં

મહાપરિવર્તન કરનારા યુગનો પ્રારંભ કર્યો હતો. માત્ર બાહ્ય આંદોલન કરતા રહેવાથી અસ્પૃશ્ય વર્ગનું ધ્યેય પરિપૂર્ણ થવાનું નથી. જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્ય સમાજમાં જ્ઞાનના મહત્ત્વનો સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી તકલીફોનો અંત નહિ આવે. એ આશય નજર સામે રાખીને સભાએ જ્ઞાનપ્રસારને અગ્રીમતા આપી. સભાએ દલિત વિદ્યાર્થીઓ માટે સોલાપુર ખાતે ૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૫માં એક છાત્રાલય શરૂ કર્યું. છાત્રોનાં કપડાં, ખાવાપીવાનો ખર્ચ અને શિક્ષણનો ખર્ચ સભા જ ભોગવતી હતી. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે સમાજસેવાના ગુણોનો વિકાસ થાય તેમજ સમાજસેવાના માર્ગ પર ચાલવા તૈયાર થાય, તે માટે એક સંસ્થા શરૂ કરી હતી. આ સંસ્થાના બેનર હેઠળ વિદ્યાર્થીઓ ''સરસ્વતી વિલાસ'' નામનું હસ્તલિખિત માસિક કાઢતા. ઉપરાંત મુંબઈમાં એક વાચનાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આને કારણે જુગારના અડ્ડા, દારૂનાં પીઠાં અને દૂષણો પ્રત્યે અસ્પૃશ્ય યુવાનો મોં ફેરવવા લાગ્યા હતા. સાથે સાથે આંબેડકરનું જ્વાળામુખી સમાન નેતૃત્વ અસ્પૃશ્યતા નિવારણના યજ્ઞમાં મુખ્ય યજમાન બની આહુતિ અર્પી રહ્યું હતું.

બાબાસાહેબે જીવનભર ભારતીય સમાજને કોઈ ને કોઈ વિચારો દ્વારા દીક્ષા આપી હતી. ડૉ. બાબાસાહેબ વકીલ બન્યા પછી પણ વકીલાતમાં તેમને ઘણું સહન કરવાનું આવ્યું હતું. પરંતુ એમના સામર્થ્યને રોકવાની ક્ષમતા કોઈનામાં નહોતી. સને ૧૯૨૬ના ઑક્ટોબરમાં પુણેમાં એક ઘટના બની. જેણે તેમની કીર્તિને સમગ્ર મહારાષ્ટ્રમાં વધારવા સાથે પ્રસ્થાપિત કરી. પુણેના ત્રણ વ્યક્તિઓ સર્વશ્રી બાગડે, જેધે અને જવળકર નામના બ્રાહ્મણેતર નેતાઓમાંથી જેધે અને બાગડેએ ''દેશના દુશ્મન'' નામે પુસ્તક લખ્યું. જેમાં તેમણે બ્રાહ્મણોએ ભારતનો નાશ કર્યો છે તેવું પ્રતિપાદિત કર્યું. જે સામે કેટલાક બ્રાહ્મણોએ આ ત્રણે સામે બ્રાહ્મણ જાતિનું અપમાન કર્યું હોવા સબબ કોર્ટમાં દાવો કર્યો. તેમના વકીલ હતા પુણેના પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી શ્રી લક્ષ્મણ બળવન્ત ભોપટકર અને આરોપી તરફથી વકીલાતનો મોરચો સંભાળ્યો હતો સ્વયં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે અને તેમની દલીલોને કોર્ટે માન્ય રાખી. ડૉ. આંબેડકર આ કેસ જીતી ગયા હતા. આથી તેમને વકીલ તરીકે બહોળી પ્રસિદ્ધિ મળતા ગરીબોના આસ્થાસ્થાન તરીકે તેઓ લોકોમાં પ્રસ્થાપિત થતા જતા હતા. ગરીબો અને દલિતોનું દુઃખ અને ગરીબી તેમને આકુળ વ્યાકુળ કરી નાખતા હતા. બાબાસાહેબ તેમને આંગણે આવેલા ગરીબોનું કામ મોટે ભાગે મફત કરતા હતા.

સને ૧૯૨૭માં બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા મહાર જ્ઞાતિમાં જન્મેલા યુવાનોને સેનામાં ભરતી કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. તે સામે, કોરેગાંવ યુદ્ધ સ્મારક સામે સભાનું આયોજન કરીને બ્રિટિશ સરકારને પોતાનો નિર્ણય બદલવા માંગણી કરી. ચીમકી આપી કે જો સરકાર આ પ્રતિબંધ ઉઠાવી ન લે તો બ્રિટિશ સરકાર સામે ઉગ્ર આંદોલન કરવું. આમ, તેઓ બ્રિટિશ સરકાર સામે સમયે સમયે બંડ પોકારવાનું ચાલુ જ રાખતા હતા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે 'બહિષ્કૃત ભારત' નામના પાક્ષિક દ્વારા હવે પોતાના પર થતી ટીકાઓ અને શાબ્દિક હુમલાઓનો જવાબ આપવાની શરૂઆત કરી. આ પાક્ષિક દ્વારા તેઓ સમાજ બાંધવોને માર્ગદર્શન આપતા. આ પાક્ષિકના માધ્યમથી સંદેશો આપ્યો કે, ''જ્યાં સુધી અમે પોતાને હિન્દુ કહેવડાવીએ છીએ અને તમે જ્યાં સુધી અમને હિંદુ સમજો છો ત્યાં સુધી મંદિરમાં જઈ દેવદર્શન કરવા એ અમારો અધિકાર છે એવું સમજીએ છીએ. મારે અલગ-અલગ મંદિરો જોઈતાં નથી. મંદિરો સિવાય અમારે કશું અટકી પડ્યું નથી. જેમને દેવની ભક્તિ કરવી હોય તેમને દેવની આવશ્યકતા છે એવું નથી. સામાજિક ઉપાસના અને સામાજિક સંમેલન તેમજ એકતા માટે મંદિરો આવશ્યક હોય છે. અમારે સમાજમાં સમાન અધિકારો જોઈએ છે. તે અધિકારો બને ત્યાં સુધી હિંદુ સમાજમાં રહીને અમે જરૂર પડે તો મૂલ્ય ગુમાવી ચૂકેલા હિંદુત્વને લાત મારીને પણ મેળવવાના છીએ. હિંદુત્વનો ત્યાગ કરવાનો સમય આવે તો સ્વાભાવિક રીતે જ અમે મંદિરોની ભાંજગડમાં પડીશું નહીં, એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. એવી તે સમયે તેમણે સિંહગર્જના કરી હતી.

મહાડના ચવદાર તળાવને સત્યાગ્રહ બાદ હિંદુઓએ તળાવને શુદ્ધ કર્યાનું જાણી તેમને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો અને તેમણે ફરી સત્યાગ્રહ કરી અસ્પૃશ્યોનો તળાવમાંથી પાણી ભરવાનો અધિકાર પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. આ સત્યાગ્રહનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવશે એવી ભીતિ કેટલાકને લાગી અને તેમણે ''રોગ કરતા ઉપાય વધારે ઘાતકી ઠરશે'' એવો મત વ્યક્ત કરવાની સાથે આંબેડકર સવર્ણોની પરંપરાગત ભાવનાઓને અવગણે છે અને તેઓ કેટલાંક વર્ષોથી રચાયેલી રૂઢિઓની દીવાલમાં સુરંગ કરવા ઈચ્છે છે. તેમનું કૃત્ય ૨૦૦ જોજનના હનુમાનકૂદકા જેવું છે. આવો મત વ્યક્ત કર્યો. તે સામે આંબેડકરે તેમની જ ભાષામાં જવાબ આપ્યો કે, ''તમારા આ શાબ્દિક વિવાદથી અથવા જ્ઞાનના આડંબરથી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થવાની આશા રાખી હોત તો આ બુદ્ધિવાદ કદાચ માન્ય કર્યો હોત. શસ્ત્રના

ઉપયોગ સિવાય અથવા જ્ઞાનની મલમપટ્ટીથી આ રોગ મટશે નહીં. આ બાબત અનુભવસિદ્ધ હોવા છતાં શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં મનની નિષ્ઠુરતા ન બતાવવી એમાં ખરી કાર્યક્ષમતા નથી, એ તો મનની દુર્બળતા છે.''

સને ૧૯૨૮ના જૂનમાં તેમણે બે છાત્રાલયો શરૂ કર્યાં. 'બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા'ના વિસર્જનનો ઠરાવ ૧૪ જૂન, ૧૯૨૮ના રોજ બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભાની કારોબારીમાં મૂક્યો અને બહિષ્કૃત સમાજમાં શિક્ષણના પ્રસાર માટે 'ભારતીય બહિષ્કૃત સમાજશિક્ષણ પ્રસારક મંડળ'ની સ્થાપના કરી. ધાર્મિક, રાજકીય આંદોલન કરવા માટે 'ભારતીય બહિષ્કૃત સમાજ સેવા સમિતિ' શરૂ કરી. દલિતોનું શાળાનું શિક્ષણ મજબૂત પાયા પર ઊભું કરવા 'ભારતીય બહિષ્કૃત શિક્ષણ પ્રસાર મંડળ'ની રચના કરી. અસ્પૃશ્ય સમાજના લોકો પોતાનાં બાળકોના ભણતરનો ખર્ચ ઉપાડી શકે તેમ ન હોવાથી તેમનાં બાળકો માટે યોગ્ય સગવડ ઊભી કરવા દલિત વર્ગ શિક્ષણ સંસ્થાએ છાત્રાલયો સ્થાપવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું.

૮ ઑક્ટોબર, ૧૯૨૮ના રોજ મુંબઈના રાજ્યપાલે માધ્યમિક શિક્ષણ લેનાર અસ્પૃશ્ય બાળકો માટે પાંચ છાત્રાલયની યોજનાને મંજૂરી આપી. આંબેડકરે સ્થાપેલી શિક્ષણ સંસ્થાને ૧૮૬૨ના ચેરિટેબલ સોસાયટીઝ રજિસ્ટ્રેશન એક્ટ હેઠળ માન્યતા મળી. જેમાં ૧૯ સભ્યોનું માર્ગદર્શક મંડળ હતું અને પ્રમુખ તરીકે સ્વયં ડૉ. આંબેડકર હતા. સરકારનો વિશ્વાસ પણ આ મંડળ સંપાદિત કરી ચૂક્યું હતું. તેથી સરકારે જેના માટે વાર્ષિક નવ હજાર રૂપિયા અનુદાન તરીકે મંજૂર કર્યા હતા તેવાં પાંચ છાત્રાલયોની વ્યવસ્થા આંબેડકરના નેતૃત્વ હેઠળના મંડળને સોંપી. આ ખર્ચ પણ અપૂરતો હતો તેથી આંબેડકરે સમાજ પાસે ટહેલ નાખી, નગરપાલિકાના અધ્યક્ષે એ અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીઓની ફીમાં છૂટ આપી. છાત્રાલયો બાંધવા વિનામૂલ્યે જગ્યાઓ આપી.

સને ૧૯૨૯માં તેમને સ્ટાર્ચ કમિટીના સભ્ય બનાવાયા. આ કમિટી મુંબઈ સરકાર દ્વારા બનાવાઈ હતી. તેનો ઉદ્દેશ્ય હતો મુંબઈ પ્રાંતના અસ્પૃશ્ય અને આદિવાસી જાતિઓની શૈક્ષણિક, સામાજિક, આર્થિક સ્થિતિની તપાસ કરી તે વિશે સુધારણા કરવા કયા કયા ઉપાયો કરવા જોઈએ. (આ કમિટીના ચાલીસગાંવ પ્રવાસ વખતે ટાંગા સાથે ઘટેલી દુર્ઘટનાથી તેમના પગનું હાડકું ભાંગ્યું હતું. તેમણે થોડોક સમય પથારીવશ રહેવું પડ્યું.) તેમણે સમિતિને ૧૯૩૦માં આપેલા પોતાના રીપોર્ટમાં જણાવ્યું કે, ''અસ્પૃશ્ય જનતા હિન્દુઓનાં ધર્મકૃત્યો, નિયમો, વ્રતો પાળે છે અને માને છે. તોય તેમને બહિષ્કૃત સ્થિતિમાં

દૂર અને અલગ રહેવું પડે છે. પ્રતિબંધોને કારણે તેઓ સમાજમાં છૂટથી હળીભળી શકતા નથી. આમ તેઓ ગુલામગીરીમાં ખદબદી રહ્યા છે.'' તેમણે કેટલાંક સૂચનો કર્યાં, સવર્ણ હિન્દુઓની શાળામાં અસ્પૃશ્ય બાળકોને સહજ સાધારણતાથી શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી. અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો, શિષ્યવૃત્તિમાં વધારો કરવો. મિલો, રેલ્વે, કારખાનાંઓમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીઓને લેવાની અને પરદેશમાં યાંત્રિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવાની અને આ તપાસ કરવા એક સ્વતંત્ર અધિકારીની નિમણૂક કરવી. તેમજ ગામડામાં સહકારી સંસ્થાઓમાં અસ્પૃશ્યોને પ્રતિનિધિત્વ, નગરપાલિકામાં સફાઈ કામદારોને 'શાહુકારોનો કાયદો અને પ્રોવિડન્ડ ફંડ' ચાલુ કરવા તેમજ રક્ષણ આપવું. પોલીસ અને લશ્કરી ખાતામાં અસ્પૃશ્યોની ભરતી, જંગલની પ્રાપ્ત કરેલી અને ખેડાણ વગરની જમીન દલિત વર્ગને આપવી વગેરે સૂચનો સામેલ હતાં.

આંબેડકર બીજી ગોળમેજી પરિષદમાંથી ભારત પરત ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે જહાજમાં હતા શૌકતઅલી; જેઓ બ્રિટિશ સરકારે નિયુક્ત કરેલી મતાધિકાર સમિતિના સદસ્ય હતા અને મુસ્લિમ નેતા હતા. તેમનું મુસ્લિમોએ અને આંબેડકરનું તેમના અનુયાયીઓએ સ્વાગત કર્યું. આંબેડકર માટે એકત્ર થયેલા અસ્પૃશ્ય અને મુસ્લિમોને સંબોધતા શૌકતઅલીએ કહ્યું કે, ''પ્રત્યેક ધર્મ અને જાતિની વ્યક્તિએ પોતાના કાર્યમાં અઢળક શ્રદ્ધા અને હિંમત બતાવવી જોઈએ. અસ્પૃશ્ય સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ આંબેડકરે ગોળમેજી પરિષદમાં બતાવેલી હિંમત ખરેખર પ્રશંસનીય હતી. આંબેડકર મારા નાના ભાઈ છે.''

ઐતિહાસિક પુણે કરાર બાદ મુંબઈમાં વરલી ખાતે ૨૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ જાહેર સભામાં તેમણે કહ્યું કે, ''આજે જ્યાં ત્યાં તમારા માટે મંદિરોનાં દ્વાર ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. આ પ્રયત્નોના હેતુ વિશે શંકા નથી. પરંતુ મંદિરોમાં જવાથી તમારો ઉદ્ધાર થશે એવું નથી. એ બાબત સાવ ભૂલી જવાથી અર્થ સરશે નહિ. ખાવાને પૂરતું અનાજ નથી, શરીર ઉપર કપડાં નથી. શિક્ષણની વ્યવસ્થા નથી. પૈસાની તંગીને લઈને દવાદારૂ કરી શકાતાં નથી. આવી હીન દશામાં આપણો સમાજ સબડી રહ્યો છે એટલે તમારે રાજકીય હક્કો મેળવી એમનો ઉપયોગ જિંદગીના સુખ-સગવડો ભોગવવા કરવો જોઈએ. એ હક્ક મેળવવા તમારે શક્તિ કેળવવી પડશે.'' આ જ સભામાં દલિત વર્ગોના સમગ્ર આંદોલનના વડામથક તરીકે મકાન બાંધવા માટે આંબેડકરે રૂપિયા બે લાખનો ફાળો એકઠો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો.

સત્યાગ્રહ દરમ્યાન જનમેદનીને સંબોધતા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

જે શાસનપદ્ધતિ રક્તપાત કર્યા સિવાય આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાં સમતા આણી ક્રાંતિકારક પરિણામો લાવી શકે, તે શાસનપદ્ધતિ એટલે લોકશાહી.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

ડૉ. આંબેડકર અને સત્યાગ્રહો

મહાડ નગરપાલિકાએ પોતાના વિસ્તારમાં આવતું ચવદાર તળાવ મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભા દ્વારા સીતારામ કેશવ બોલેના ઠરાવ અનુસાર ખુલ્લું મૂક્યું. આ તળાવ અસ્પૃશ્ય સમાજ માટે ખુલ્લું મૂકાયું છે તેવી જાહેરાત પણ કરી, પરંતુ ત્યાંના સ્પૃશ્ય હિંદુઓના ભયને કારણે ત્યાંના અસ્પૃશ્ય હિંદુ આ તળાવના પાણીનો ભોગવટો કરી શકતા નહોતા. તેથી આંબેડકર અને સાથીઓએ કોલાબામાં ૧૯ અને ૨૦ માર્ચના રોજ જિલ્લા સ્તરની બહિષ્કૃત પરિષદનું આયોજન કરવાનું નક્કી કર્યું. આ પરિષદનો વ્યવસ્થિત પ્રચાર પ્રસાર કરાયો હતો. પરિણામે પંદર વર્ષના યુવકથી લઈ ૭૫ વર્ષના વૃદ્ધ સુધી અને મુંબઈથી લઈ નાગપુર સુધીના લોકો ઊમટી પડ્યા. ઉપસ્થિત રહેનારાઓની સંખ્યા અંદાજે દશ હજાર જેટલી હતી. પરિષદમાં ભાગ લેતા લોકો માટે પાણી તે જમાનામાં રૂપિયા ૪૦ ખર્ચીને વેચાતું લેવું પડ્યું હતું. તેમણે આ પરિષદમાં જોરદાર ભાષણ દ્વારા અસ્પૃશ્યોને તેમના મન ઉપર જૂનવાણી, બાલિશ અને અનિષ્ટ વિચારોનો જે કાટ ચડ્યો છે તે ધોઈ નાખવા, આચાર વિચારથી શુદ્ધ થવા આગ્રહ કર્યો. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે એક બાળક બી. એ. સ્નાતક થાય તેનાથી સમાજને જેટલો ફાયદો થશે તેટલો ફાયદો સમગ્ર સમાજનાં એક હજાર બાળકો ધોરણ ૪ સુધી ભણશે તોપણ નહિ થાય. તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર દુર્લક્ષ્ય ન કરતાં ઉચ્ચ શિક્ષણ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. સાથે સાથે તેમણે સરકારી નોકરીઓમાં મોટા પ્રમાણમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે આગ્રહ કર્યો. આ પરિષદમાં ૧૦ ઠરાવ પસાર કરાયા. જેમાં ગામડાંમાં પીવાનાં પાણીની અડચણ દૂર કરવી, સરકારી શિક્ષણ અને દારૂબંધીનો અમલ ફરજિયાત, એસ. કે. બોલેએ મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભામાં મૂકેલા ઠરાવનો અમલ કરવો વગેરે હતા.

તે રાત્રે વિષય વિચારિણી સમિતિની બેઠકમાં મહાડ નગરપાલિકાના ઠરાવ પર ચર્ચા થઈ. અસ્પૃશ્યોનો ચવદાર તળાવ ઉપર પાણી પીવાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવા પરિષદમાં ઉપસ્થિત રહેલા બધા જ પ્રતિનિધિઓએ તળાવે જઈ પાણી પીવું એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. બીજા દિવસે સાંજે આ યોજનાનો અમલ કરવાની યોજના ઘડાઈ હતી.

આંબેડકર તેમજ બીજા નેતાઓ બપોરે પરિષદમાં ગયા, ભાષણો થયાં, જેમાં ચાર ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યા. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના દુઃખદ અવસાન અંગે

શોક ઠરાવ પસાર કરાયો. આભારવિધિ થઈ અને પરિષદનું કામકાજ પૂરું થયાનું જાહેર કરાયું. પૂર્વયોજનાનુસાર અનંતરાવ ચિત્રેએ ઊભા થઈ કહ્યું કે, ''આપણે મહાડ નગરપાલિકાએ કરેલો ઠરાવ અમલમાં મૂકીશું.'' જાણે આખીય પરિષદના પરિસરમાં ઉત્સાહ અને વીજળીનો સંચાર થયો. આ સાંભળી સ્પૃશ્ય નેતાઓમાંથી ઘણા બધા મોટાં મોટાં ભાષણો કરનારા પાછલા બારણે મંડપ છોડી ગયા. તેમને આંબેડકરે સંભળાવ્યું અમારા જે વિચાર છે તે જ અમારા આચરણમાં છે. તમે તમારા માર્ગે જાઓ.

આમ, તરત સત્યાગ્રહીઓ ચાર ચારની ટુકડીમાં વિભાજિત થઈ એક પાછળ એક શિસ્તબદ્ધ રીતે ચાલવા લાગ્યા. આગેવાની લીધી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે. ચવદાર તળાવનું પાણી પશુ, પક્ષી, હિંદુ ધર્મનું અપમાન કરનારા અને ગૌહત્યા પોતાનો અધિકાર સમજનાર મુસલમાનો અને બાઈબલનો જેને આધાર નથી તે તમામ ધર્મો અધર્મો છે એવી શેખી કરનારા ખ્રિસ્તીઓને પીવાનો અધિકાર હતો, પરંતુ અસ્પૃશ્ય પરિવારમાં જન્મેલા હોવાને કારણે રામ-કૃષ્ણ, પાંડુરંગને પોતાના આરાધ્ય માની જીવન જીવનારા અસ્પૃશ્ય હિંદુઓને ન હતો. આ કલંક ભૂંસવાની પળ નજીક આવી રહી હતી. જાણે ભવિષ્યના કંઈક નવા નિર્માણ માટે હજારો પગ એક સાથે એક મન સાથે કૂચ કરી રહ્યા હતા. જાણે ભગીરથ પોતાના પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે ગંગા અવતરણ કરી લાવ્યા હોય તેમ આંબેડકરના નેતૃત્વમાં હજારો અનુયાયીઓ ચવદાર તળાવ પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓ હવે ચવદાર તળાવના કાંઠે ઊભા હતા. ઈતિહાસનું કલંક કાયમ માટે ભૂંસવાની પગદંડી પર જાણે અંગદ પગ જમાવીને ઊભો હોય તેમ. આંબેડકર ચવદાર તળાવનાં પગથિયાં ઊતરીને નીચે ગયા, પાણી પીધું. તેમના હજારો અનુયાયીઓએ શિસ્તબદ્ધ રીતે તેમનું અનુકરણ કરી ઈતિહાસમાં એક નવું પાનું ઉમેરી દીધું.

આ કાર્ય પૂર્ણ થયું હતું, પરંતુ હિંદુઓમાં રોષ ફેલાવવા કેટલાકે અફવા ફેલાવી કે અસ્પૃશ્ય લોકો મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાના છે. જો મંદિરમાં તેઓ પ્રવેશશે તો મંદિર અભડાશે. આ સાંભળતાં હિન્દુઓએ જે મળ્યું તે લઈ પરિષદના સ્થાને હુમલો કર્યો. જેમાં સ્ત્રી હોય, પુરુષ, વૃદ્ધ કે બાળક તમામને ઘાયલ કરવા સાથે રસોડામાં વાસણો પર પણ પોતાનો ક્રોધ ઉતાર્યો. કેટલાક પરિવાર સાથે ગામમાં ખરીદી કરતા હતા. કેટલાકે મુસલમાનોના ઘરમાં શરણ લઈ જીવ બચાવ્યો. આંબેડકર ડાકબંગલે રોકાયા હતા. તેમને સમાચાર મળ્યા. તેઓ પરિષદ સ્થળે આવવા નીકળ્યા તો રસ્તામાં ઘેરી લેવાયા. તેમણે સ્પષ્ટ

કહ્યું કે અમારો મંદિરમાં પ્રવેશવાનો કોઈ જ વિચાર નથી. પરિષદ સ્થળે જે ઘાયલ હતા તેમની પ્રાથમિક સારવાર કરવા તેમને ડૉક્ટરને ત્યાં લઈ જવાયા. ડૉકટરોએ પણ પટ્ટી કરતા કરતા કટાક્ષ કર્યો કે લો પાણી પીવું છે? મામલતદાર અને પોલીસે સ્થળની મુલાકાત લીધી. તેમને આંબેડકરે કહ્યું, તમે અન્યોને કાબૂમાં લો. મારા લોકોને હું સંભાળી લઈશ. પરિષદમાં ભાગ લેનારા મોટા ભાગના પૂર્વસૈનિક તરીકે કાર્ય કરી ચૂકેલા લોકો હતા. જો તેમણે ધાર્યું હોત તો હુમલાખોરોને બરાબર પાઠ ભણાવ્યો હોત, પરંતુ બાબાસાહેબે શાંત રહેવા જણાવ્યું. તેમણે પોતાના એકમાત્ર નેતાની વાત સ્વીકારી લીધી. પોતે બે દિવસ ગામમાં જ સુરબા ટિપણીસના ઘરે રોકાઈ તમામ લોકોની માહિતી મેળવી. પોલીસે ૮ જણની ધરપકડ કરી અને એમાંથી પિશાચી કાર્ય કરનારા ૭ને ૬ જૂન, ૧૯૨૭ના રોજ ૪ મહિનાની સખ્ત કેદની સજા કરાઈ. આંબેડકરે સ્વીકાર્યું કે, ''જો ન્યાયાલયના મુખ્ય અધિકારી સવર્ણ હિંદુ હોત તો આપણને કદાચ ન્યાય મળ્યો ન હોત.''

આંબેડકરના ચવદાર તળાવના મહાડના સંઘર્ષનું ભારતીય ઈતિહાસમાં એક મહત્ત્વનું સ્થાન છે. કારણ કે સદીઓથી ચાલી આવતી અસ્પૃશ્યતાની જંજીરોની પહેલી કડી તોડવાનું કામ આ ચવદાર તળાવના મહાડના સંઘર્ષે કર્યું છે. આ સંઘર્ષથી બીજા એક મોટાં પરિવર્તનનાં મંડાણ થયાં. સવર્ણના ઘરે રોટલાના ટુકડા માંગવા જેવી આદતોનો અસ્પૃશ્ય સમાજે ત્યાગ કરવાની શરૂઆત કરી. સાર્વજનિક પરબ પર પાણી પીવું એ ગુનો નથી એવું પણ તેઓ હવે માનવા લાગ્યા. સાથે સાથે જીવનનિર્વાહ માટે જે તક મળી, જે કામ મળ્યું તે કરવા લાગ્યા. આમ, આ સત્યાગ્રહના દૂરગામી પરિણામો હિન્દુસ્તાને મેળવ્યાં. તેમના મન મસ્તિષ્ક પર સ્વાવલંબન અને સંગઠનના સિદ્ધાંતની ઘેરી અસર થઈ. એટલે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની ચળવળના આ સત્યાગ્રહથી ૫૦ વર્ષ જેટલી પ્રગતિ અસ્પૃશ્ય સમાજની થઈ હતી.

બ્રિટનમાં હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ સાથે અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દુ લોકો સાથે જે અપમાનજનક વર્તાવ કરવામાં આવતો હતો તેથી બ્રિટન અને દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજ્યકર્તાઓનો હિન્દુ નેતાઓ વિરોધ કરતા હતા. હિન્દી લોકો અસ્પૃશ્યો સાથે ભારતમાં કેવો વર્તાવ કરે છે, એ બાબાસાહેબ તેમના ધ્યાન પર લાવતા. તેમનું વિસંવાદી ધોરણ, સ્વાર્થપણું, ઢોંગીપણું અને નફ્ફટાઈને ઉઘાડા પાડી તણખા ઝરતી ભાષામાં તેમને ધિક્કારતા કહ્યું હતું કે, આ અત્યાચાર તમે અમારી ઉપર કેટલીય પેઢીઓથી કરી રહ્યા છો, તેનો તમારે વિચાર કરવો રહ્યો.

મહાડના ચવદાર તળાવના સત્યાગ્રહના અંતે સવર્ણો દ્વારા તળાવના પાણીને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યું. તે સામે તેમણે જાહેર કરેલા બીજા સત્યાગ્રહમાં કોઈ પણ જોડાઈ શકે એવું જાહેર કર્યું. સાથોસાથ સ્પષ્ટતા પણ કરી કે બ્રાહ્મણત્વ વગરનો બ્રાહ્મણ આ સત્યાગ્રહમાં જોડાઈ શકશે. આ માટે બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા, દામોદર સભાગૃહ, પરેલ, મુંબઈના કાર્યાલયમાં અસ્પૃશ્યેતર જાતિના લોકો પણ સત્યાગ્રહમાં જોડાવા પોતાનું નામ નોંધાવી શકશે એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરી હતી.

૪ ઑગસ્ટ, ૧૯૨૭ના રોજ મહાડ નગરપાલિકાએ ચવદાર તળાવ આમ જનતા માટે ખૂલ્લું મુકાયાનો ઠરાવ પરત ખેંચી લીધો. જેણે આંબેડકરના નિશ્ચયને વધુ દ્દઢ બનાવી દીધો. તેમણે જાહેરસભા બોલાવી સત્યાગ્રહની યોજના બનાવવા માટે એક સમિતિની જાહેરાત કરી. ૧૫ સપ્ટેમ્બરના રોજ કાર્યાલયમાં ભરાયેલી મીટિંગમાં તારીખ નક્કી કરાઈ ૨૫ અને ૨૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭. આમ, મહાડ સત્યાગ્રહનો દિવસ જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મહાડના વાતાવરણમાં ગરમી આવવા લાગી. જે રીતે સત્યાગ્રહને સફળ બનાવવા પ્રયાસ થતો હતો તેમ નિષ્ફળ બનાવવા માટે પણ પ્રયાસ થતો હતો. પરંતુ ત્યાંના યુવકો આ પ્રયાસને સફળ થવા દેતા નહોતા. બંને પક્ષે વાતાવરણ ઉગ્ર બનતા જિલ્લાધિકારીએ દરમ્યાનગીરી કરી. તેમણે મહાડની મુલાકાત લઈ બંને પક્ષોને શાંતિથી સમાધાન થાય તે માટે મળવા બોલાવ્યા. સત્યાગ્રહ બંધ રાખવાની સ્પૃશ્ય નેતાઓની માંગણીને તેમણે અમાન્ય કરી. ૧૨મી ડિસેમ્બરે સ્પૃશ્ય લોકોએ આંબેડકર સહિત અન્ય ત્રણ લોકો પર કોર્ટમાં ફરિયાદ દાખલ કરી. એમનું કહેવું હતું કે અસ્પૃશ્ય લોકોએ ચવદાર તળાવમાંથી પાણી ભરવું નહિ એવી તેમને કાયમ માટે તાકીદ કરવી. આ જ સ્પૃશ્ય સમાજના નવ લોકોએ બીજા દિવસે અસ્પૃશ્યોના ચવદાર તળાવમાંથી પાણી ભરવા માટે મનાઈ હુકમ મેળવવા બીજો દાવો મહાડના ક્લાસ ટુના ન્યાયાલયમાં દાખલ કર્યો. આ ખટલાનો ચુકાદો ૧૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭ના રોજ વૈદ્ય નામના ન્યાયાધીશે આપ્યો. ચુકાદો એવો હતો કે બીજો હુકમ ન થાય ત્યાં સુધી અસ્પૃશ્ય લોકોએ ચવદાર તળાવ પર જવું નહિ અને ત્યાંથી પાણી ભરવું નહિ. હવે આંબેડકરે બે મોરચે લડવાનું હતું. એક તરફ અસ્પૃશ્યોના પ્રશ્ને સરકારનો મનાઈ હુકમ અને બીજા મોરચે સનાતની બ્રાહ્મણોનો સામનો કરવાનો હતો.

મહાડ સત્યાગ્રહમાં કોઈ હિંદુ મંડપ માટે જમીન આપવા તૈયાર નહોતો. તે પરિસ્થિતિમાં મુસ્લિમની જમીન ભાડે મેળવાઈ. વેપારીઓએ સત્યાગ્રહનો

બહિષ્કાર કર્યો હતો. તેથી દસ દિવસની બધી ચીજવસ્તુઓ બહારથી લાવવી પડી. લગભગ તે સમયના એક હજાર રૂપિયાના તો ચણા મમરા ખરીદાયા. સરકાર અને સનાતનીઓ મહાડમાં અડ્ડો જમાવી બેસી ગયા હતા. ૧૯મી ડિસેમ્બરે તો જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારી પણ મહાડ ખાતે જ આવી ગયા. પોલીસે ચવદાર તળાવને ઘેરી લીધું હતું. ચવદાર તળાવ જાણે પોલીસ છાવણી બની ગઈ હતી. જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારી સત્યાગ્રહીઓને રોકવા અને સમજાવવાના કામમાં લાગ્યા હતા. ૨૪મી ડિસેમ્બરે કેટલાક અગ્રણીઓ સાથે ડૉ. આંબેડકર મુંબઈથી આગબોટ દ્વારા પરિષદમાં ભાગ લેવા મહાડ જવા નીકળ્યા. પરિષદમાં જવા નીકળતા પહેલાં આંબેડકરે જાહેર નિવેદન બહાર પાડ્યું, ‘‘સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈ પોતાના પર લાગેલા અસ્પૃશ્યતાના કલંકને ધોઈ નાંખો. શક્ય હોય એમણે ધન અને અનાજ આ કાર્ય માટે આપવું જોઈએ. જેઓ પોતાને કુળવાન માને છે તેમણે સત્યાગ્રહમાં તુરંત હાજર થવું જોઈએ.’’

બંદરે બંદરે સત્યાગ્રહીઓનો અને આંબેડકરનો જયજયકાર થતો હતો. તેમણે આગબોટના આધારે જળમાર્ગે મહાડ પહોંચવાનું નક્કી કર્યું. કારણ જો જમીન માર્ગે જાય તો મોટરવાળા ચક્કાજામ કરીને તેમને અટકાવવા તૈયાર હતા. કોલમાંડ ગામે મુકામ કરી બીજા દિવસે સવારે ૮ કલાકે સત્યાગ્રહી સેના પોતાના સેનાપતિના માર્ગદર્શન હેઠળ ફરી બોટમાં સવાર થઈ. ૨૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭ના રોજ બપોરે ૧૨-૩૦ કલાકે સેના દાસગાંવ પહોંચી. ત્યાં ત્રણેક હજાર સત્યાગ્રહીઓ પોતાના સેનાપતિનાં દર્શન અને તેના નેતૃત્વમાં નવો ઈતિહાસ રચવાના યજ્ઞમાં આહુતિ આપવા તૈયાર હતા. ગગનભેદી નારાઓથી સત્યાગ્રહીઓનું સ્વાગત કરાયું. પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ફેરન્ટ અને તેમના હાથ નીચેના અન્ય અધિકારીઓએ આંબેડકરને મળી જિલ્લાધિકારીનો તાકીદનો સંદેશ આપ્યો. જે મુજબ આંબેડકર જિલ્લાધિકારીને મળવા નીકળ્યા. તેમણે સત્યાગ્રહીઓને પાંચ પાંચની હરોળમાં શાંતિથી શિસ્તબદ્ધ રીતે મહાડ રવાના થવા જણાવ્યું. દાસગાંવથી મહાડની પાંચ માઇલની સફર જાણે દરેક સત્યાગ્રહી માટે પોતાનું જીવન ધન્ય કરવાનો અવસર બની રહ્યો હતો. તેઓ ગગનભેદી નારા બોલાવતા હતા. ‘હરહર મહાદેવ, મહાડ સત્યાગ્રહ કી જય, બાબાસાહેબ આંબેડકર કી જય’ બોલાવતા બોલાવતા પરિષદના સ્થળે પહોંચ્યા. તેમનું જોશભેર અને ઉષ્માભેર સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. અનંતરાય ચિત્રેએ રાયગઢ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી, સત્યાગ્રહીઓ પાસે શિવાજી અને જીજામાતાનો જયજયકાર કરાવ્યો. પરિષદના સ્થળને, પ્રત્યેક થાંભલાને સંતો મહંતોનાં વાક્યો, સુભાષિતો, કહેવતો અને સૂત્રોથી સુશોભિત કરાયા હતા.

આખા મંડપમાં છબી એકમાત્ર મહાત્મા ગાંધીની હતી. આમ ગાંધીજીને આંબેડકર અને અસ્પૃશ્ય સમાજ માનસમ્માન આપતા હતા. જોકે ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે ડૉ. આંબેડકર દ્વારા બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં મૂકવામાં આવેલ અસ્પૃશ્ય સમાજ માટેના અલગ મતાધિકારની વાત હોય કે અસ્પૃશ્ય સમાજ માટે કંઈ વિચારવાનું હોય તો તેમાં ગાંધીજીનું વલણ અસ્પૃશ્ય સમાજની વિરુદ્ધનું જ રહ્યું હતું.

બીજી તરફ સેનાપતિ આંબેડકર જિલ્લાધિકારીને મળ્યા. તેમને આગ્રહ કરાયો કે સરકારે મૂકેલા પ્રતિબંધને સત્યાગ્રહીઓ ન તોડે. આંબેડકરે બહુમતીથી સત્યાગ્રહ કરવાનું નક્કી થાય તો જિલ્લાધિકારીને પરિષદમાં પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કરવા માટે તક આપવાનું સ્વીકાર્યું. તેઓ પરિષદના મંડપમાં ગયા. બધા સાથે બેસી ભોજન લીધું. યુદ્ધ મેદાનમાં ફેરવાયેલા ચવદાર તળાવ પર કલમ ૧૪૪ લાગુ કરાઈ અને પોલીસનો બંદોબસ્ત વધારી દેવાયો. સાડા ચારે પરિષદનું કામકાજ શરૂ થયું, શુભ સંદેશા વાંચન થયું. આઠથી દસ હજાર શ્રોતાઓના સૂત્રોચ્ચાર અને તાળીઓના ગગનભેદી ગડગડાટ વચ્ચે સેનાપતિ આંબેડકરે અધ્યક્ષસ્થાનેથી પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું. આંબેડકરે પોતાનો હાથ ઊંચો કર્યો અને જાણે સમગ્ર શ્રોતાગણ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો હોય એમ શાંત થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું કે, ‘‘મહાડનું તળાવ સાર્વજનિક છે. મહાડના સ્પૃશ્યો એટલા સમજદાર છે કે તેઓ પોતે આ તળાવમાંથી પાણી ભરે છે એટલે કોઈ પણ ધર્મના વ્યક્તિને આ તળાવમાંથી પાણી ભરવા માટે તેમણે છૂટ આપી છે. તે પ્રમાણે મુસલમાન, પરધર્મી લોકો પણ આ તળાવમાંથી પાણી ભરે છે. માનવજાત કરતાં જેમની કિંમત ઓછી ગણવામાં આવે છે તેવાં પશુપક્ષીઓ અને જીવજંતુઓ આ તળાવનું પાણી પીએ તે સામે તેઓ વાંધો ઉઠાવતા નથી. મહાડના સ્પૃશ્ય લોકો અસ્પૃશ્યોને ચવદાર તળાવ પર પાણી પીવા દેતા નથી. એનું કારણ અસ્પૃશ્યો જો તે પાણીને સ્પર્શ કરે તો તે પાણી ગંધાશે અથવા વરાળ બની તે પાણી ઊડી જશે એવું નથી. પરંતુ એનું કારણ એ છે કે શાસ્ત્રોએ અસમાન ઠરાવેલી જાતિઓને તળાવ પર પાણી પીવાની છૂટ આપી તે જાતિઓ પોતાની સાથે સમાન છે એ વાત તેઓને માન્ય રાખવાની ઇચ્છા નથી. ચવદાર તળાવનું પાણી પીવાથી આપણે અમર થઈ જઈશું એવું નથી. આજ સુધી ચવદાર તળાવનું પાણી પીધું નથી છતાં પણ તમે કે હું મરી ગયા નથી. અન્ય માણસોની જેમ આપણે પણ માણસો જ છીએ એ સિદ્ધ કરવા માટે આપણે તળાવ પર જવાનું છે મિત્રો. ’’

‘‘માત્ર રોટીબેટી અથવા બેટીબંધી દૂર થાય તેથી અસ્પૃશ્યતા દૂર થઈ એવું માનવાની મૂર્ખામી નહીં કરતાં, બેટીબંધીને નષ્ટ કરવી એ જ ખરો સમાનતા પ્રસ્થાપિત કરવાનો માર્ગ છે. આપણા લોકોને કોર્ટ-કચેરી કે પોલીસમાં નામમાત્રનો પ્રવેશ મળતો નથી. એનું કારણ આ માટે કાયદામાં પ્રતિબંધ છે એવું નથી. હિન્દુ લોકો આપણને અસ્પૃશ્ય માને છે, હલકા સમજે છે. માટે સરકાર નોકરીમાં આપણને પ્રવેશ આપી શકતી નથી. તેવી જ રીતે અસ્પૃશ્યતાના લીધે આપણા હાથે કોઈ માલ ખરીદશે નહીં. માટે આપણે ખુલ્લી રીતે ધંધો કરી શકતા નથી. જેથી હિન્દુ સમાજને સામર્થ્યશાળી બનાવવો હોય તો અસમાનતા નાબૂદ કરી હિન્દુ સમાજની રચના એક વર્ણ અને સમાનતાનાં તત્ત્વોના પાયા પર કરવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો માર્ગ એ હિન્દુ સમાજને સામર્થ્યશાળી કરવાના માર્ગથી ભિન્ન નથી. માટે હું કહું છું કે આપણું કાર્ય જેટલું સ્વહિતનું છે, તેટલું જ રાષ્ટ્રહિતનું પણ છે, એમાં કોઈ શંકા નથી.’’

બીજા દિવસે બાબાસાહેબે સત્યાગ્રહનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. તે ઠરાવ રજૂ કરતી વખતે તેમણે કહ્યું કે, ‘‘પોતાના સ્વત્વ માટે અને જન્મસિદ્ધ અધિકારો માટે તમે લડત આપવા તૈયાર છો એ જોઈને મને આનંદ થાય છે. આ લડતમાં એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, કોઈ પણ કાયમી હિત સાધવું હોય તો ત્રાસ સહન કરવો પડશે. તપશ્ચર્યા વિના કોઈને પણ વરદાન પ્રાપ્ત થયાનાં સાક્ષી પુરાણો કે ઈતિહાસ પૂરતા નથી. સુખ હંમેશાં દુઃખને અંતે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મનાઈ હુકમનો ભંગ કરવા માટે કારાવાસમાં જવાનો વખત આવે તો એમાં તમારે પાછીપાની કરવી જોઈએ નહીં. કારાવાસમાં પૂરી દીધા પછી કોઈએ પણ ક્ષમાયાચના કરવી જોઈએ નહીં. પોતાનો માર્ગ ન્યાયનો છે એવું જો તમને લાગતું હોય અને જો યાતનાઓ સહન કરવા માટે તૈયાર હો તો સત્યાગ્રહ માટે સંમતિ આપો.’’

બાર લોકોએ ઠરાવને ટેકો આપ્યો આઠે વિરોધ કર્યો. અંતે બહુમતીથી ઠરાવ પસાર થયો. તેથી આંબેડકરે પુનઃ કહ્યું કે, ‘‘હું કહું છું માટે કારાવાસમાં જઈ ફસાનારની મારે જરૂર નથી. કારાવાસમાં જઈને પણ મારી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરીશ એવું કહેનારા માણસો મારે જોઈએ છે. આ રીતે સ્વને અર્પણ કરવા કેટલા માણસો તૈયાર છે એ નક્કી થવું જોઈએ. જિલ્લાધિકારીનું ભાષણ સાંભળ્યા પછી તમારો નિર્ધાર કાયમ રહે તો સત્યાગ્રહ કરીશું.’’

બપોરની કાર્યવાહી પૂરી થઈ ત્યાં સુધી બે બ્રાહ્મણેતર નેતાઓ પણ મંડપમાં આવ્યા અને સત્યાગ્રહને ટેકો આપ્યો હતો. સત્યાગ્રહમાં જોડાનારાનાં નામો

નોંધતાં આશરે ચારેક હજાર લોકોએ તે માટે નોંધણી કરાવી હતી. કેટલાકે તો વળી પોતાનું ગામ છોડતી વેળા જાહેરાત કરી હતી કે, ''ચવદાર તળાવ જઈશું, નહીં તો કારાવાસમાં જઈશું, એવું ન બને તો ગામમાં પાછા ફરી મોઢું બતાવીશું નહિ.''

જિલ્લાધિકારી સભામંડપમાં આવ્યા. તેમણે પરિષદને સંબોધી, ''સરકાર તમારી મા-બાપ છે. જ્યાં સુધી ન્યાયાલયમાં દાવાનો નિકાલ ન થાય ત્યાં સુધી આ ઝઘડો કરશો નહિ.'' કેટલાકે સમર્થન અને કેટલાકે વિરોધ કરતાં પ્રતિનિધિઓએ તેમને નીચે બેસાડી દીધા. વાતાવરણ ગરમ થતું જતું હતું. તેની વચ્ચે જ આંબેડકરે ઠરાવ પરની ચર્ચાને મુલતવી રાખી. બીજા દિવસે તે ચર્ચા કરવાનું જાહેર કર્યું.

રાત્રે અગ્રણીઓની બેઠકમાં ન્યાયાલયના દાવાનો અંત ન આવે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહ સ્થગિત કરવાનો નિર્ણય લેવાયો છતાં ચવદાર તળાવની આજુબાજુ સરઘસ કાઢી પરિષદ આટોપવી એવો નિર્ણય લેવાયો. જિલ્લાધિકારીને જાણ કરી સવારે પરિષદમાં આ ઠરાવ આંબેડકરે જાતે રજૂ કર્યો. પરિષદમાં અસંતોષ ફેલાયો એ ઠારવા આંબેડકરે જણાવ્યું, ''આપણામાં નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિ નહોતી. આ ખામીને તમે લોકોએ દૂર કરી છે. જે સમાજ સમર્પણ કરવા તૈયાર થાય તેની ઉન્નતિ થયા વિના રહેશે નહીં. તમે સરકારનો કાયદો તોડવા તૈયાર છો એટલે તો તમે બહાદુર છો. આથી વધારે સારી વાત બીજી કઈ હોઈ શકે? પરંતુ આજે આપણે આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો નથી. આપણો સત્યાગ્રહ સરકારની વિરુદ્ધ થશે. સરકાર સહાય આપવાનું આશ્વાસન આપતી હોય, તો આપણે આ માટે સરકારની વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ કરવો અયોગ્ય છે. બીજું એ છે કે મહાત્મા ગાંધીનો સત્યાગ્રહ વિદેશી સત્તા સામે હતો, માટે અસ્પૃશ્ય હિંદુઓએ તેમને પ્રચંડ સાથ સહકાર આપ્યો. આપણે સ્પૃશ્ય હિંદુઓની વિરુદ્ધ હોવાથી સ્પૃશ્ય હિંદુઓના સાથ સહકાર મળશે નહીં.'' આ પણ યાદ રાખવું પડશે.

''તમે સત્યાગ્રહ સ્થગિત કરશો તો તમારી માનહાનિ થશે, એવું માનશો નહિ. હું સરકારથી ડરતો નથી. મને ત્રણ પ્રકારની સજા - કાનૂન તોડવા માટે, પ્રતિબંધનો ભંગ કરવા માટે અને વકીલાતના વ્યવસાયની શિસ્ત વિરુદ્ધ વર્તન કરવા માટે થશે. તેમાં મને વાંધો નથી. આજે આ સત્યાગ્રહ સ્થગિત કરવો એવું હું કહું છું! છતાં પણ તળાવ કબજે લીધા વિના રહેવું ન જોઈએ એવો તમારો નિર્ધાર છે તેમ મારો પણ છે. એ નિર્ધાર સિદ્ધ કર્યા વિના હું શાંતિથી બેસીશ નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખજો.''

કેટલાકને નિર્ણય ન ગમ્યો. તેથી ઉદસીનતાનું મોજું ફેલાઈ ગયું. નેતાઓ પાણીમાં બેસી ગયાની છાપ ઊભી થઈ. પણ નિર્ણય સ્વીકારવા સિવાય માર્ગ નહોતો.

સાડા દસ વાગ્યે તમામ પ્રતિનિધિઓનું એક સરઘસ નીકળ્યું. ધજાપતાકા, ઢોલ નગારા, સૂત્રોચ્ચાર અને જયજયકારના ગગનભેદી અવાજોએ વાતાવરણને ગરમ બનાવી દીધું. સરઘસે તળાવની ચારેબાજુ આંટો માર્યો, દોઢ કલાકે સરઘસ પાછું ફર્યું. પરિષદના મંડપમાં આવી વિસર્જન પામ્યું. અંતે સત્યાગ્રહીઓનો વિજય થયો. કોર્ટ દ્વારા સત્યાગ્રહીઓની તરફેણમાં ચુકાદો આવ્યો. સનાતનીઓ માટે આ એક લપડાક હતી. ડૉ. બાબાસાહેબની કુનેહભરી યોજનાઓનો વિજય થઈ રહ્યો હતો.

સાર્વજનિક ગણેશોત્સવમાં ગણેશપૂજા

સને ૧૯૨૮માં મુંબઈના સાર્વજનિક ગણેશોત્સવમાં અસ્પૃશ્યો પૂજા કરી શકે તેવી સમજૂતી થઈ હતી. પરંતુ ૧૯૨૯માં અસ્પૃશ્યોએ ગણેશમૂર્તિની પૂજા માટે ફરી લડત શરૂ કરવી પડી. કારણ કે દાદર ગણેશોત્સવના અધ્યક્ષે સોશિયલ સર્વિસ લીગને જણાવ્યું કે, ‘‘અમે ગત વર્ષે લીધેલો નિર્ણય રદ કરાયો હોવાથી કોઈ પણ અસ્પૃશ્યને મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપનની જગ્યાએ અથવા તે ખંડમાં અથવા ખંડ પાસે જવા દેવામાં આવશે નહિ.’’ આ પ્રકારના નિર્ણયથી ગણેશચતુર્થીના રોજ વાતાવરણ તંગ બન્યું. બાબાસાહેબ, બોલે, પ્રબોધનકાર ઠાકરે, અન્ય સ્થાનિક નેતાઓ ભેગા થયા અને વાતચીત દ્વારા પ્રશ્ન હલ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. સનાતની નેતા જાવળે તેમની સાથે વાટાઘાટો કરી રહ્યા હતા. આંબેડકરે અસ્પૃશ્યો માટે ફક્ત માનવીય અધિકારો મેળવવાની વિનંતી કરી હતી. આ વાટાઘાટોનું કોઈ પરિણામ આવશે એવું દેખાતું નહોતું. પરિસ્થિતિ સ્ફોટક બનતી જતી હતી. મંડપની બહાર પ્રવેશ લેવા માટે અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. જ્યારે સનાતની નેતાએ પરિસ્થિતિ પોતાના પક્ષે ન હોવાનું જોયું ત્યારે ગણેશપૂજા માટે બપોરે ત્રણ કલાકે અસ્પૃશ્યોને પરવાનગી આપવામાં આવી હતી.

નાસિક સત્યાગ્રહ

૨ માર્ચ, ૧૯૩૦ના રોજ આંબેડકરે દલિત હિન્દુઓના સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય માટે મંદિર-પ્રવેશ માટેની લડત સવર્ણ હિન્દુઓના નાક સમાન નાસિક મુકામે શરૂ કરી. આ લડાઈ ધર્મમાર્તંડશાહીની સામેની હતી. નાસિકના પ્રખ્યાત પંચવટી ખાતેના પ્રસિદ્ધ કાળારામ મંદિરના વ્યવસ્થાપકોને અમુક સમયની

અંદર અસ્પૃશ્ય ગણાતા હિન્દુઓ માટે મંદિરના દરવાજા ખોલી દેવા, અન્યથા તેઓ મંદિર પ્રવેશ માટે સત્યાગ્રહ કરશે. પરિષદનું સ્થળ નક્કી થયું અને ૨ માર્ચ, ૧૯૩૦ના રોજ જંગી પરિષદ ભરાઈ. જેમાં સત્યાગ્રહની કાર્યપદ્ધતિ અંગે ચર્ચા-વિચારણા થઈ. સમગ્ર ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાંથી આશરે ૧૫ હજાર સત્યાગ્રહીઓ ભેગા થયા હતા. બપોરે ૩-૦૦ કલાકે ૧૫ હજાર સત્યાગ્રહીઓનું એક માઈલ લાંબું સરઘસ રામમંદિર તરફ શિસ્તબદ્ધ રીતે હરોળબંધ કૂચ કરવા સજ્જ થયું. શરૂઆતમાં બેન્ડ, વાંસળી, શરણાઈ, રણશિંગાના જયઘોષમાં સત્યાગ્રહીઓ પોતાના જયઘોષના સૂર મિલાવતા હતા. વાદકો પાછળ બાળવીરોએ, તેમની પાછળ માતૃશક્તિએ મોરચો સંભાળ્યો હતો. તેમના પછી વૈરાગી સાધુઓ અને વારકરી સમાજના કાર્યકર્તા, શ્રી રામ જય રામ જય જય રામની ધૂન ગજવતા હતા. સરઘસ કાળારામ મંદિર પાસે પહોંચ્યું. નેતાઓને જિલ્લાધિકારી અને પોલીસે જણાવ્યું કે મંદિરના તમામ દરવાજા બંધ છે. સરઘસ શિસ્તબદ્ધ રહી ગોદાવરી ઘાટ તરફ વળ્યું અને જંગી જાહેરસભામાં ફેરવાયું.

રાત્રે ૧૧-૦૦ વાગ્યે કાર્યકર્તાઓ અને નેતાઓની ફરી બેઠક થઈ. તેમાં નક્કી થયું કે મંદિરના તમામ દરવાજાઓ ઉપર સત્યાગ્રહ કરવો. તારીખ ૩ માર્ચ, ૧૯૩૦ના રોજ સવારે પહેલી સત્યાગ્રહી ટુકડી ૧૨૫ પુરુષો અને ૨૫ મહિલાઓ સાથે મંદિરના ચારે દરવાજાઓ સામે બેઠક બનાવીને બેઠી હતી. ૮ હજાર સત્યાગ્રહીઓ ભાગ લેવા માટે આદેશની રાહ જોતા હતા; તો નજીકમાં ૩ હજાર સત્યાગ્રહીઓ ઊભા હતા. હજારો સૈનિકો, બંદુકધારીઓ, જિલ્લાધિકારી શ્રી ગાર્ડન અને બે ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ ઊંચા મને પરિસ્થિતિ કાબૂ બહાર ન જાય અને નિયંત્રણમાં રહે તે માટે ખડે પગે ફરજ બજાવી રહ્યા હતા. પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ રેનોલ્ડસે પોતાનો તંબુ મંદિર નજીક જ બનાવી દીધો હતો.

વાતાવરણ તંગ બનતું જતું હતું. રાત્રે શંકરાચાર્ય ડૉ. કુર્તકોટીના નેતૃત્વમાં પરિસ્થિતિ અંગે વિચારવિમર્શ કરવા સભા બોલાવાઈ હતી. તો સનાતનીઓએ પથ્થરમારો કરીને આ સભાને મળતા પહેલાં જ બરખાસ્ત કરી દીધી. ૯ એપ્રિલ સુધી સત્યાગ્રહ ચાલુ રહ્યો. રામનવમીના દિવસે પ્રભુ રામચંદ્રનો રથ નીકળવાનો હતો. સવર્ણનેતાઓ અને સત્યાગ્રહીઓ વચ્ચે બંને પક્ષોના મજબૂત વ્યક્તિઓ પ્રભુ રામનો રથ ખેંચે એવું સમાધાન થયું. આંબેડકર પોતાની સાથે ચુનંદા સત્યાગ્રહીઓને લઈ મંદિર પાસે આવ્યા, પરંતુ સવર્ણ

હિન્દુઓએ પહેલેથી ગુપ્ત રીતે નક્કી કર્યા મુજબ રથને બીજી દિશામાં વાળી દીધો. જે રસ્તો સાંકડો અને આજુબાજુથી કાંટાળો હતો. તેથી પોલીસ દ્વારા રથનો માર્ગ રોકવામાં આવ્યો. સત્યાગ્રહીઓ રથની પાછળ દોડ્યા તો તેમના પર પથ્થરમારો કરવામાં આવ્યો. આંબેડકરને આ પથ્થરમારાથી બચાવવા કાર્યકર્તાઓએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી હતી. અનેક લોકો ઘાયલ થયા હતા. સમગ્ર શહેરમાં વાતાવરણ ખૂબ તંગ બની ગયું. મંદિરપ્રવેશ સત્યાગ્રહને કારણે અસ્પૃશ્યોને ખૂબ સહન કરવાનું આવ્યું. બાળકોને શાળામાંથી કાઢી મુકાયાં, અનેક રસ્તાઓ બંધ થઈ ગયા. જરૂરી ચીજ વસ્તુઓ માટે વેપારી ના કહેવા માંડ્યા, પરંતુ સમગ્ર અસ્પૃશ્ય વર્ગને તેમના નેતા પર પૂરો ભરોસો હતો. આંબેડકરના નેતૃત્વમાં લડત સફળ થવાની જ છે. આશાનું કિરણ તમામનો જુસ્સો જાળવી રાખતું હતું. સહન કર્યું, ત્યાગ કર્યો પણ આંબેડકરના નેતૃત્વમાં રહેલી આસ્થા અને સત્યાગ્રહ છોડ્યા નહિ. કેટલાકે હારી-થાકીને ઈસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરવાની વાત કરી ત્યારે આંબેડકરે તેમને તેવું ન કરવા આદેશ આપ્યો. ''સનાતની હિન્દુઓનું હૃદય પરિવર્તન કરવાનો અમને અવસર આપો.'' એવી વિનંતી કરાઈ. નવકોટ નારાયણ બિરલાએ મુંબઈમાં આંબેડકર સાથે મુલાકાત કરી. નાસિકના અસ્પૃશ્યોએ બધાની વિનંતીને માન આપી સત્યાગ્રહ સ્થગિત કર્યો. ડૉ. મુંજે આવ્યા પરંતુ મંદિર-પ્રવેશનો મામલો હજુ જેમનો તેમ જ હતો. તેથી મંદિરપ્રવેશની લડત ફરી શરૂ થઈ હતી છેક ઑક્ટોબર, ૧૯૩૫ સુધી ચાલતી રહી.

''કોઈ એક માણસનો સત્યાગ્રહ છે કે દુરાગ્રહ તે આ આગ્રહની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલાં સાધનો પર અવલંબતો નથી. તે સંપૂર્ણપણે કાર્યની નૈતિકતા પર અવલંબે છે. એ કાર્ય જો સત્કાર્ય હોય તો એ પ્રકારના આગ્રહને સત્યાગ્રહ જ કહેવો જોઈએ, જો તે અસત્ય હોય તો તેને દુરાગ્રહ કહેવો જોઈએ.''

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

ડૉ. આંબેડકર, સી. કે. બોલે, ડૉ. સવિતા આંબેડકર અને અન્યો

ડૉ. આંબેડકર અને આઝાદીનો સંગ્રામ

સાયમન કમિશન ૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૮ - સને ૧૯૧૯ના સુધારેલા કાયદામાં પ્રસિદ્ધ કર્યા મુજબ ભારતીયોના પ્રશ્નોનો પુનઃવિચાર કરવા સાયમન કમિશનની રચના કરાઈ હતી. સર જોન સાયમન આ મંડળના અધ્યક્ષ હતા. જેમાં બ્રિટિશ ઉમરાવ સભાના બે અને લોકસભાના ચાર સભાસદો હતા. આ કમિશનનો મુખ્ય હેતુ ભારતીયોના બ્રિટિશ શાસન સામેના વિરોધની ધાર બુઠ્ઠી કરવાનો હતો. બ્રિટિશ સરકારે જાહેરાત કરી કે સાયમન કમિશનની ભલામણ મુજબ એક યોજના બનશે, આ યોજના બંને સભાગૃહોની સંયુક્ત સમિતિ સમક્ષ વિચારણા માટે મુકાશે જેમાં ભારતીય નેતાઓ સાક્ષી તરીકે હાજરી આપશે.

પરંતુ સાયમન કમિશનમાં કોઈ ભારતીય સદસ્ય ન હોવાથી આ કમિશનનો સમગ્ર દેશમાં ઉગ્ર વિરોધ થયો અને સાયમન કમિશને જ્યાં જ્યાં પ્રવાસ કર્યો ત્યાં ત્યાં તેમને કાળા વાવટા બતાવી ‘સાયમન ગો બેક’નાં પોસ્ટરો બતાવાયાં. પરિણામે ભારતીયોનો વિરોધ પારખી સાયમન કમિશન પરત ગયું. ૧૯૨૮-૨૯માં સાયમન કમિશન ફરીવાર ભારત આવ્યું ત્યારે પણ તેને આવો જ વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો. બ્રિટિશ અધિકારી દ્વારા લાહોર ખાતે આવા જ દેખાવો વખતે લાઠીચાર્જ કરાતા લાલ, પાલ, બાલની ત્રિપુટીમાંના પ્રખર દેશભક્ત લાલા લાજપતરાય ઘાયલ થયા હતા. થોડા દિવસોમાં જ તેઓ શહીદીને વર્યા. આંબેડકર જ્યારે લંડન હતા ત્યારે જ તેમનો અને લાલાજીનો સંપર્ક થયો હતો. તેમને લાલાજીના વ્યક્તિત્વ, ત્યાગ અને દેશભક્તિ માટે ખૂબ જ માન હતું. તેમણે લાલા લજપતરાયને શ્રદ્ધાંજલી અર્પવા એક સભા બોલાવી. ખૂબ શ્રદ્ધા, આદર અને પ્રેમસહિત શ્રદ્ધાંજલી અર્પી.

સને ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીમાં મોતીલાલ નેહરુના નેતૃત્વમાં કૉંગ્રેસ દ્વારા સર્વપક્ષીય બેઠક બોલાવી. ભારતીય રાજ્ય બંધારણની રચના માટે એક સમિતિ બનાવાઈ હતી. જેમાં દલિત સમાજના પ્રતિનિધિત્વ વિશે સ્વતંત્ર અનામત મતદાર સંઘ અથવા સદસ્યોની નિમણૂક કરવા કહેવાયું હતું. આ બંને માર્ગ દોષપૂર્ણ છે. તેથી મૂળભૂત અધિકારોનું જાહેરનામું દલિતો માટે સૌથી સારામાં સારો રસ્તો છે. દુઃખની વાત એ છે કે કૉંગ્રેસ કાર્યકારી મંડળ

પણ અસ્પૃશ્યના ચશ્માંથી જ બહિષ્કૃત સમાજને જોતું હતું. તેથી સર્વપક્ષીય પરિષદમાં આંબેડકરના નેતૃત્વ હેઠળની બહિષ્કૃત સમાજની કોઈ પણ સંસ્થાને આમંત્રણ ન આપ્યું. તે સિવાયની તમામ ધર્મ, સંપ્રદાયની સંસ્થાઓને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. આંબેડકરના વિચારો નેહરુસમિતિ માટે સ્પષ્ટ હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે, નેહરુ સમિતિની ભલામણો ''હિન્દુઓ માટે ભય તેમજ હિન્દુસ્તાન માટે સંકટ છે.'' તેમનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય એ હતો કે, મોતીલાલ નેહરુ મુસલમાનોને પંપાળે છે અને અસ્પૃશ્ય સમાજ માટે તેને કંઈ પણ કૂણી લાગણી નજર આવતી નથી.

સાયમન કમિશન સાથે કામ કરવા કેન્દ્ર સરકારે એક અખિલ ભારતીય સમિતિની રચના કરી હતી. પ્રત્યેક પ્રાંતિક કાયદા અનુસાર પ્રત્યેક પ્રાંતીય કાયદા પંચે પોતાની એક સમિતિ બનાવી હતી. મુંબઈ પ્રાંતીય સમિતિમાં ૩ ઑગસ્ટ, ૧૯૨૮ના રોજ અન્ય સભ્યો સાથે આંબેડકરની પણ નિયુક્તિ થઈ. આ તેમના પોતાના વિચારો રજૂ કરવાનો એક મોકો હતો. તેમણે એ ભૂમિકા બખૂબી નિભાવી. સાયમન કમિશન સાથે સહકાર સાધવાથી કૉંગ્રેસના પેટમાં તેલ રેડાયું અને તેણે આંબેડકર જેવા પ્રખર દેશભક્ત પર અંગ્રેજોના પીઠ્ઠુ હોવાનો, વિશ્વાસઘાતી જેવો નિરાધાર અને છીછરો આરોપ લગાવ્યો હતો.

દલિત વર્ગની ૧૮ સંસ્થાઓએ સાયમન કમિશન સમક્ષ પ્રતિનિધિત્વ કરી રજૂઆતો કરી. જેમાં ૧૬ સંસ્થાઓએ અલગ અને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘની માંગણી કરી. બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભાના બેનર હેઠળ આંબેડકરે રજૂઆત કરી. જેમાં સંયુક્ત મતદાર સંઘ અને દલિતો માટે અનામતની માંગણી કરી હતી. તેમણે બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા વતી મુંબઈ કાયદા સમિતિની ૧૪૦માંથી ૨૮ જગ્યાની માંગણી કરી. સાથોસાથ મંત્રીમંડળમાં પણ અસ્પૃશ્યોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. દેશના ભાવિ બંધારણમાં બે કલમોનો સમાવેશ કરવાની માંગણી કરી. પ્રથમ કલમમાં પ્રાંતની આવક પર દલિત વર્ગનો અગ્રીમ હક્ક હોવો જોઈએ તેમજ બીજી કલમ અનુસાર પાયદળ, નૌકાદળ, હવાઈદળમાં દલિતોને પસંદગીનો હક્ક હોવો જોઈએ. આંબેડકરે સાયમન કમિશનને એવી ચેતવણી આપી કે બહુસંખ્ય હિંદુ સમાજમાંથી થોડાક સજ્જન હિંદુઓને ધ્યાનમાં લઈ સર્વ હિંદુ સમાજ વિશે સારો મત બનાવવો ન જોઈએ.

૭ મે, ૧૯૨૯ના રોજ સાયમન કમિશને ભલામણ કરી કે દલિત વર્ગ માટે અલગ મતદાર સંઘ ન બનાવતા બેઠકો અનામત રાખવી જોઈએ. આંબેડકરે સમિતિના અહેવાલ પર સહી ન કરતાં પોતાનાં મંતવ્યો અને ભલામણોનું

એક અલગ આવેદનપત્ર ૧૭ મે, ૧૯૨૯ના રોજ રજૂ કર્યું તેમણે પોતાના આવેદનપત્રમાં કેટલીક બાબતોની ખૂબ ઝીણવટથી સ્પષ્ટતા કરી. તેમણે પ્રાદેશિક મતદાર સંઘ અને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ બંનેનો વિરોધ કર્યો. તેમના મતે આ બંને પરસ્પર વિરોધી છેડાઓ છે. તેમણે લખ્યું હતું કે લોકશાહી રાજ્ય પદ્ધતિ પગભર કરવા જે યોજનાઓનું અવલંબન કરવામાં આવશે તે સર્વમાંથી આ બે વસ્તુઓને બાકાત રાખવી જોઈએ. જો તેમ છતાં માર્ગ ન નીકળે તો મધ્યવર્તી માર્ગ તરીકે અનામત બેઠકોવાળી સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ હોઈ શકે. તેમણે રજૂ કરેલા મુદ્દાઓમાં મંત્રીમંડળ અંગે પણ સ્પષ્ટતા કરી છે. જે ન સ્વીકારાવાને કારણે આજે પણ ભારત અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યું છે. જેમ કે તેમણે કહ્યું હતું કે, ''પ્રાંતિક કાર્યકારી મંડળને સંપૂર્ણ સત્તા હોવી જોઈએ. મંત્રીમંડળમાં જાતિગત પ્રતિનિધિત્વ ન હોવું જોઈએ, બેજવાબદાર કાર્ય માટે મંત્રી ન્યાયાલયની તપાસને આધીન હોવો જોઈએ, મંત્રીઓની કાયદા પંચ સમક્ષ અધિકૃત તપાસની જોગવાઈ હોવી, કાર્યકારી મંડળનો પ્રમુખ મંત્રી હોવો જોઈએ, તે રાજ્યપાલ ન હોવો જોઈએ. પ્રૌઢ મતદાન પદ્ધતિનો સ્વીકાર, કાયદા પંચનું સભ્યપદ ચૂંટણીને તત્ત્વ આધારિત, જાતિગત અને પક્ષીય મતદાર સંઘને દૂર કરવા, મુસલમાન, અસ્પૃશ્ય અને ઍંગ્લો ઈન્ડિયન માટે અનામત, મુંબઈ કાયદાપંચના સભ્યોની સંખ્યા ૧૪૦ હોવી જોઈએ, જેમાં ૧૫ ટકા દલિતો માટે હોવી જોઈએ.

પહેલી ગોળમેજી પરિષદ

સને ૧૯૩૦ના મે મહિનામાં સાયમન કમિશનનો અહેવાલ બહાર પડ્યો. તેમાં ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના ધ્યેયને નજરઅંદાજ કરાયો. કમિશને ભારતીય નેતાઓ દ્વારા કરાયેલ માંગણીઓની અવગણના કરી. ભારતની ચૂંટણીમાં જાતિગત મતદાર સંઘ ચાલુ રાખી નેહરુ સમિતિનો અહેવાલ સર્વસંમત ન હોવાનું બહાનું કાઢ્યું. હિન્દુઓને મધ્યવર્તી વિધિમંડળમાં ૨૫૦માંથી ૧૫૦ બેઠકો ફાળવવામાં આવી. અંગ્રેજો ચાલ રમી ગયા. અસ્પૃશ્યોને અનામત બેઠકો અપાઈ, પણ ઉમેદવારી નોંધાવવા અંગે અંગ્રેજોએ સત્તા રાજ્યપાલના હાથમાં રાખી હતી.

સને ૧૯૩૦ના મે મહિનામાં સાયમન કમિશનનો અહેવાલ આવ્યો. જે અંતર્ગત તેણે કરેલી ભલામણો અનુસાર બ્રિટિશ સરકારે લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ બોલાવી. જેમાં બ્રિટિશ લોકસભાના જુદા જુદા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ સાથે ભારતના બંધારણ વિશે વિચાર વિમર્શ થવાનો હતો. જેમાં ઉપસ્થિત

રહેવા અંગે મળેલાં આમંત્રણોમાં એક ઐતિહાસિક ઘટના બની હતી. બ્રિટિશ સરકાર ભારતના નેતાઓને લંડન ખાતે ગોળમેજી પરિષદમાં ઉપસ્થિત રહેવા આમંત્રણ આપે છે. પરંતુ જે અસ્પૃશ્ય સમાજને ભારતીય રાજકારણ અને સમાજકારણના નકશામાં કોઈ મહત્ત્વ નહોતું. તે અસ્પૃશ્ય સમાજમાંથી સરકાર સામેથી ડૉ. આંબેડકર અને મદ્રાસના રાવબહાદુર શ્રીનિવાસને ઉપસ્થિત રહેવા આમંત્રણ આપે છે. તા. ૬ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૦ના રોજ આંબેડકરને ગવર્નર જનરલ તરફથી મોકલાયેલું આમંત્રણ મળ્યું. તારીખ ૪ ઑક્ટોબર, ૧૯૩૦ના રોજ આંબેડકર ''વાઈસરોય ઑફ ઈન્ડિયા'' નામના જહાજમાં લંડન જવા નીકળ્યા. આંબેડકરે લંડન પહોંચી અસ્પૃશ્યોના પ્રશ્નો વિશે ઈંગ્લૅન્ડના તમામ પક્ષના નેતાઓ સાથે ચર્ચા કરી.

૧૨ નવેમ્બર, ૧૯૩૦ના રોજ ગોળમેજી પરિષદનો પ્રારંભ થયો. આ પરિષદ ભારતીય બંધારણ તૈયાર કરવા માટેની બંધારણ સમિતિ નહોતી, પરંતુ ભારતીય નેતાઓ અને ભારતીય સંસ્થાનિકોએ વિલાયત જઈ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ સાથે વિચાર વિનિમય કરવા બોલાવાયેલી પરિષદ હતી. ૧૭થી ૨૧ નવેમ્બર દરમ્યાન સેન્ટ જેમ્સ રજવાડા ખાતે ભરાયેલી પરિષદમાં જે નેતાઓએ અસરદાર ભાષણો કરી પોતાનો પક્ષ મૂક્યો એમાં આંબેડકર એક હતા. બધા રાજવીઓ, મોટા નેતાઓ, બ્રિટનના વિખ્યાત વ્યક્તિઓની વચ્ચે આંબેડકર બોલવા ઊભા થયા. તેમણે સભામાં નજર ફેરવી તો સભામાં દિગ્ગજો બેઠા હતા. જેમાં વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ, જેમણે તેમને આર્થિક સહાય કરી હતી; તેમના ગુરુ સમાન શ્રી જોષી, ભારતના અન્ય રજવાડાઓના રાજર્ષિઓ બેઠા હતા. તેમણે કહ્યું કે, ''જે લોકોની પરિસ્થિતિ ગુલામો કરતાં પણ બદતર છે અને જેમની લોકસંખ્યા ફ્રાન્સ દેશની લોકસંખ્યા જેટલી છે, એવા ભારતમાંના એક પંચમાંશ લોકોની ફરિયાદો હું પરિષદ સામે રજૂ કરું છું. દલિતોની માંગણી છે કે ભારત સરકાર લોકોએ, લોકો માટે ચલાવેલી અને લોકોની હોવી જોઈએ. લોકોનું રાજ હોવું જોઈએ.'' પરિષદ આ વાક્યો સાંભળી જાણે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. બધાને આશ્ચર્યનો આંચકો લાગ્યો. તેમણે આગળ કહ્યું, ''અસ્પૃશ્ય વર્ગોમાં આવેલ આ આશ્ચર્યજનક ફેરફાર માટે બ્રિટિશ શાસનની નીતિ જવાબદાર છે. બ્રિટિશ રાજ્ય આવતા પહેલાં અમારી જે કરુણાજનક સ્થિતિ હતી, તેમાં જરા જેટલોય ફરક પડ્યો નથી. અમે ફક્ત તકની રાહ જોઈ રહ્યા છીએ. બ્રિટિશ શાસન પહેલાં અમને કૂવા પરથી પાણી ભરવા દેવામાં આવતું નહીં. બ્રિટિશ સરકારે શું આ ન્યાય અમને

મેળવી આપ્યો? બ્રિટિશ શાસન પહેલાં અમને પોલીસ દળમાં પ્રવેશ મળતો ન હતો. બ્રિટિશ સરકાર આજે પણ શું અમને પ્રવેશ આપે છે ? બ્રિટિશ સરકાર પહેલાં અમને સેનામાં નોકરી મળતી ન હતી. આજે શું બ્રિટિશ સરકાર અમને સેનામાં પ્રવેશ આપે છે? આ સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર નકારાત્મક છે. અમારાં દુઃખો વહેતાં ઝખમો જેવાં છે. બ્રિટિશ શાસન શરૂ થયાને સવા સો વર્ષ વિત્યાં, તોપણ અમારાં દુઃખો દૂર થયાં નથી. તે જેવાં ને તેવાં જ છે. અમારા પ્રશ્નો એમ ને એમ પડ્યા છે.''

''આવી સરકાર શા કામની?'' આ જડબાતોડ સવાલ તેમણે પૂછતા જ જાણે કોઈ સિંહે ગર્જના કરી હોય તેમ ખળભળાટ મચી ગયો. તેમનું ભાષણ હજુ પૂરું થયું નહોતું. તેમણે આગળ કહ્યું કે, ''ભારતના મૂડીવાદીઓ કામદારોને લઘુત્તમ વેતન આપતા નથી. જમીનદારો કિસાન વર્ગનું શોષણ કરે છે. એની સરકારને ખબર છે. આ સામાજિક દુષ્કૃત્યોને સરકાર નષ્ટ કરતી નથી. સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં ચાલતું આ શોષણ કાયદામાં સુધારો કરી નષ્ટ કરી શકાય તેમ છે. નષ્ટ કરવાનો અધિકાર અને શક્તિ સરકારના હાથમાં હોવા છતાં, કેવળ ''આપણે હસ્તક્ષેપ કરીશું તો પ્રતિકાર થશે.'' આ ભયથી સરકાર તેમાં સુધારો કરતી નથી. અમને એવી સરકાર જોઈએ જે દેશનું ખરું હિત નિષ્ઠાપૂર્વક કરે અને ન્યાય તથા અગત્યના એવા સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો કોઈની પણ શેહશરમની પરવા કર્યા વગર હલ કરે.''

તેમણે કહ્યું કે, ''બંધારણ બનાવતી વખતે પરિષદે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ભારતીય સમાજમાં માનની ચડતી સીડી અને તિરસ્કારની ઊતરતી સીડી - જ્ઞાતિઓનાં ચડતાં પડ એ બધા સમતા અને બંધુભાવ માટેની કોઈ ગુંજાઈશ રાખતા નથી. ઉપલા વર્ગોમાંથી રાજકીય આંદોલનમાં ભાગ લેનારા બુદ્ધિશાળી નેતાઓએ પોતાની જાતિગત અને સંકુચિત વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો નથી. માટે અમારાં દુઃખો અમારા સિવાય કોઈ નિવારી શકશે નહિ. અમારા હાથમાં રાજકીય સત્તા ન આવે ત્યાં સુધી તે શક્ય નથી. આ ચમત્કારની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાં કરતાં દલિતો થાકી ગયા છે.'' ભારતીય રાજકારણના તત્કાલીન પ્રવાહો પર પ્રકાશ પાડતા તેમણે પરિષદને ચેતવણી પણ આપી કે, ''હાલમાં દેશમાં સ્ફોટક વાતાવરણને લીધે બહુસંખ્ય લોકોને જે પ્રકારનું બંધારણ સ્વીકાર્ય ન બને, એવું બંધારણ બનાવવાનો કોઈ અર્થ નથી. આ વાત પરિષદમાં બેઠેલા ઘણા સભ્યોના ધ્યાનમાં આવેલી લાગતી નથી, તે માટે મને દુઃખ થાય છે. તમે નક્કી કરો અને ભારતીય લોકો તે માને તેવો

આ કાળ નથી. જો બંધારણ અમલમાં મૂકવું હોય તો લોકોની સંમતિ એ જ નવીન રાજ્યબંધારણની કસોટી છે. તર્કશાસ્ત્રનો યોગાયોગ નથી.

પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં આંબેડકરના ભાષણને કારણે તેમને બહોળી પ્રસિદ્ધિ મળી. તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર બ્રિટનમાં પણ પ્રખ્યાત થયા હતા. તેમની સફળતાની પારાશીશી એ છે કે ગોળમેજી પરિષદમાં ભાષણ સાંભળ્યા પછી શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે (તેમનાં પત્ની સાથે વાત કરતા) કહ્યું કે, ''આપણા બધા પ્રયત્નો અને પૈસા સાર્થક થયા. આજે એક મહાન કાર્યમાં મળેલી સફળતા જોઈને મને ખૂબ આનંદ થયો.''

જુલાઈ ૧૯૩૧માં સરકાર દ્વારા બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેનારાનાં નામોની જાહેરાત થઈ. જેમાં આંબેડકરની સાથે શાસ્ત્રી, સપ્રુ, જયકર, સેતલવાડ, માલવિયા, સરોજિની નાયડુ, મિરઝા ઈસ્માઈલ, મહંમદ અલી ઝીણા, રામસ્વામી મુદલિયાર વગેરે હતા. પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં આંબેડકરને બંધારણ સમિતિમાં ચૂંટવામાં આવ્યા નહોતા, પરંતુ આ સમયે બ્રિટિશ લોકોનો વિરોધ હોવા છતાં તેમને બંધારણ સમિતિમાં ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. પરિણામે સમગ્ર ભારતમાં તેઓ અભિનંદનના પાત્ર બન્યા હતા. તેમના વ્યક્તિત્વની બ્રિટન દ્વારા આ એક પ્રકારની સ્વીકૃતી હતી, આથી તેમના વિરોધી અખબારોએ પણ તેમની નોંધ લેવી પડી. એટલું જ નહિ ભારતમાં પહેલી અને બીજી ગોળમેજી પરિષદની વચ્ચેના સમયમાં તેમણે લડેલા કેસો, લખેલા લેખો વગેરેના માધ્યમથી આંબેડકરની ખૂબ વાહવાહ થઈ. કદાચ એક અસ્પૃશ્ય વ્યક્તિની સમાજ દ્વારા આટલા મોટા પાયે થયેલી પ્રશંસાનો ભારતમાં પહેલો પ્રસંગ હતો.

> ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે પોતાના સમાજને મંત્ર આપ્યો- ''પોતાનો આત્મોદ્ધાર પોતે જ કરવાનો છે.'' તેઓ કહેતા કે, ''ગુલામ ગુલામગીરી વિરુદ્ધ જ્યાં સુધી બંડ નહિ પોકારે ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી, ગુલામને ગુલામગીરીનું ભાન કરાવી દો એટલે તે પોતે આપોઆપ બંડ પોકારશે. માટે તેઓ સંદેશ આપતા કે, 'આત્મોદ્ધાર માટે લડત આપતાં રહો.' તેમનાં ત્રણ સૂત્રો હતાંઃ સ્વાભિમાન, સ્વાવલંબન અને આત્મોદ્ધાર.

ડૉ. આંબેડકર અને કૉંગ્રેસ

૪ ઑક્ટોબર, ૧૯૩૦ના રોજ આંબેડકર લંડન ખાતે ગોળમેજી પરિષદમાં જવા નીકળ્યા ત્યારની સ્થિતિનું ચિત્ર જોઈએ તો ધ્યાનમાં આવશે કે, ભારતમાં અસહકારની ચળવળ પૂરજોશમાં ચાલી રહી હતી. કૉંગ્રેસ પક્ષને બાજુએ મૂકી ઈતર ભારતીય નેતા રાજકીય પ્રશ્નો હલ કરવા બ્રિટિશરોને સાથ આપી રહ્યા હતા. જે કૉંગ્રેસને પસંદ ન હતું. આ જોઈ કૉંગ્રેસના નેતાઓ ભડકી ઊઠ્યા હતા. આઝાદી મેળવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે લડત ચલાવતા કૉંગ્રેસેતર લોકો કૉંગ્રેસથી ડરતા હતા. જ્યારે આંબેડકરે એડનથી પોતાના અંગત વિશ્વાસુ અને સંસ્થાના મંત્રી શ્રી શિવતરકરને આપેલી સૂચનાઓ ઘણું બધું કહી જાય છે.

તેમણે શિવતરકરને કાળજીપૂર્વક વર્તવા સૂચના આપી. બોલતાં-ચાલતાં સાવધાન રહેવું. રાત્રિના સમયે કામ માટે બહાર ન ફરવું. પક્ષના કાર્યાલયનો દરવાજો બંધ રાખવો અને અસ્પૃશ્ય નેતાઓ જે આપણી સાથે સહમત નથી તેમની ઉપર નજર રાખવી. પોતાના પુત્ર યશવંતના શિક્ષણ પર ધ્યાન આપવા સાથે તેને બૅંક વ્યવહાર કેવી રીતે કરવા, તે શિખવવા જણાવ્યું. કૉંગ્રેસના લોકો આપણી પર હુમલો કરે અથવા આપણા સ્વયંસેવકો સાથે ઝઘડો થાય તો તે અંગે માર્સેલીસના સરનામે જણાવવા સૂચના આપી હતી.

જે કોઈ નેતા ભલે આઝાદીની ચળવળમાં કૉંગ્રેસી કરતા વધુ ઓતપ્રોત હોય, તન, મન, ધનથી સંઘર્ષરત હોય, પરંતુ કૉંગ્રેસની સાથે સહમત ન હોય તેને માટે આ કાળ ખૂબ પ્રતિકૂળ હતો. કૉંગ્રેસના નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ પ્રગતિશીલ પક્ષના નેતાઓનો દ્વેષ કરતા. એટલું જ નહિ, દેશાભિમાની લોકો ફક્ત ને ફક્ત કૉંગ્રેસમાં જ છે અન્ય સંગઠનો કે પક્ષમાં નથી. તેવો સર્વસાધારણ અહંભાવ કૉંગ્રેસમાં વ્યાપ્ત હતો. જે નેતાઓને બ્રિટિશ સરકારે ગોળમેજી પરિષદમાં ઉપસ્થિત રહેવા આમંત્રણ આપ્યાં તે કૉંગ્રેસ સિવાયના તમામ નેતાઓ બ્રિટિશ સરકારના પીઠ્ઠું છે, બ્રિટિશ સરકારના ખાંધિયા છે અને દેશદ્રોહી છે એવો પ્રચાર કૉંગ્રેસ દ્વારા કરવામાં આવતો. જેમાં આંબેડકર વિરુદ્ધ પણ એ જ પ્રકારે પ્રચાર કરાયો હતો. સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવાને પણ આંબેડકરને મળેલું ગોળમેજી પરિષદનું આમંત્રણ ખૂંચ્યું હતું. તેમણે 'ધ ઈન્ડિયન સ્ટ્રગલ' નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૪૧ પર લખ્યું કે, ''મા-બાપ બ્રિટિશ સરકારે આંબેડકર પર કૃપા દૃષ્ટિ કરીને નેતૃત્વ આપ્યું, કારણ કે રાષ્ટ્રીય નેતાઓને

મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મૂકવા તેમને તેમની મદદ જોઈતી હતી.'' આ પણ કૉંગ્રેસી વિચારસરણીનું જ ઉદાહરણ છે. કૉંગ્રેસના નેતાઓ જ્યારે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારની વાત આવતી ત્યારે અહિંસાથી વર્તતા, જો મુસલમાન નેતાઓ બ્રિટિશ સરકારને સહાય અને સહકાર આપે તોપણ તેઓ ચૂપ થઈ જતા. મુસલમાનના દંડાના ભયથી તેઓ ચૂપ થઈ જતા અને કંઈ પણ બોલવાની હિંમત તેઓ કરી શકતા નહિ. પરંતુ હિંદુ અથવા હિંદુત્વવાદી નેતા હોય તો તેની નિંદા કરી તેની વિરુદ્ધ ખૂબ ઉહાપોહ કરવાની તેની નીતિ રહી હતી. (જે આજ પર્યંત ચાલુ જ છે.) કૉંગ્રેસ તરફી સમાચારપત્રો ગોળમેજી પરિષદમાં ગયેલા મુસલમાન નેતાઓ વિરુદ્ધ ભાગ્યે જ ટીકા કરતા હતા.

સત્ય અને સહિષ્ણુતા રાખી પારકા સાથે, મુસલમાનો સાથે ઢીલાશથી વર્તવાનું અને અન્ય ભારતીય પક્ષોના નેતાઓ સાથે માત્ર અસહિષ્ણુતાનો વર્તાવ રાખવો એવી કૉંગ્રેસની મનોવૃત્તિનો પુનઃ એકવાર તેમને અનુભવ થયો. અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે ચલાવાતા એક છાત્રાલયની મુલાકાતે આંબેડકર ગયા. જે અમદાવાદના ખાનપુરમાં ચલાવવામાં આવતું હતું. ત્યારે કૉંગ્રેસી મજૂર મહાજનના કાર્યકર્તાઓએ રેલવે સ્ટેશન પર તેમને કાળા વાવટા બતાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો હતો.

મહાત્મા ગાંધી બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેશે કે નહિ એ હજુ નક્કી ન હતું. ગાંધીજીએ પણ આ પ્રશ્ને ગૂઢ વાતાવરણ બનાવ્યું હતું. ગાંધીજીને લાગ્યું કે આ મુદ્દે આંબેડકરના વિચારો જાણી લેવા જોઈએ. તેથી તેમણે ૯ ઑગસ્ટ, ૧૯૩૧ના રોજ આંબેડકરને પત્ર લખી તે જ દિવસે રાત્રે ૮-૦૦ વાગ્યે મળવા અંગે અનુકૂળતા છે કે કેમ? એવું પુછાવ્યું. સાથે સાથે જો આંબેડકરને અનુકૂળતા ન હોય તો પોતે આંબેડકરના ઘરે જશે એવું પણ જણાવ્યું. આ ઘટના રાષ્ટ્રીય સંગ્રામમાં અને રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આંબેડકરની વધતી જતી તાકાતની બાંગ પોકારતી હતી. જે ગાંધીજી એક વર્ષ પહેલાં સાયમન કમિશનને સહકાર આપનારા અસ્પૃશ્ય સમાજના નેતાઓની અસ્પૃશ્ય સમાજમાં કોઈ કિંમત નથી એવું કહેતા હતા તે ગાંધીજી તેમના વિચારો જાણવા સામેથી મળવા માંગતા હતા.

ગાંધીજીનું કદ એવું હતું કે જો તેઓ આંબેડકરના ઘરે મળવા આવે તો લોકો આંબેડકરને અહંકારી ગણે એવું લાગતું હતું. તેથી આંબેડકરે જણાવ્યું કે પોતે જ રાત્રે ૮-૦૦ વાગ્યે ગાંધીજીને મળવા આવશે. પણ સાંજે આંબેડકરને ૧૦૬ અંશ સુધી તાવ ચડ્યો. આથી તેમણે ''મને તાવ ઊતરશે કે તુરંત જ હું આપને મળી જઈશ.'' એવો સંદેશો ગાંધીજીને મોકલ્યો.

આમ, નક્કી થયા મુજબ બીજે દિવસે આંબેડકર તેમના સાથી કાર્યકરો સાથે ગાંધીજીને મળવા મણીભવન ગયા. ત્યારે ત્રીજા માળે ગાંધીજી તેમના સાથીઓ સાથે હતા. આંબેડકર અને સાથીઓએ તેમને પ્રણામ કરી પોતાનું સ્થાન લીધું. ગાંધીજીની અંગ્રેજો અને મુસલમાનો તેમજ ભારતીયો સાથે વાતચીત કરવાની અને વર્તવાની પદ્ધતિ અલગ જ હતી. અંગ્રેજ કે મુસલમાન હોય તેને તરત મહત્ત્વ મળતું. ભારતીય સાથે વ્યવહાર કરતા તે પ્રમાણે આંબેડકર અને મિત્રો સાથે વહેવાર કર્યો. પહેલાં તો તેમણે આંખ આડા કાન કર્યા અને અન્ય નેતાઓ સાથે જ વાતચીતમાં મશગૂલ રહ્યા. આંબેડકરના મિત્રોને લાગ્યું, ગાંધીજીએ આંબેડકરને મળવા બોલાવ્યા પરંતુ જો હજુ થોડો સમય તેમની તરફ ધ્યાન નહિ આપે તો ચોક્કસ જ બોલાચાલી થશે. આ એક રીતે આંબેડકરનું અપમાન જ હતું. તેથી તેઓ અસ્વસ્થ હતા. થોડીવાર પછી ગાંધીજીએ પોતાની દૃષ્ટિ આંબેડકર તરફ વાળી.

લેખક ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ નોંધ છે કે ગાંધીજી અને આંબેડકર વચ્ચે થયેલ સંવાદના કેટલાક અંશ નીચે ઉલ્લેખ્યા છે. આ સંવાદમાં ગાંધીજીનું અન્ય નેતાઓ પ્રત્યેનું વલણ, વડીલપણું અને તિરસ્કાર ઝળકે છે. તો સાથોસાથ આંબેડકરનો જેવો પ્રશ્ન તેવો ઉત્તર જોવા મળે છે.

ગાંધીજી : ડૉક્ટર તમારે શું કહેવું છે?

આંબેડકર : આપ શું કહેવા માંગો છો તે સાંભળવા મને બોલાવ્યો, તેથી હું આવ્યો છું. તો તમે જ મને કહો અથવા યોગ્ય લાગે તો કેટલાક પ્રશ્નો કરો. જેથી તેનો ઉત્તર આપી શકું.

ગાંધીજી : મારી અને કૉંગ્રેસ વિરુદ્ધમાં તમારી કેટલીક ફરિયાદો હોવાનું મેં સાંભળ્યું છે. હું મારા બાળપણથી અસ્પૃશ્યતા વિશે વિચાર કરતો આવ્યો છું. તમારો જન્મ પણ ત્યારે થયો ન હતો.

કૉંગ્રેસના કાર્યક્રમમાં આ અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નને સ્થાન અપાવવામાં મને ઘણી તકલીફ પડી છે. આ સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો પ્રશ્ન હોવાથી રાજકીય પક્ષના કાર્યક્રમમાં તેને સ્થાન આપવું જોઈએ નહિ. આ માન્યતા કૉંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓમાં પ્રવર્તતી હોવાની વેળાએ મારી સામે પણ વિરોધ-વંટોળ ઊઠ્યો હતો. તેમ છતાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્ને હું અધિક લાગણીસભર છું. અસ્પૃશ્યો માટે કૉંગ્રેસે આજ સુધી વીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કર્યો છે. આવી

વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં મારી તેમજ કૉંગ્રેસની વિરુદ્ધ તમારી ફરિયાદ કેમ છે એ મને સમજાતું નથી.

આંબેડકર : મારો જન્મ થયો નહોતો ત્યારથી આપ આ કાર્ય કરતા આવ્યા છો એ નિર્વિવાદ સાચું છે. તમારા પૈકી વડીલો અને વૃદ્ધ માણસો એવા જ વડીલપણાનો મુદ્દો ક્યારેક ક્યારેક આગળ કરે છે. આપ મારા કરતા ઉંમરમાં મોટા છો. આ વસ્તુસ્થિતિ હું કેવી રીતે નકારી શકું? આપના આગ્રહથી જ કૉંગ્રેસે અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કાર્યને માન્યતા આપી એ વાત સાચી છે. પરંતુ ઔપચારિક માન્યતા આપવા સિવાય કૉંગ્રેસે વિશેષ કાંઈ કર્યું નથી. આ મારી મુખ્ય ફરિયાદ છે. કૉંગ્રેસે અસ્પૃશ્યો માટે વીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે એવું આપ કહો છો. હું માનું છું. પરંતુ હું આપને દૃઢપણે કહું છું કે, આપના એ તમામ પૈસા પાણીમાં ગયા છે. આટલી મોટી રકમ જો મારા જેવાના હાથમાં આવી હોત તો તેનો યોગ્ય રીતે વિનિયોગ કરી અસ્પૃશ્ય સમાજની પ્રગતિને મેં પ્રચંડ વેગ આપ્યો હોત. એવું થયું હોત તો આ પહેલાં જ હું સ્વયં સ્ફુર્તિથી આપને મળવા માટેની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરી શક્યો હોત. આપ કહો છો તે પ્રમાણે કૉંગ્રેસને આ પ્રશ્ન જો મહત્ત્વનો લાગ્યો હોત, તો કૉંગ્રેસના સભ્ય થવા માટે ખાદીની અને અન્ય શરતો આપે મૂકી છે એવી એકાદ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેની શરત આપે કૉંગ્રેસના સભ્ય બનનાર માટે મૂકવી જોઈતી હતી. અસ્પૃશ્યનાં બાળકોને વિદ્યાર્થી તરીકે રાખીશ અથવા પોતાના ઘરે તેને અઠવાડિયામાં એકાદ દિવસ જમવા માટે બોલાવીશ અથવા પોતાના ઘરકામ માટે અસ્પૃશ્ય ગરીબ બાઈને કામવાળી તરીકે રાખીશું એવું વચન આપશે તે જ કૉંગ્રેસનો સભ્ય થઈ શકશે. આવી શરત કૉંગ્રેસે મૂકવી જોઈતી હતી. એવું જો બન્યું હોત તો કોઈ જિલ્લા કૉંગ્રેસ અધ્યક્ષ તરફથી સનાતની ભિક્ષુકોની તરફદારી લઈને અસ્પૃશ્યોના મંદિર પ્રવેશનો તે વિરોધ કરે એવું વિસંગત અને તુચ્છ દૃશ્ય જોવા મળ્યું ન હોત. કૉંગ્રેસને સંખ્યાબળ અને દ્રવ્યબળની આવશ્યકતા હોવાથી અસ્પૃશ્ય નિવારણ વિશે એવી એકાદ કર્તવ્યપ્રધાન

શરત કૉંગ્રેસના સભ્યપદ માટે મૂકી શકાય નહિ એવું આપ કહેશો. આ બાબતમાં અમારું કહેવું છે કે તત્ત્વનિષ્ઠા કરતાં કૉંગ્રેસ પક્ષ સંખ્યાબળ અને દ્રવ્યબળને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. અંગ્રેજ સરકારનું હૃદયપરિવર્તન અને ચિત્તશુદ્ધિ થયેલી નથી. જ્યાં સુધી આવી શુદ્ધિ થયેલી ના હોય ત્યાં સુધી અમે કૉંગ્રેસ કે સ્પૃશ્ય હિન્દુઓ પર વિશ્વાસ રાખીશું નહિ. સ્વાવલંબન અને આત્મવિશ્વાસથી પોતાનો માર્ગ કાઢીશું. આપના જેવા મહાત્માઓ પર પણ અમે અવલંબીશું નહિ.

આજ સુધીનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે મહાત્માઓ દોડતા પડછાયા જેવા હોય છે. તેમની દોડધામથી ખૂબ ધૂળ ઊડે છે. પરંતુ તેઓ સમાજનું સ્તર ઊંચું લાવી શકતા નથી. કૉંગ્રેસ મારો અને મારા કાર્યનો વિરોધ કરે છે. મને દેશદ્રોહી તરીકે સંબોધી હિન્દુઓના મનમાં મારા કાર્ય વિશે ઘૃણા કેમ ફેલાવે છે?

આંબેડકર ઉત્તર આપતી વખતે જાણે સોનાને આગમાં તપાવીને લાલચોળ બનાવાયું હોય એવા થઈ ગયા. ગાંધીજીની સામે એમના તીખા પ્રશ્નનો આવો ઉગ્ર જવાબ ઘડીક માટે વાતાવરણને તંગ બનાવી ગયો.

આંબેડકર : આપ કહો છો કે આ મારા માટે માતૃભૂમિ છે. પરંતુ હું ફરી કહું છું કે મારી કોઈ માતૃભૂમિ નથી. જે દેશમાં કૂતરાની માફક પણ અમે જીવી શકતા નથી. કૂતરા અને બિલાડીને જેટલી સગવડો મળે છે તેટલી સગવડો પણ અમને સહેલાઈથી આ દેશમાં મળતી નથી. તે ભૂમિને મારી જન્મભૂમિ અને તે ભૂમિના ધર્મને મારો ધર્મ કહેવા હું શું પણ જેનામાં માણસાઈ છે અને જેનામાં સ્વાભિમાનની ભાવના છે એવો કોઈ પણ અસ્પૃશ્ય તૈયાર થશે નહિ. આ દેશે અમારી બાબતમાં એટલો અક્ષમ્ય ગુનો કર્યો છે કે તેથી અમે તેની સાથે કોઈ પણ ભયંકર ગુનો કરીશું તો તેના પાપની જવાબદારી અમારા માથે નથી. તેથી મને દેશદ્રોહી કહી કોઈ ગમે તેટલી ગાળો આપે તો તેથી મને દુઃખ થવાનું નથી. કારણ મારા કથિત રાષ્ટ્ર વિરોધીપણાની જવાબદારી મારી

નથી. તે તો મને રાષ્ટ્રવિરોધી કહેનાર લોકોની અને રાષ્ટ્રની છે. આ પાપ માટે તેઓ જવાબદાર છે, હું નહિ. મારા માટે માતૃભૂમિ નથી, પરંતુ મારામાં સારાસારની વિવેકબુદ્ધિ છે. હું આ રાષ્ટ્રનો અગર રાષ્ટ્રધર્મનો ઉપાસક નથી. પરંતુ મારામાં જે સારાસારની બુદ્ધિ છે તેનો હું ઉપાસક છું. મારા હાથે આપ કહો છો તે પ્રમાણે જો ખરેખર કોઈ રાષ્ટ્રસેવા થઈ હોય, તો તેનું શ્રેય મારામાંની રાષ્ટ્રભક્તિને નથી. તે તો મારામાં જે સારાસારની વિવેકબુદ્ધિ છે, તેની ભક્તિ છે. જે રાષ્ટ્રમાં મારા અસ્પૃશ્ય બંધુઓની માણસાઈ ધૂળની માફક રગદોળાતી હોય, માણસાઈ પ્રાપ્ત કરવા માટે એ રાષ્ટ્રનું હું ગમે તેટલું નુકશાન કરું તો તે પાપ નથી. તે તો પુણ્ય જ ગણવામાં આવશે. એ રાષ્ટ્રનું નુકશાન જો મેં કર્યું ન હોય અથવા મારા તરફથી ન કરવામાં આવે તો તે પાપ નથી. પુણ્ય જ ગણવામાં આવશે. તેનું શ્રેય મારામાં રહેલી વિવેકબુદ્ધિને છે. તેની જ પ્રેરણાથી આ રાષ્ટ્રનું અકલ્યાણ ન કરતાં મારા અસ્પૃશ્ય બાંધવોના માણસાઈના અધિકારો તેમને કેવી રીતે મેળવી આપું એની હું ચિંતા કરું છું અને તે માટે પ્રયત્ન આ દેશમાં અને પરદેશમાં કરી રહ્યો છું.

(આ પ્રસંગે આપણી આઝાદીના જંગમાં નેતૃત્વ કરનારા એકબીજા પ્રત્યે કેટલી જાણકારી ધરાવતા હતા તે પણ જાણવા જેવું છે. ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદ સુધી આંબેડકરને અસ્પૃશ્યો માટે સંઘર્ષ કરનારા કોઈ બ્રાહ્મણ પરિવારના સમજતા હતા. લોકમાન્ય ટિળક ગાંધીજીને જૈન સમજતા હતા. જ્યારે બીજી બાજુ એલફિસ્ટન જેવા ધૂર્ત અંગ્રેજ મુત્સદ્દી પાસે આપણા દરેક નેતાઓની રજેરજની માહિતી હતી.)

આંબેડકરના ઉગ્ર વિચારોથી ગાંધીજી આકુળ-વ્યાકુળ થતા હતા. એટલામાં આંબેડકરે એક પ્રશ્ન પુછ્યો.

આંબેડકર : મુસલમાન, શીખ ઇત્યાદિ લઘુમતી સમાજોની પરિસ્થિતિ અસ્પૃશ્ય સમાજની તુલનામાં ઘણી સારી છે. અસ્પૃશ્ય સમાજ બધી રીતે પાછળ અને પીડિત છે. અન્ય સમાજોનું રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગોળમેજી પરિષદે માન્ય કર્યું છે અને કૉંગ્રેસ પક્ષે પણ તેમને માન્યતા આપી છે. ગોળમેજી

પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનમાં અસ્પૃશ્યોનો અલ્પસંખ્યક લોકોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ તેમને મુસલમાન, શીખ વગેરે સમાજો પ્રમાણે સ્વતંત્ર ઘટક માનવામાં આવ્યો છે. તેમને સગવડો અને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે ભલામણ કરી છે. અમારા મનથી તે અમારા હિતનું છે. આપને શું લાગે છે?

ગાંધીજી : અસ્પૃશ્ય સમાજ એ હિન્દુ સમાજનું એક અવિભાજ્ય અંગ હોવાથી હું તેને હિન્દુઓથી અલગ કરવાની વિરુદ્ધ છું. તેમને અનામત બેઠકો આપવા માટે પણ હું હકીકતમાં રાજી નથી.

આંબેડકર : આપનો આ મત પ્રત્યક્ષ આપના મુખેથી જાણવા મળ્યો એ તો સારું જ થયું. હું આપની રજા લઉં છું.

તેમ કહી આંબેડકર ઊઠ્યા. ગાંધીજીને પ્રણામ કરી બહાર નીકળી ગયા. એક રીતે આ મુલાકાત ગાંધીજી અને આંબેડકર વચ્ચેના યુદ્ધની પહેલી ચિનગારી હતી. કારણ, ગાંધીજી એટલે તે સમયનું સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વ હતું. તેને પડકાર સમી ભાષામાં ઉગ્ર રીતે જવાબ આપવો અને સામે સવાલ કરવો એ તેમનો રોષ વ્હોરી લેવા સમાન હતું. પરંતુ જમદગ્નિ(દુર્વાસા ઋષિ)ના અવતાર સમા આંબેડકરને તે અંગે કોઈ ચિંતા નહોતી.

શનિવાર ૧૫ ઑગસ્ટના રોજ બીજી ગોળમેજી પરિષદ માટે મોટા ભાગના પ્રતિનિધિઓ એમ. એસ. મુલતાન નામના જહાજના ધક્કા પર ઊભા હતા. રાજાથી રંક સુધીની સ્થિતિ ધરાવનારા નેતાઓને વિદાય આપવા જનસૈલાબ ઊમટી પડ્યો હતો. બધાને અપેક્ષા હતી કે લાંબી ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુક્ત થવાનો કોઈ માર્ગ આ બધા પરત આવશે ત્યારે લઈને આવશે. ત્યાં જ એક મોટરકાર આવીને ઊભી રહી અને એક નેતા ઊતર્યા. એમના ઊતરતાની સાથે જ બંને બાજુ ઊભેલા હજારો કાર્યકર્તાઓએ ગગનભેદી નારાઓ ‘આંબેડકર જિંદાબાદ’થી વાતાવરણ ગજવી મૂક્યું.

જહાજ પર તેમની મુલાકાત સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે થઈ. જેઓ ગુજરાતના ભાવનગર રાજ્યના દીવાન હતા. સર પટ્ટણી આગલા દિવસની ગાંધીજી સાથેની મુલાકાતમાં શરૂઆતમાં હાજર હતા. તેમણે કટાક્ષમાં પૂછ્યું કે ગઈકાલે બાપુ સાથેની મુલાકાતનો શું નિષ્કર્ષ નીકળ્યો? આંબેડકર પ્રશ્ન પૂછવા પાછળનો છૂપો આશય સમજી ગયા. તેમણે સામે પૂછ્યું ,‘‘ગઈકાલે તમે ત્યાં

બેઠા તો હતા.'' પટ્ટણીએ કહ્યું, ''ના, હું વચમાં જ ઊઠી ગયો હતો.'' મને ગઈકાલે જ ગાંધીજીએ પૂછ્યું ''અમારી વાતચીત ચાલતી હતી ત્યારે તમે વચમાંથી ઊઠીને બહાર કેમ ગયા?'' મેં ગાંધીજીને કહ્યું, ''હિન્દુધર્મ શાસ્ત્રની આજ્ઞા એવી છે કે જ્યારે કોઈ નિંદક, મહાન વ્યક્તિ વિશે અનાદરથી બોલે છે ત્યારે તેની જીભ તે જ જગ્યાએ કાપી નાખવાનું શક્ય ન હોય તો તેવું બોલેલું સાંભળનાર વ્યક્તિએ તે સ્થળે ક્ષણભર પણ બેસવું જોઈએ નહિ અને તે જો શક્ય ન હોય તો પોતાના કાન બંધ કરી દેવા.'' આ સાંભળી આંબેડકરે ગુસ્સે થવાને બદલે હસતા હસતા કટાક્ષભર્યા શબ્દોમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો, ''કેમ, રે, સર પ્રભાશંકર, તમારા ધર્મશાસ્ત્રોએ ઢોંગીઓ, ખુશામતખોરોનું શું તોડી નાંખવાનું કહ્યું છે?'' આંબેડકરનું આ કટાક્ષયુક્ત તીર સર પ્રભાશંકરના હૃદય સોંસરવું ઊતરી ગયું. તેમણે કહ્યું, ''તમારા આ કઠોર હુમલાનો અર્થ શો?'' આંબેડકરે એટલી જ સ્વસ્થતાથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો ''હું શું કહેવા માંગું છું તે તમારા ધ્યાનમાં સંપૂર્ણપણે આવ્યું છે. મને એવી ખાતરી થઈ છે કે મહાત્માજી અનેક ઢોંગી અને મડદાં જેવી વ્યક્તિઓથી ઘેરાયેલા છે. તેમના સકંજામાંથી મહાત્માજી વહેલી તકે મુક્ત થાય તે જરૂરી છે!''

જ્યારે ૭ સપ્ટેમ્બરના રોજ બીજી ગોળમેજી પરિષદ શરૂ થઈ ત્યારે ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ એક અલગ છાપ છોડતું હતું. તેમણે ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે પોતાના પ્રથમ ભાષણમાં કહ્યું કે, ''કૉંગ્રેસ સંસ્થા કોઈ પણ એક જાતિ, ધર્મ કે વર્ગના લોકોની પ્રતિનિધિ નથી. તે સર્વ ધર્મોના અને જાતિના લોકોની એકમેવ પ્રતિનિધિ છે. કૉંગ્રેસે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા આ બે મુખ્ય ધ્યેયો નક્કી કર્યા છે. એવી સંસ્થાએ મને તેના એકમેવ પ્રતિનિધિ તરીકે માગણી કરવા મોકલ્યો છે. કૉંગ્રેસના પ્રમુખ મુસલમાન હતા. તેથી તે મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ છે. ડૉ. એની બેસન્ટ અને સરોજિની નાયડુ પ્રમુખ હતાં તેથી સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિ છે.'' તેમણે આગળ કહ્યું કે, ''કૉંગ્રેસ ફક્ત બ્રિટિશ ભારતમાં રહેતા લોકોની પ્રતિનિધિ નથી. તે તો દેશી રાજ્યોમાં રહેતા ૮૫થી ૯૫ ટકા લોકોની પણ પ્રતિનિધિ છે એવો દાવો હું આપની સમક્ષ કરું છું.'' તેના ઉત્તરમાં બાબાસાહેબે તરત જ પૂછ્યું ''જે ૫ ટકા લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કૉંગ્રેસ નથી કરતી તે લોકો કોણ છે?'' ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ''કૉંગ્રેસ અસ્પૃશ્યોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.''

આંબેડકરે પોતાના ભાષણમાં જમીનદારોને સ્વતંત્રતા અને વિશેષ અધિકારો આપવાનો વિરોધ કરી રજવાડાની પ્રજાના અધિકારોનું સમર્થન કર્યું. પરિણામે ત્યાર બાદ ઊભા થયેલા પ્રત્યેક વક્તાએ આંબેડકરના વિચારો અંગે પોતાના

વિચારો વ્યક્ત કરવા પડ્યા. જેમાં ગાંધીજીએ બીજે દિવસે ભાષણની શરૂઆતમાં જ વિવાદનો મધપૂડો છેડવાનો પ્રયાસ કરી પ્રતિનિધિઓનું અપમાન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે કહ્યું, ‘‘આ પરિષદમાં ભાગ લેતા નેતાઓ લોકનિયુક્ત નથી, પણ સરકારનિયુક્ત છે.’’ ત્યાર બાદ તેમણે સંઘ રાજ્ય નિર્માણને ટેકો આપતાં રજવાડાઓએ શું કરવું, એ બાબતમાં પોતે અભિપ્રાય આપવાનો કોઈ અધિકાર નથી એવી ભાવના વ્યક્ત કરી. સાથોસાથ સૌથી મહત્ત્વનો એવો અલગ-અલગ જાતિઓએ પોતાના માટે માંગેલા પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્ન તરફ વળ્યા. તેમણે કહ્યું કે, ‘‘હિન્દુ, મુસ્લિમ અને શીખોના સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિત્વનો વિચાર કરી તે માટે માન્યતા આપેલ જ છે. ઐતિહાસિક કારણો ધ્યાનમાં લેતાં અસ્પૃશ્યોની માગણીઓ વિશે જો કંઈ કહેવાનું હોય તો આંબેડકર શું કહેવા માંગે છે, તે હું સમજી શકતો નથી. તેમ છતાં અસ્પૃશ્ય વર્ગોનું હિત આગળ ધપાવવાની જવાબદારીમાં કૉંગ્રેસ આંબેડકરને સહકાર આપશે.’’

આમ, આડકતરી રીતે તેમણે અસ્પૃશ્ય વર્ગને વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ આપવાના પ્રયાસોનું ખંડન કરી તેમને અલગ અને વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવતાં પોતે વિરોધ કરશે એવું પણ અઘોષિત શબ્દોમાં જણાવી દીધું.

આંબેડકરે બીજા દિવસે ગાંધીજીને પ્રશ્ન કર્યો. ‘‘સંઘરાજ્ય વિધિ મંડળનું અને તેના કારોબારી મંડળનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ? એ વિશે ગાંધીજીએ રજૂ કરેલા વિચારો ગાંધીજીના હતા કે કૉંગ્રેસના હતા? એટલે દીવાન બહાદુર રામસ્વામી મુદલિયારે કહ્યું, ‘‘ભારતના રાજકીય વિભાગના કર્મચારીઓ, ભારત બહારના દેશના કર્મચારીઓ જેટલા વિવેકબુદ્ધિના અને ન્યાયપ્રિય હોય છે, તેટલા જ વિવેકબુદ્ધિશીલ અને ન્યાયપ્રિય છે.’’ આંબેડકરે તરત સવાલ કર્યો, ‘‘એવી જો પરિસ્થિતિ હોય તો તમે જવાબદાર સરકારની માગણી કેમ કરી?’’ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીએ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું, ‘‘સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જો પૂરતા પૈસા ખર્ચ કર્યા હોત તો અત્યારે અસ્પૃશ્યતા એ માત્ર ઈતિહાસની ઘટના જ રહી હોત.’’ આંબેડકરે પોતાનું ઉદાહરણ આપતાં પૂછ્યું કે, ‘‘તો પછી હું શિક્ષિત થયો તોપણ હજુ સુધી મને અસ્પૃશ્ય કેમ ગણવામાં આવે છે? ’’

આ બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં વાસ્તવિક રીતે આંબેડકરના વ્યક્તિત્વની સાચી ઓળખ દેશ, દુનિયા અને અંગ્રેજોને થઈ એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કારણ આ પરિષદના તેમનાં ભાષણોથી રાજકીય નેતા, બંધારણના નિષ્ણાત, અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક, દલિતોના મુક્તિદાતા, સામાન્ય પ્રજાના સાચા હમદર્દ

એવા સર્વાંગી વ્યક્તિત્વ અને પોતાની પ્રખર વિદ્વત્તાથી આંબેડકરે આ પરિષદને ગજવી હતી અને તેમના નેતૃત્વની અલગ છાપ પાડી હતી.

અલ્પસંખ્યક સમિતિ ૨૮ સપ્ટેમ્બરથી પોતાનું કાર્ય શરૂ કરવાની હતી. તે પહેલાં ગાંધીજીના પુત્ર દેવદાસ ગાંધીએ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુના ઘરે ગાંધીજી અને આંબેડકરની મુલાકાત ગોઠવી. પોતાને જે કહેવાનું હતું તેની સ્પષ્ટ રજૂઆત આંબેડકરે કરી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે બીજા સભ્યો જો તમારી માગણીને માન્ય રાખશે તો તેઓ પણ માન્ય રાખશે.

૨૮ તારીખે બેઠક શરૂ થઈ. પરિષદના અધ્યક્ષે રજૂઆત કરી કે, અલ્પસંખ્યકોના મુદ્દે પ્રતિનિધિઓ એકમત ન હોવાથી આ વિષયમાં લવાદ નીમવું જોઈએ એવી ઘણાં બધાની માગણી છે, પણ લવાદની કલ્પના બધા પ્રતિનિધિઓ માન્ય રાખશે નહિ. આગાખાને કહ્યું કે, ''આજે રાત્રે ગાંધીજી મુસલમાન નેતાઓને મળવાના છે. તેથી આજની બેઠક મોકૂફ રાખવી જોઈએ.'' પંડિત મદનમોહન માલવિયાએ તેમને ટેકો આપ્યો. મુસલમાન નેતાઓ અને ગાંધીજી વચ્ચે ચાલતી ચર્ચાની ગંધ આંબેડકરને હતી. તેથી તેમણે કહ્યું કે, ''જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્ય વર્ગનો સવાલ છે, અમે અમારી માગણી અલ્પસંખ્યક ઉપસમિતિ સમક્ષ મૂકી છે. અમે હવે સમિતિ સમક્ષ એક જ વાત રજૂ કરવાના છીએ કે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં અમારા પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઈએ? જાતિ વિષયક પ્રશ્નો બાબતે સમાધાન કરવા હજુ વાટાઘાટો થવાની છે એ જાણી મને આનંદ થાય છે.'' આ સાથે તેમણે કહ્યું કે, ''આમ છતાં શરૂઆતમાં હું આ બાબત સ્પષ્ટપણે કહેવા માગું છું કે જે પ્રતિનિધિઓ આ પ્રશ્ને વિચાર-વિમર્શ કરે છે, તેમણે એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે તેઓ આ બાબતમાં સંપૂર્ણ અધિકાર ધરાવતા નથી. ગાંધીજી અથવા કૉંગ્રેસનું પ્રતિનિધિત્વ ગમે તે પ્રકારનું હોય, તેમનું કહેવું અને તેમણે કરેલા કરાર અમને બંધનકારક નથી. વિશેષ સવલતોની માગણી કરનારે અને વધુ સવલતો આપનારે અમારા હિસ્સામાંથી કંઈ પણ આપવું જોઈએ નહિ.'' આમ જાણે આંબેડકરે આડકતરી રીતે ગાંધીજીના મુસ્લિમ પ્રેમ અને ગાંધીજીના નેતૃત્વ બંનેની સામે પોતાનો ઉગ્ર વિરોધ નોંધાવી દીધો.

૧ ઑક્ટોબરે ગાંધીજીએ મુસલમાન નેતાઓ સાથેની વાતચીત માટે ફરી મુદત માંગી. બંધારણ સમિતિને માહિતી આપી કે મુસલમાન નેતાઓ સાથે સમાધાન વિશે વાતચીત ચલાવી રહ્યા છે. તે સામે આંબેડકરે સવાલ કર્યો કે, ''આવી રીતે સમાધાન થતું હોય તો તેમાં હું વિઘ્ન લાવવા માગતો નથી. તેમ

છતાં મારે એટલું જ પૂછવાનું કે, આ સમાધાનની વાટાઘાટોમાં કોઈ અસ્પૃશ્ય પ્રતિનિધિ હશે કે કેમ?'' ગાંધીજીએ એનો ઉત્તર હકારમાં વાળ્યો હતો.

આંબેડકરે એક તબક્કે કહ્યું કે, ''પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં સમિતિએ જેવી રીતે ભાવિ રાજ્ય બંધારણમાં અસ્પૃશ્યોનું સ્થાન માન્ય કર્યું હતું. તેવી રીતે આ વખતે પણ અસ્પૃશ્ય વર્ગને ભાવિ રાજ્યબંધારણમાં માન્યતા નહીં મળે તો પોતે સમિતિમાં ભાગ લેશે નહિ અથવા ગાંધીજીના સભામોકૂફીના ઠરાવને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપી શકશે નહીં.''

ગાંધીજીએ મુસલમાન નેતાઓ સાથે ચલાવેલી વાતચીત એક અઠવાડિયું ચાલી. મુસલમાનોએ કરેલી ૧૪ માગણીઓ ગાંધીજીએ માન્ય કરેલી એવી અફવા ઊડી. મુસલમાનોને પંજાબ અને બંગાળમાં બહુસંખ્યક પ્રતિનિધિત્વ આપવા કરેલી માગણી મંજૂર કરવામાં આવી હતી; પણ શીખ-મુસલમાનના સવાલ પર વાટાઘાટો તૂટી પડી હતી.

ગાંધીજીએ ૮ ઑક્ટોબરની બેઠકમાં હાજર રહી કોમવાદી પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવામાં પોતે નિષ્ફળ ગયા છે એવી કબૂલાત કરી. એ માટે ભારતીય પ્રતિનિધિઓની પસંદગીને જવાબદાર ઠેરવી. તેમણે કહ્યું કે, ''ઉપસ્થિત થયેલા પ્રતિનિધિઓ તેમના પક્ષના અથવા સમૂહના સાચા પ્રતિનિધિ નથી. તેથી સમિતિએ પોતાનું કામ અનિશ્ચિત સમય સુધી મોકૂફ રાખવું.'' એક રીતે ગાંધીજીએ પોતાની નિષ્ફળતાને અન્યોના માથે ઢોળી દીધી. જ્યારે વાસ્તવિકતા એ હતી કે પોતે સફળતાથી વાતચીત ચલાવી રહ્યા છે એવું તેમણે સમિતિ સમક્ષ નિવેદન કર્યું હતું.

આ પ્રશ્ને આંબેડકરે ગાંધીજી સામે ઉગ્ર વલણ અપનાવી જવાબ આપ્યો કે, ''ગાંધીજીએ કરારનો ભંગ કર્યો છે. કોઈ પણ પ્રતિનિધિએ કોઈના મનમાં પ્રક્ષોભ થાય એવું કંઈ પણ બોલવું નહિ એવું નક્કી થયેલું હોવા છતાં માત્ર સભામોકૂફીની દરખાસ્ત રજૂ કરવાને બદલે ગાંધીજીએ પ્રતિનિધિઓ ઉપર છાંટા ઉડાડવાની શરૂઆત કરી. અમે સરકારનિયુક્ત છીએ. આ વાતનો અમે ઈન્કાર કરતા નથી. પરંતુ મારા પૂરતું જ બોલવાનું હોય તો હું એમ કહીશ કે ભારતના અસ્પૃશ્યોને તેમનો પ્રતિનિધિ ચૂંટવા માટે કહેવામાં આવશે તોય મારું સ્થાન તેમાં અટલ જ રહેશે. હું સરકાર નિયુક્ત હોઉં કે ન હોઉં. હું મારા અસ્પૃશ્ય વર્ગનો પ્રતિનિધિ છું જ અને આ વિશે કોઈએ પણ શંકાશીલ રહેવાની જરૂર નથી.'' મહાત્મા ગાંધી કહે છે કે અમારા કરતા કૉંગ્રેસ જ અસ્પૃશ્યોની સાચી પ્રતિનિધિ છે. એ અંગે હું એટલું જ કહેવા માગીશ કે

બેજવાબદાર લોકો ઘણી વખત ખોટો દાવો કરે છે. જેમના સંદર્ભે તેઓ દાવો કરે છે, તેમને જ તે માન્ય હોતો નથી.'' એક રીતે ગાંધીજી સામે તેમણે મોરચો જ ખોલી નાંખ્યો.

તેમણે વધુમાં કહ્યું કે, ''જે ગામના કે શહેરના લોકોએ મારો ચહેરો પણ જોયો નથી એવાં ગામની અસ્પૃશ્ય જનતાએ ભારતના ખૂણે ખૂણેથી મારી ભૂમિકાને અનુમોદન આપતા તાર મોકલ્યા છે. એ હું આપના ધ્યાન પર લાવવા માગું છું.''

અંતે બ્રિટિશ વડાપ્રધાને ભાષણ કર્યું. જે થોડું તીખું હતું. કેટલાકના મતે તો આ પ્રહારો ગાંધીજીને ઉદ્દેશીને જ થયા હતા.

આંબેડકર આટલેથી પણ અટક્યા નહિ. ગાંધીજીના બેવડા વ્યવહારને દેશ સમક્ષ ઉઘાડો પાડવા તેમણે ગાંધીજી સાથે થયેલી ચકમક વિદેશનાં મુખ્ય સમાચારપત્રોમાં અને ભારતના 'ટાઈમ્સ ઑફ ઈન્ડિયા'માં આ બાબતે સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો. આ સંદર્ભે ૧૨ ઑક્ટોબરના રોજ પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું કે, ''મુસલમાનો સાથે વાટાઘાટો કરતી વેળાએ તેમણે કરેલી ૧૪ માગણીઓ વિશે ગાંધીજીએ જે શરતો મૂકી હતી, એમાં એક શરત એવી હતી કે, અસ્પૃશ્ય વર્ગોની અને અન્ય નાનાં નાનાં અલ્પસંખ્યક જૂથોની માગણીઓનો મુસલમાનોએ વિરોધ કરવો. અમને આ વાત વિશ્વાસપાત્ર વર્તુળોમાંથી જાણવા મળી છે. તમારી માગણીઓ બીજાએ માન્ય કર્યા પછી હું (ગાંધીજી) તેને મંજૂરી આપીશ. એવું ઉઘાડી રીતે કહેવું અને બીજાઓ તે માગણીઓ માન્ય ન કરે તે માટે અંદરખાનેથી પ્રયત્ન કરવો, એટલું જ નહિ તે માગણીઓ માન્ય રાખવા તૈયાર થયેલાઓને ખરીદી લેવા. આ નીતિ મારા મંતવ્ય મુજબ મહાત્માજીને શોભા આપતી નથી. અસ્પૃશ્યોના કટ્ટર દુશ્મન જ આવી રીતે વર્તી શકે. અસ્પૃશ્યો વિશે ગાંધીજીની આ ભૂમિકા મિત્રત્વની તો નથી જ નથી પરંતુ ખુલ્લંખુલ્લા શત્રુવટની પણ નથી!'' આંબેડકરના આ પ્રચારથી ગાંધીજીની બેવડી નીતિ છતી થઈ ગઈ અને તેઓ લઘુમતીના પ્રશ્નો હલ કરવામાં નિષ્ફળ ગયા એવું સાબિત થયું. સાથે સાથે તેમનો એક કોમને બીજી કોમ પ્રત્યે ઉશ્કેરવાનો મલિન હેતુ પણ પ્રકાશમાં આવ્યો. પરિણામે વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ જેવા નેતાઓ એવી વાત કરવા લાગ્યા કે, ''ગાંધીજી પરિસ્થિતિને વ્યવસ્થિત હલ કરી શક્યા નહિ.''

આંબેડકરે કરેલી માગણીઓનો ગાંધીજીએ વિરોધ કર્યો. તેના ભારતમાં પ્રત્યાઘાત પડવાની શરૂઆત થઈ હતી. અખિલ ભારતીય અસ્પૃશ્ય પરિષદના

અધિવેશનમાં આંબેડકરને ટેકો આપવામાં આવ્યો અને ગાંધીજીના નેતૃત્વને અસ્વીકાર કરતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ ઠરાવનો સારાંશ આંબેડકરને તારથી મોકલવામાં આવ્યો. આંબેડકર ઉપર આ પ્રકારના તારની સમગ્ર દેશમાંથી જાણે વર્ષા થઈ. અંતે પરિસ્થિતિ એવી આવી કે અસ્પૃશ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકેનો ગાંધીજીનો દાવો પોકળ ઠર્યો.

આ જ અરસામાં આંબેડકરને સાચા સાબિત કરતી વધુ એક ઘટના ભારતમાં બની. નાસિકમાં મંદિર પ્રવેશનો સત્યાગ્રહ જોર પકડતો હતો. પાંચ હજાર સત્યાગ્રહીઓ ભેગા થયા હતા. હિન્દુ મહાસભાના નેતા સ્વાતંત્ર્યવીર વિનાયક સાવરકર સાથે અન્યોએ પણ અસ્પૃશ્યોના મંદિર પ્રવેશના અધિકારને નકારવો જોઈએ નહિ એવી વિનંતી સ્પૃશ્ય હિન્દુ નેતાઓને કરી. ગાંધીજીને મંદિર પ્રવેશ ચળવળ અન્યાયી લાગતી હતી. તેથી તેમણે મૌન ધારણ કરી લીધું. દક્ષિણ વિભાગના પોલીસ કમિશ્નરે સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખવા પત્ર લખ્યો. સામે આંબેડકરે સત્યાગ્રહના સંચાલકોને જણાવ્યું કે, ‘‘આપણા ઉપરનું અસ્પૃશ્યતાનું કલંક આપણે જ આપણા પરાક્રમી પુણ્યથી ધોઈ નાખીશું. જે સરકારે હજુ સુધી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ કરવા કશું જ કર્યું નથી તે સરકારની આજ્ઞા અમને બંધનકારક નથી. આ બાબતમાં તેમની પરવા કરવાનું કોઈ કારણ નથી! નાસિક સત્યાગ્રહના સમાચારો ‘લંડન ટાઈમ્સ’માં પ્રગટ થયા. તેથી આંબેડકરના હાથ મજબૂત બનતા જતા હતા. તો અસ્પૃશ્યોને હિન્દુ સમાજથી અલગ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. એવું કહેનારા ગાંધીજી આથી હતાશ થતા જતા હતા!

ત્યાર બાદ આંબેડકરે ભારતના સંઘ રાજ્યનું આર્થિક માળખું કેવું હોવું જોઈએ એ વિશે થયેલી ચર્ચામાં ભાગ લીધો. સંયુક્ત ન્યાયાલયના સ્થાપન વિશે તેમણે વિચાર પ્રવર્તક ભાષણો કર્યાં. આમ છતાં વિરોધીઓ, બ્રિટનના રાજનીતિજ્ઞો, વિશેષજ્ઞો, વગદાર સંસ્થાઓના સભ્યો આ પ્રકારના લોકોને મળવાનું, આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વિશે પરામર્શ કરવાનું કામ આ બધી કવાયતમાંથી સમય કાઢીને આંબેડકર ખૂબ જ વ્યવસ્થિત અને હોંશિયારીપૂર્વક કરતા જતા હતા. આથી તેમનું કદ અને વર્તુળ વધતું જતું હતું. ગાંધીજીના વિચારો તેમની સામે ફિક્કા જણાતા હતા. ગાંધીજીનો વિરોધ કરનાર આંબેડકર આખરે શું કહેવા માંગે છે તે જાણવા રાજકારણીઓ, પત્રકારો, પંડિતો આંબેડકરનો સંપર્ક કરવા લાગ્યા. મ્યુરાયલ લેસ્ટર નામની ફ્રેન્ચ મહિલાને ત્યાં ગાંધીજીનો મુકામ હતો. તેણે પણ આંબેડકરનો સંપર્ક કરી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. બંનેના નજીકના મિત્ર એવા સદગૃહસ્થને ત્યાં બંનેની

મિટિંગ ગોઠવાઈ. જેથી કોઈ સમાધાન થઈ શકે, પણ બધા પ્રયત્નો એળે ગયા. કારણ બન્નેની મૂળભૂત વિચારધારામાં જ ફરક હતો. જોકે ગાંધીજી એક એવું વિરલ વ્યક્તિત્વ હતું કે તેમની ઉપર જાણે આ બધાની કોઈ અસર જ થતી નહોતી કે તેમના મનમાં સામા વ્યક્તિ પ્રત્યે કોઈ દ્વેષને પણ સ્થાન નહોતું રહેતું.

ગાંધીજી પર આંબેડકરે કરેલા કઠોર શબ્દપ્રયોગના હુમલાનાં ભારતભરમાં ઘેરા પ્રત્યાઘાત પડ્યા હતા. લોકો આંબેડકરને અસભ્ય, ઉદ્ધત, ભાવનાશૂન્ય, શેતાન ગણવા માંડ્યા. દેશદ્રોહી અને હિન્દુ ધર્મના શત્રુ એવી વગોવણી થવા માંડી. જોકે આંબેડકર ગાંધીજી ઉપર એવા પ્રકારે હુમલા કરતા કે હવે તે પ્રકારના વર્તનને લોકો ઉદ્ધતાઈની કક્ષામાં મૂકતા અને વધુ ને વધુ ટીકા કરતા. જેમ ટીકા કરતા તેમ આંબેડકર વધુ ઉગ્રતાથી તેનો જવાબ આપતા. ગોળમેજી પરિષદમાં ગાંધીજીએ કરેલાં કાર્યોનું વર્ણન કરતાં આંબેડકરે કહ્યું હતું કે, ‘‘કૉંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજીની પસંદગી થઈ એ એક દુર્ભાગ્ય છે. રાષ્ટ્રના ભાવિ વિશે માર્ગદર્શન આપવા ગાંધીજી કરતી વધુ અયોગ્ય વ્યક્તિની પસંદગી ન થઈ શકી હોત. પ્રતિનિધિઓમાં એકતા સ્થાપવાની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ રહ્યા. તેમ છતાં વિજયના નશામાં ગાંધીજી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિનું વર્તન કરી શકે છે એ તેમણે પરિષદમાં કરેલા વર્તાવ પરથી દેખાય છે. વિલાયત આવતા પહેલાં ગવર્નર જનરલ સાથે કરેલા સફળ સમાધાનને લીધે પરિષદમાં ઉપસ્થિત થયેલા પ્રતિનિધિઓ સાથે ગાંધીજી તોછડો વર્તાવ કરતા અને તેમની માનહાનિ કરવાની કોઈ પણ તક ગુમાવતા નહિ. ઊલટું પરિષદમાં તેઓ કહેતા કે આ પ્રતિનિધિઓ કોડીની કિંમતના છે. તેમનું દેશમાં કોઈ સ્થાન નથી. કૉંગ્રેસના પ્રતિનિધિ હોવાને કારણે દેશનો સાચો પ્રતિનિધિ હું જ છું. ગોળમેજી પરિષદમાં આવેલા પ્રતિનિધિઓ વચ્ચેના મતભેદો દૂર કરવાને બદલે ગાંધીજીએ તેમાં વધારો કર્યો હતો. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાંધીજી આ પરિષદમાં ઉઘાડા પડી ગયા હતા. બંધારણીય અથવા જાતિગત એવા કેટલાક પ્રશ્નોને લઈને પરિષદનું કાર્ય અટકતું ત્યારે ગાંધીજી કેટલાક બીબાઢાળ ઉત્તર આપી સમય પસાર કરતા. ગાંધીજી પાસે રચનાત્મક સૂચનો અને મંતવ્યોનો અભાવ હતો.’’

ગાંધીજીના ગુરુ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ આ પહેલાં જ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે, ‘‘જ્યારે જ્યારે રાજકીય વાટાઘાટોનો ઈતિહાસ લખાશે ત્યારે ગાંધીજીને આ બાબતમાં સંપૂર્ણ અપયશ મળ્યાનું નોંધવામાં આવશે.’’

એવું નહોતું કે આંબેડકર ફક્ત અસ્પૃશ્યોનું જ વિચારતા હતા. સવર્ણ હિન્દુઓની વિરુદ્ધ પોતે કરેલાં ભાષણોનો મુસલમાન નેતાઓ પોતાના કોમવાદી સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ કરે છે. તે ભાષણોનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે અને સવર્ણ હિન્દુઓના પ્રતિનિધિઓ હિન્દુઓની સાચી રજૂઆત કરતા નથી એ જોઈ મુસલમાનોના સંદર્ભમાં હિન્દુઓનો પક્ષ કેવો ન્યાયી છે તે સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારની માહિતી આપનારું નિવેદન આંબેડકરે બ્રિટિશ વડાપ્રધાન રામસે મેક્ડોનાલ્ડ સમક્ષ ગુપ્ત રીતે રજૂ કર્યું હતું.

આંબેડકર અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધારક, સંરક્ષક અને વાલી તરીકે પોતાની તમામ શક્તિ ખર્ચીને ધૈર્યથી લડવા માટે પ્રેરણા આપતા હતા. એ એમની મુક્તિનો અરુણોદય પુરવાર થયો હતો. એવા મૂક અને પદદલિત સમાજના નેતાએ રાજકીય પ્રશ્ન બાબતે આટલું પ્રભુત્વ બતાવવું અને બંધારણશાસ્ત્ર પર પ્રભાવી ભાષ્ય કરવું એ અત્યંત મહત્ત્વની વાત હતી. આંબેડકરે કરેલા પ્રયત્નો અસ્પૃશ્યોના હિતમાં હતા જ, પરંતુ સંપૂર્ણ હિન્દુ સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ તે પ્રયત્ન ઉપકારક હતા. જેઓ સમાનતા, બંધુત્વ અને સ્વાતંત્ર્યમાં વિશ્વાસ રાખતા હતા. તેઓએ આંબેડકરની માગણીઓને ટેકો આપવો અને અસ્પૃશ્ય વર્ગો માટે અનામત બેઠકો અને સંયુક્ત મતદાર સંઘ આપવો એ તો પવિત્ર કાર્ય હતું. પરંતુ કૉંગ્રેસના પ્રવક્તાઓએ આ માગણીઓને ટેકો આપવાને બદલે તેનો વિરોધ કર્યો. એટલું જ નહીં મુસલમાનોએ અન્યાયી અને દુષ્ટ બુદ્ધિથી કરેલ માગણીઓ સામે નાકલીટી તાણી હતી.

લઘુમતી સમિતિ સમક્ષ મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, એંગ્લો ઇન્ડિયન અને યુરોપિયનોએ એક નિવેદન રજૂ કર્યું, જેમાં માંગણી કરવામાં આવી કે, કોઈ પણ વ્યક્તિને નોકરી, અધિકાર-પદ, નાગરિક અધિકારો, ધંધો અથવા વેપાર કરવાના અધિકારની આડે તેનું જન્મકુળ, ધર્મ, જાતિ અથવા પંથ આવવા જોઈએ નહીં. અસ્પૃશ્યોને સરકારી નોકરી, સૈનિકદળ, પોલીસદળમાં નોકરી આપવી જોઈએ. પંજાબ ભૂમિ વિભાજનના કાયદાનો લાભ અસ્પૃશ્યોને મળવો જોઈએ. આંબેડકર અને શ્રીનિવાસને એક નિવેદન કરી અસ્પૃશ્યોને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં પ્રાંતીય તથા કેન્દ્રીય મંડળમાં વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ આપવું. સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ આપવો અને જો સંયુક્ત મતદાર સંઘ અને અનામત બેઠકો રાખવી હોય તો વીસ વર્ષ પછી અસ્પૃશ્ય વર્ગોને અવર્ણ હિન્દુ, પ્રોટેસ્ટન્ટ હિન્દુ અથવા નોન કન્ફર્મિસ્ટ હિન્દુ તરીકે સંબોધવા.

બીજી તરફ અસ્પૃશ્યોને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ આપવો એવી નોંધ લઘુમતીઓના કરારમાં કરવામાં આવી. તે જોઈ ગાંધીજી ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયા. તેમણે

લઘુમતી સમિતિને જણાવી દીધું કે, ''હિન્દુ, મુસલમાન, શીખો વચ્ચે જે નિર્ણય થશે તે કૉંગ્રેસને સ્વીકાર્ય હશે પણ અન્ય લઘુમતીઓને વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ અથવા અલગ મતાધિકાર આપવા સામે કૉંગ્રેસનો વિરોધ છે. અસ્પૃશ્યો વતી રજૂ કરાયેલી માગણી ખૂબ જ અયોગ્ય છે અને તે કાયમી હાનિકારક થશે. આંબેડકરની કાર્યશક્તિ માટે મારા મનમાં આદર છે. પરંતુ તેમના જીવનમાં જે કટુ અનુભવો થયા હતા તેનાથી તેમનું મન કલુષિત થયેલું છે. ''

તેમણે જાણે આંબેડકર ઉપર ટીકાનો વરસાદ વરસાવ્યો. ''પોતાને ભારતના તમામ અસ્પૃશ્યો વતી બોલવાનો અધિકાર છે, એવું કહેવું યોગ્ય નથી. આના લીધે હિન્દુ સમાજમાં જે ભાગલા પડશે તે જોતાં મને તે બિલકુલ યોગ્ય લાગતું નથી. આના કરતાં અસ્પૃશ્ય લોકો મુસલમાન કે ઈસાઈ બને તોય હું તેની પરવા કરીશ નહીં. હું તે સહન કરીશ. પરંતુ પ્રત્યેક ગામડામાં, હિન્દુઓમાં બે જૂથ ઊભાં થાય, તો હિન્દુ સમાજના નસીબે જે કંઈ આવશે તે હું જોઈ શકીશ નહીં. જેઓ અસ્પૃશ્યોના રાજકીય અધિકારોની વાતો કરે છે તેમને ભારતનો પરિચય થયો નથી અને તેઓ ભારતીય સમાજરચના વિશે કોઈ જ્ઞાન ધરાવતા નથી. માટે હું મારી સર્વશક્તિ એક કરીને કહું છું કે આ વાતનો વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ મારા એકલા પર આવશે તો હું પ્રાણ હોડમાં મૂકીને પણ તેનો વિરોધ કરીશ.''

એક રીતે ગાંધી-આંબેડકર સંઘર્ષની આ ચરમસીમા હતી. આંબેડકરે ગાંધીજીને પ્રત્યુત્તર આપવાનું ટાળ્યું, પણ આંબેડકરના અસ્પૃશ્ય સમાજમાં વર્ચસ્વ અને પોતાનું રાષ્ટ્રીય ફલક પરનું સ્થાન એ બેની તુલનામાં તેમને ખૂણે-ખાંચરેથી અસ્પૃશ્ય સમાજના આંબેડકર પર આવેલા સંદેશાઓ તથા સભાઓ, પરિષદોમાં ગાંધીજી સામે ઊઠેલો વિરોધ જોઈ અન્ય નેતાઓ ગભરાઈ ગયા, પણ ગાંધીજી પોતાની જીદ છોડવા તૈયાર નહોતા. એક વ્યક્તિ સામેના તેમના વિરોધને બાજુ પર મૂકી સર્વ હિન્દુ સમાજનું હિત સાધી શક્યા હોત, પણ એમ કરવાને બદલે સમગ્ર હિન્દુ સમાજના ભાગલાને સ્વીકારવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. આ હતી તેમની એકતા, અખંડિતતાની ખોખલી ગુલબાંગો. અનામત બેઠકો અને સંયુક્ત મતદાર સંઘ આપીને આ પ્રશ્ન પર ગાંધીજી પડદો પાડી શક્યા હોત અને કદાચ રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે અસ્પૃશ્ય સમાજમાં આંબેડકરની સાથે સમર્થનમાં ભાગ પડાવી શક્યા હોત, પણ આંબેડકર સાથે સમાધાન કરવા તેઓ ઇચ્છતા ન હતા. મુસલમાનોને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ અને સ્વતંત્ર પ્રાંત આપવા તેમણે ભલામણ કરી. જો આ સમાજનું વિભાજન કરતો નિર્ણય

કરવાને બદલે આંબેડકરને સાથે લીધા હોત તો ગાંધીજીની શક્તિ બેવડાઈ જાત અને એ શક્તિનો ઉપયોગ મુસલમાનોએ કરેલી કોમવાદી માગણીનો છેદ ઉડાડવામાં કરી શક્યા હોત.

આ પ્રશ્ને સમાધાન થઈ શક્યું હોત પણ ગાંધીજીની તે માટેની કોઈ ઇચ્છા નહોતી એ ગાંધીજીના નિવેદન પરથી સાબિત થાય છે. વળી અન્ય એક ઘટના છે, જે આ બાબતને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. લઘુમતીઓના પ્રશ્નો બાબતે એકમત ન સધાતા બ્રિટનના વડાપ્રધાને પોતાને સર્વાનુમતે લવાદ બનાવવાની લેખિત સંમતિ આપતો ઠરાવ પરિષદમાં રજૂ કરવા સૂચવ્યું.

૧ ડિસેમ્બરે પરિષદને બરખાસ્ત કરી. તે પહેલાં ગાંધીજી અને આંબેડકર વચ્ચે સમાધાન માટે સર મિરઝા ઈસ્માઈલના નિવાસસ્થાને મીટિંગ થઈ. એમાં ગાંધીજીએ નવી અને હાસ્યાસ્પદ યોજના મૂકી જે કદાચ ભારતનો કોઈ નાગરિક પણ ન સ્વીકારે. તેમણે કહ્યું કે, ‘‘સંયુક્ત મતદાન પદ્ધતિ અનુસાર સાર્વત્રિક ચૂંટણીમાં ઊભેલો અસ્પૃશ્ય ઉમેદવાર સવર્ણ સામે હારી જાય તો તેણે કોર્ટમાં દાવો કરી સાબિત કરવું કે, હું મારી સામે જીતેલા સવર્ણ ઉમેદવાર સાથે બધી બાબતમાં સરખી યોગ્યતા ધરાવું છું, પણ હું માત્ર અસ્પૃશ્ય સમાજમાંથી આવતો હોવાથી ચૂંટાયો નથી અને સવર્ણ સમાજમાંથી આવતો પ્રતિસ્પર્ધી ઉમેદવાર ચૂંટાયો છે. જો તે આવું સિદ્ધ કરી આપે અને ન્યાયાલય તેની તરફેણમાં ચુકાદો આપે તો જીતેલા સવર્ણ ઉમેદવારની ચૂંટણી રદ કરી અસ્પૃશ્ય ઉમેદવારને ચૂંટાયેલો જાહેર કરવો.’’ આવું હાસ્યાસ્પદ નિવેદન અને સમાધાનની યોજના મૂકી ગાંધીજીએ સમાધાનની રહી સહી શક્યતાઓ પર પણ પાણી ફેરવી દીધું. આ વિધાન કરવા પાછળની ગાંધીજીની ગણતરી શું હતી તે કહેવાની જરૂર નથી. સાથે સાથે આ વિધાન એ વાતની પણ સાક્ષી પૂરે છે કે ગાંધીજીના મસ્તિષ્કમાં અસ્પૃશ્ય સમાજ પ્રત્યે કેવા પ્રકારના વિચારો હતા. ઉપરના વાક્ય પરથી સાબિત થાય છે કે અસ્પૃશ્ય સમાજ અસ્પૃશ્ય જ રહેવો જોઈએ એવી તેમની વિચારધારા હતી.

ગાંધીજી દ્વારા પરિષદમાં અસ્પૃશ્ય સમાજના હિત વિરુદ્ધનાં નિવેદનોથી ભારતના અસ્પૃશ્ય સમાજમાં રોષ વ્યાપ્યો હતો. પરિણામે ભારતમાં આવતા તેમનું કાળા વાવટાથી વિરોધ કરવાનું અહીંના અસ્પૃશ્ય સમાજે નક્કી કર્યું હતું. સામે પક્ષે કૉંગ્રેસના કાર્યકરો પણ ગાંધીજીના સ્વાગત માટે તૈયાર હતા. આશરે આઠ હજાર અસ્પૃશ્ય સ્ત્રી-પુરુષો મુંબઈના બંદરે ગાંધીજીના માર્ગમાં બેસી ગયા હતા. ૨૮ ડિસેમ્બરે ગાંધીજી મુંબઈ બંદરે ઊતરતા તેમનું સ્વાગત

કાળા વાવટા બતાવીને થયું. સામે પક્ષે કૉંગ્રેસના કાર્યકરો દ્વારા પણ સ્વાગત કરવાનો કાર્યક્રમ હતો. બન્ને પક્ષે અહિંસાના પૂજારીના સ્વાગત અને વિરોધ પ્રશ્ને મોટા પ્રમાણમાં હિંસા થઈ. આ ઘટનાએ પણ કૉંગ્રેસની અન્ય નેતાઓ માટેની માનસિકતાને ખુલ્લી પાડી હતી, કારણ આ જ કૉંગ્રેસ દ્વારા આંબેડકરના અમદાવાદ પ્રવાસ વખતે કાળા વાવટા બતાવાયા હતા. ત્યારે આંબેડકર તરફી કાર્યકરો દ્વારા તેને સામાન્ય ઘટના ગણી લેવાઈ હતી. પણ આજે કૉંગ્રેસના નેતા ગાંધીજીને કાળા વાવટા બતાવાતાં હિંસાથી જવાબ આપવામાં આવ્યો.

અમદાવાદમાં સફાઈ કામદારોનું સંગઠન બનાવાયું હતું. તેના પરિણામ સ્વરૂપ સફાઈ કામદારો દ્વારા તેમને થતા શોષણ વિરુદ્ધ તેમના હક્ક અને અધિકાર માટે બે દિવસનો સત્યાગ્રહ કરવામાં આવ્યો. કોઈ પણ આંદોલનમાં સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર દેશને આપનાર ગાંધીજી જ હતા. માગણી હતી કે લોકોના ઘરનું મેલું ઉપાડનાર વાલ્મીકિ સમાજના ભાઈ-બહેનોને વેતન યોગ્ય પ્રમાણમાં મળે. તેઓ બાપુ પાસે આશીર્વાદ લેવા ગયા કે, ''જો આપ સહકાર આપો તો અમારો સત્યાગ્રહ સફળ થાય.'' તેમની માગણી ન્યાયી હતી. પણ બાપુ દ્વારા તેમને પ્રોત્સાહનને બદલે સામે તિરસ્કાર સહન કરવો પડ્યો અને કહી દેવામાં આવ્યું કે, ''સૌ પહેલાં તો તમે આ સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચો અને સવર્ણોની માફી માગો.'' (એટલે કે ફરિયાદીને જ આરોપી ગણીને સજા સંભળાવી દીધી.) સત્યાગ્રહીઓએ માફી માગવાની સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી.

૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૨ના રોજ આંબેડકર લંડન પાછા ફર્યા અને ૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૨ના રોજ તેઓ ભારત આવવા નીકળ્યા. ૨૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૨ના રોજ મુંબઈ બંદરે ઊતરતા તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થયું. એ જ દિવસે ૧૧૪ સંસ્થાઓ વતી આંબેડકરને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે સન્માનના જવાબમાં કહ્યું કે, ''ગોળમેજી પરિષદમાં જે સફળતા મળી છે તેનું શ્રેય મને નથી. તે સફળતાનો યશ અત્રે ભેગાં થયેલાં મારાં અસંખ્ય ભાઈ-બહેનોને છે. નેતા પ્રયત્ન કરે તો તેને અનુયાયીઓ તરફથી એકમતથી અને સંપૂર્ણ એકતાથી ટેકો મળવો જોઈએ. તમે તમારા હૃદયમાં જાગૃતિ, સ્વાભિમાન અને સ્વાતંત્ર્યનો દીપ સતત જલતો રાખો. હું મનુષ્ય છું, મારી ભૂલો થઈ હશે. પક્ષપાતી વલણ પણ મેં લીધું હશે. તે વિશે હું ક્ષમા યાચું છું. મેં ગાંધીજીનો વિરોધ કર્યો તેથી કૉંગ્રેસવાળાઓએ મને દેશદ્રોહી ઠરાવ્યો. હું એવા આક્ષેપની જરાય પરવા કરતો નથી. મારું મન કહે છે કે, આ આક્ષેપ ખોટો, દ્વેષયુક્ત અને નિરાધાર છે. મારા બાંધવોને ગુલામગીરીમાંથી

મુક્ત કરવાના ઉચ્ચ ધ્યેયનો, પોતાને મહાત્મા કહેવડાવનાર વ્યક્તિ અત્યંત વિરોધ કરે એ વાત દુનિયાની દૃષ્ટિએ ચમત્કારિક છે. ગોળમેજી પરિષદમાંના કાર્યનો ઠંડા દિમાગથી સારો એવો વિચાર કર્યા પછી હિન્દુઓની ભાવિ પેઢી માટે મેં રાષ્ટ્રની અણીશુદ્ધ કામગીરી બજાવી છે, એવો મત આપશે એવી મને ખાતરી છે. તમે મને દેવપદે ચડાવતા નહીં, કોઈ પણ વ્યક્તિને દેવપદ આપી બીજાઓએ તેની પાછળ આંધળી દોટ મૂકવી એને હું કમજોરીનું લક્ષણ માનું છું. ત્યાર બાદ લંડનમાં ગાંધીજી સાથેની મુલાકાતો તેમજ ગાંધીજીએ આગાખાનને કુરાનના સોગંદ લેવડાવી અસ્પૃશ્યોની માગણીઓને ટેકો આપશો નહિ એવી વિનંતી કેવી રીતે કરી હતી તેની માહિતી ડૉ. આંબેડકરે આ સભામાં આપી હતી.

મતદાનનો અધિકાર નક્કી કરનારી સમિતિના અધ્યક્ષ હતા શ્રીમાન લોથિયન. તેથી તે સમિતિ લોથિયન સમિતિ તરીકે ઓળખાઈ. આ સમિતિના કાર્યમાં ભાગ લેવા આંબેડકર દિલ્હી પહોંચ્યા. રસ્તામાં લગભગ દરેક સ્ટેશને જનતા દ્વારા તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થયું.

લોથિયન સમિતિ સામે આંબેડકર તરફી વિચારધારા ધરાવતા નેતાઓએ સંયુક્ત મતદાર સંઘનો વિરોધ કર્યો અને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘની માગણી કરી. લોથિયન સમિતિનું કાર્ય ૧ મે, ૧૯૩૨ના રોજ પૂરું થયું. લોથિયન આંબેડકર સાથે કંઈક વાત કરવા માગતા હતા. તેથી તેઓ સીમલામાં બે દિવસ વધુ રોકાયા. આંબેડકરે એક સ્વતંત્ર નિવેદન લોથિયન સમિતિને આપ્યું. અંતે લોથિયન કમિટીનો અહેવાલ બહાર પડ્યો. જેમાં તેમણે ૧૯૧૬માં નિમાયેલી સર હેન્રી સાર્પ (જેઓ ત્યારે ભારતના શિક્ષા નિયામક હતા)ની કમિટી દ્વારા લેવાયેલ નિર્ણય જે આજ પર્યંત લાગુ હતો. તે મુજબ સાઉથ બરો મતાધિકાર વિચાર સમિતિએ બધા જ અસ્પૃશ્યોનો વન્ય જાતિ અને આદિવાસી જાતિમાં સમાવેશ કર્યો હતો. પરંતુ લોથિયન સમિતિએ અસ્પૃશ્ય સમાજની જાતિઓનો ‘ડિપ્રેસ્ડ ક્લાસ’ એટલે કે ‘અસ્પૃશ્ય વર્ગ’ એવું અર્થઘટન કર્યું. આ આંબેડકરનો વિજય હતો.

૨૬ મે, ૧૯૩૨ના રોજ આંબેડકર ફરી ઇંગ્લૅન્ડ જવા નીકળ્યા. આ પ્રવાસ ખૂબ ગુપ્ત રાખ્યો હતો. જેથી કોઈને ખબર ના પડે કે આંબેડકર કેમ ઇંગ્લૅન્ડ જઈ રહ્યા છે. ત્યાં ફરી એક વાર રજૂઆતો કરી અસ્પૃશ્ય સમાજનું હિત સધાવું જોઈએ એવો ઉદ્દેશ્ય હતો. જૂન મહિનામાં લંડન પહોંચતાંની સાથે જ ત્યાંના નાના-મોટા અધિકારીઓ, કેબિનેટ પ્રધાનો વગેરેને મળ્યા અને ૨૨ પાનાનું નિવેદન સુપ્રત કરી પોતાની માગણીઓ રજૂ કરી. તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી

જર્મનીમાં રહ્યા. તબિયતમાં સુધારો થતા બર્લિનથી વિયેના થઈ વેનિસ ગયા અને ત્યાંથી મુંબઈ પરત ફર્યા. ૧૭ ઑગસ્ટે તેઓ મુંબઈ પરત ફરે તેના ત્રણ દિવસ પહેલાં એટલે કે ૧૪ ઑગસ્ટ, ૧૯૩૨ના રોજ બ્રિટનના પ્રધાનમંત્રીએ લઘુમતી કોમના પ્રશ્ને પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. જે મુજબ લઘુમતીઓ માટે અનામત જગ્યાઓ દ્વારા પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાનો અધિકાર આપ્યો. ઉપરાંત સવર્ણોના પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો પણ અધિકાર આપી બેવડા મતદાનનો અધિકાર આપ્યો હતો. આમ બ્રિટનના વડાપ્રધાને ભારતમાં કાયમી રીતે ઝઘડાનાં મૂળ રોપી દીધાં હતાં. કારણ મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, શીખ, યુરોપિયનોને અલગ સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ આપવામાં આવ્યા હતા.

આને કારણે ભારતનું રાજકારણ ઊકળતા ચરુની સ્થિતિમાં આવી ગયું. ગાંધીજી જેવા ભારત આવ્યા કે બ્રિટિશ સરકારે તેમની ધરપકડ કરી ૪ જાન્યુઆરીના રોજ યરવડા જેલમાં મોકલી આપ્યા હતા. કારણ, ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે સ્પૃશ્ય હિન્દુથી અસ્પૃશ્ય હિન્દુને જુદો ગણવામાં ન આવે. સાથે સાથે તેમણે બ્રિટનમાં ચીમકી ઉચ્ચારી હતી કે જો અસ્પૃશ્યોને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ આપવામાં આવશે તો જીવન હોડમાં મૂકીને પણ અમે વિરોધ કરીશું. ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાં જાહેરાત કરી કે જો અસ્પૃશ્યોને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘની જાહેરાત પાછી ન ખેંચાય તો જેલમાં મીઠું નાખેલું સોડાનું પાણી પીને ઉપવાસ કરીશ. અલબત્ત જોવાની ખૂબી એ રહી કે ગાંધીજીને દેશના ટુકડા કરવા સમાન મુસલમાનો, ખ્રિસ્તી તથા શીખને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘની જાહેરાતમાં કશું જ ખોટું કે ઉપવાસ કરવાલાયક દેખાયું નહોતું. ઉલ્લેખનીય છે કે બ્રિટનના વડાપ્રધાનને લવાદ તરીકે સર્વ સત્તા આપતા ઠરાવ પર ગાંધીજીએ સહી કરી હતી, આંબેડકરે નહોતી કરી.

અર્થાત્ ગાંધીજીને આ નિર્ણય બાધ્ય હતો, પણ તેમાં તેમનો પરાજય દેખાતો હતો. આંબેડકર સ્પષ્ટ જણાવે છે કે, ગાંધીજીનું આ રાજનૈતિક ત્રાગું છે. તેમનું આ યુદ્ધ નૈતિક નથી. વળી આ ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ તો નથી જ. જો ગાંધીજી હિન્દુઓના હિત ખાતર પોતાના પ્રાણની બાજી લગાવતા હોય તો દલિતોએ પણ નાછૂટકે પોતાના હક્કના રક્ષણ માટે આ યુદ્ધમાં સામે થવું પડશે.

ગાંધીજીએ ઈંગ્લૅન્ડના વડાપ્રધાનને આ કોમી ચુકાદા સામે તારીખ ૧૮-૦૩-૧૯૩૨ના રોજ પત્ર લખી જણાવ્યું કે, ‘અસ્પૃશ્ય સમાજને અપાયેલા અલગ મતાધિકારથી હિન્દુ સમાજને ઘણું નુકસાન થશે. તે તેમને અને હિન્દુ ધર્મને ઘાતક નીવડશે.’

ઈંગ્લૅન્ડના વડાપ્રધાને ગાંધીજીના આ પત્રનો જવાબ વિગતે અને સચોટ આપ્યો છે. તેમણે જણાવ્યું કે, ''સરકારે આ નિર્ણય લેતા પહેલાં અનેક પાસાંઓનો વિચાર કર્યો છે. આ નિર્ણયથી દલિતો હિન્દુથી અલગ થતા નથી. પરંતુ હિન્દુ જાતિમાં તેમનું સ્થાન અચળ રહે તે માટે બીજો મત આપવાનો તેમને અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આ મતાધિકારને કારણે સવર્ણ હિન્દુ ઉમેદવારો પણ અસ્પૃશ્ય મતદારો પાસે મતની યાચના કરવા જશે. તેમની વચ્ચે સમન્વય થશે અને આ રીતે હિન્દુ જાતિની એકતા કાયમ રહેશે. ખરું તો એ છે કે દલિતો આજ દિન સુધી નરકની યાતનામાં રિબાતા આવ્યા છે. તેને હવેથી સરકારી યોજનાને કારણે તેમના વતી બોલનારો તેમનો પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો જે હક્ક મળી રહ્યો છે તેની સામેના આ તમારા ઉપવાસ ખરેખર ખતરનાક આચરણ છે.'' આ જવાબ સાથે એક વિદેશી વ્યક્તિ દલિતોનું દર્દ સમજી શક્યા, પરંતુ મહાત્માજી ન સમજી શક્યાનો રંજ ઈતિહાસને કાયમ રહી ગયો.

ગાંધીજીનો જીવ બચાવવા કૉંગ્રેસના નેતાઓ હાંફળા-ફાંફળા થઈ ગયા. બીજી તરફ આ નિર્ણય બદલવા માટે ૧૯ સપ્ટેમ્બરના રોજ મુંબઈમાં એક પરિષદ ભરવાની જાહેરાત પંડિત મદનમોહન માલવિયાએ કરી. તેમણે આંબેડકરને આ પરિષદ માટે આમંત્રણ પાઠવ્યું. કારણ બ્રિટનના વડાપ્રધાનના આ નિર્ણયમાં માગણી સચવાઈ હોય તો તે આંબેડકરની હતી. તેથી આ નિર્ણય બદલાવવો હોય તો આંબેકડરને સાથે રાખવા પડે. આંબેડકરે આ મેળવવામાં આકાશપાતાળ એક કર્યા હતા. છતાં તેમને સાથે રાખવા એ કૉંગ્રેસની મજબૂરી હતી.

કૉંગ્રેસને સાથ આપવો એટલે એનાં પરિણામો વિશે આંબેડકર જાણતા જ હતા. તેમણે પુણેમાં રાજ્યપાલને મળીને તેમનો મત જાણવા પ્રયાસ કર્યો. તેમણે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું કે, ''મારા પૂરતું જ બોલવાનું હોય તો હું ગમે તે વાત માન્ય રાખીશ. માત્ર મારા અસ્પૃશ્ય વર્ગનો અધિકાર ઓછો કરવાની વાતને હું માન્યતા આપીશ નહિ. મુદ્દાઓની નિશ્ચિત કલ્પના ન હોય એવી પરિષદ ભરવાનો કોઈ અર્થ નથી.''

આ મુદ્દે તમામ જગ્યાઓ પર આંબેડકરે પોતાની આ જ ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી. આંબેડકરને સમજાવવા માટે નેતાઓની, આગેવાનોની હરોળો લાગવા માંડી. સમગ્ર દેશમાં આંબેડકરનું મહત્ત્વ હોવાનું કદાચ પહેલીવાર સાબિત થતું હતું. તેમણે એ પણ કહ્યું કે, ''ગાંધીજીએ પોતાની યોજના બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ સમક્ષ વિચાર માટે મૂકીને આ બાબતે તેમની સાથે ચર્ચા કરવી જોઈતી હતી,

પણ તેઓએ તેમ ન કર્યું. તેથી આ બાબતમાં ગાંધીજી પોતે જ દોષિત છે.'' આંબેડકર એક ફોજદારી કેસના કામમાં ગળાડૂબ હતા. તેમને મળવા ઠક્કરબાપા ગયા. તેમણે ઠક્કરબાપાને પૂછ્યું કે, ''તેમનું કામ કેટલા સમયમાં પૂરું થશે?'' તો ઠક્કરબાપાએ ઉત્તર આપ્યો કે, ''એક કલાક થશે.'' આંબેડકરે કહ્યું કે, ''હું પાંચ જ મિનિટનો સમય કાઢી શકું તેમ છું.'' ઠક્કરબાપાએ વધુ સમય આપવા વિનંતી કરી, પણ આંબેડકર ઘરમાં ચાલ્યા ગયા. આંબેડકરનો આવો વ્યવહાર તેમની છબી માટે નુકસાનકર્તા ઠર્યો. તેમની વિરુદ્ધની પ્રચાર ઝુંબેશને કારણે આ વાત વધુ વેગથી ફેલાઈ હતી.

તેમણે આ પ્રચાર ઝુંબેશનો એક નિવેદન દ્વારા જવાબ આપ્યો. તેમાં તેમણે કહ્યું, ''અસ્પૃશ્ય વર્ગનો પ્રશ્ન વિશેષ મહત્ત્વનો લાગતો નથી એમ ગાંધીજીએ ગોળમેજી પરિષદમાં કહ્યું હતું. બંધારણ તૈયાર થયું એટલે એ બંધારણને અસ્પૃશ્યો સંબંધી એક પુરવણી જોડીએ એટલે પૂરું થયું એવું એમને લાગતું હતું. ગાંધીજીએ ગોળમેજી પરિષદમાં જે સ્વતંત્રતાની માગણીનો જયઘોષ કર્યો એ સ્વતંત્રતાની માગણી માટે આવો આત્મઘાતનો ઉપાય યોજ્યો હોત તો વધારે ન્યાયી બન્યો હોત. ગાંધીજીએ કોમ્યુનલ ઍવોર્ડમાંથી અસ્પૃશ્યોને આપેલા સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિત્વને પોતાના બલિદાનનું કારણ માનવું એ દુઃખદાયી અને આશ્ચર્યની વાત છે.''

''સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ માત્ર અસ્પૃશ્યોને જ આપ્યો એવું નથી. યુરોપિયન, હિન્દી, ક્રિશ્ચયન, ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન, મુસલમાન, શીખ વગેરે સૌને આપ્યો જ છે. સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ જો મુસલમાનો અને શીખોને આપવાને કારણે દેશના ભાગલા ન થતા હોત તો અસ્પૃશ્ય વર્ગને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ આપવાથી હિન્દુસ્તાન વિભાજિત થશે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.'' તેમણે નિવેદનને વધુ કડક ઓપ આપતા જણાવ્યું કે, ''મહાત્મા કંઈ અમરત્વનું તામ્રપત્ર લઈને આવ્યા નથી. એ જ વાત કૉંગ્રેસ સંસ્થાને પણ લાગુ પડે છે. એ દુષ્ટબુદ્ધિથી નથી કહેવાયું એમ માની લેવાથી પણ કાંઈ અમર નથી થઈ જવાતું. જેનું ધ્યેય અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાનું, અસ્પૃશ્યોનો સામાજિક દરજ્જો વધારીને તેમને હિન્દુ સમાજમાં સમાવી લેવાનું હતું એવા અનેક મહાત્માઓ આ દેશમાં થઈ ગયા, પણ તેમાંથી દરેક આ બાબતમાં નિષ્ફળ ગયા. મહાત્માઓ આવ્યા અને ગયા, પણ અસ્પૃશ્ય સમાજ માત્ર હતો તેવો ને તેવો જ રહ્યો.'' આજે આ દેશને આઝાદ થયે ૬૫ વર્ષે પણ જોઈ શકીએ છીએ કે અસ્પૃશ્ય સમાજ પ્રત્યે આભડછેટ ઓછી થઈ છે. પરંતુ તેના પ્રત્યે આજે પણ તમે

ચોરે ને ચૌટે સાંભળતા હશો કે, ''આ તો હરિજન છે'' હજુ પણ અદલિત સમાજના મસ્તિષ્કમાં તેના પ્રત્યે આદર હોય તે પ્રકારની માનસિકતા આવી નથી. ભવિષ્યમાં ક્યારે આવશે તે આ ધરતી પર જીવનાર વ્યક્તિ કહી શકે તેમ નથી. જો ડૉ. આંબેડકરસાહેબની અલગ મતાધિકારની માગણી સ્વીકારાઈ હોત તો આજે દલિત સમાજના આગેવાન કે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ જ ચૂંટાઈને સમાજનું તેમજ રાજ્યનું કે રાષ્ટ્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરત, પરંતુ આજે આઝાદીનાં આટલાં વર્ષો પછી પણ આ જ સ્થિતિ જોવા મળે છે.

જો અલગ મતાધિકારની માગણી સ્વીકારી હોત તો સ્પૃશ્ય સમાજને અસ્પૃશ્ય સમાજ પાસે જવાનું થાત અને અસ્પૃશ્ય સમાજે બહુમૂલ્ય સમાજની દયા કે દાન પર જીવવાનું થાત નહીં. સ્પૃશ્ય સમાજે અસ્પૃશ્ય સમાજ પર આધાર રાખવો પડત. જેથી આટલાં વર્ષોમાં જે સામાજિક સમરસતા આપણે નથી કરી શક્યા તેનાં મીઠાં ફળ આપણે જલ્દી પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત, તે સ્વીકારવું રહ્યું.

૧૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ પરિષદનો આરંભ થયો. અધ્યક્ષપદે પંડિત મદનમોહન માલવિયા હતા. તેમની બાજુમાં આંબેડકર બેઠા હતા. અધ્યક્ષ વતી આંબેડકરને વિનંતી કરવામાં આવી કે તમારે શું કહેવું છે. તેમણે ઊભા થઈ ખૂબ ઠંડા કલેજે માઇક હાથમાં લઈ શાંત, ગંભીર અને ભારેખમ અવાજમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું, ''ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યો વિરુદ્ધ આમરણ ઉપવાસ કરવા એ દુઃખદ છે. ગાંધીજીના અમૂલ્ય પ્રાણ બચાવવા માટે દરેકે ભારે પ્રયાસો કરવા ઘણા જ જરૂરી છે, પણ ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ યોજના ન બતાવી હોવાથી આ બાબતમાં માર્ગ કાઢવાનું કપરું બન્યું છે. ગાંધીજી પાસેથી તમે વૈકલ્પિક યોજના લાવો એટલે એ અંગે વિચારી શકાય, પણ એક વાત તો અટલ જ છે. માત્ર ગાંધીજીના પ્રાણ બચાવવા માટે જ મારા બાંધવોના હિત વિરુદ્ધની યોજના હશે તો હું તેમાં ભાગીદાર થઈશ નહિ.'' આ પ્રકારે ઉત્તર સાંભળી ઘણાને આંચકો લાગ્યો.

યરવડા જેલમાં ગાંધીજીને મળવા એક પ્રતિનિધિમંડળ ગયું હતું. જેના નેતા હતા ચુનીલાલ. એ પ્રતિનિધિમંડળને શું કહેવું છે એ બાબત વિચાર કરવા બીજા દિવસે ફરી પરિષદ બોલાવવામાં આવી. ચુનીલાલે પરિષદમાં જણાવ્યું કે, ''અસ્પૃશ્યો માટે અનામત બેઠકો રાખવા અંગે ગાંધીજીનો વ્યક્તિગત વિરોધ નથી.'' આંબેડકરને તેઓ શું વિચારે છે? એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો. આંબેડકરે કહ્યું કે, ''આપણે દ્વિધાભરી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકાયા છીએ. હું

આ ઘટનામાં ખલનાયક સાબિત થાઉં એવું મારા નસીબમાં આવ્યું છે. પરંતુ તમે ધ્યાન રાખો કે મારા પુણ્યકાર્યમાંથી હું જરાયે પીછેહઠ કરવાનો નથી. મારા અસ્પૃશ્ય વર્ગના ન્યાયી અને બંધારણીય અધિકારો બાબત વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ. પછી ભલે તમે મને નજીકના થાંભલે ફાંસી પર ચડાવો તોય મને વાંધો નથી. આના કરતાં તમે ગાંધીજીને એક અઠવાડિયા સુધી તેમના ઉપવાસ મોકૂફ રાખવા માટે વિનંતી કરો અને તે પછી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધો એ જ ઉચિત છે. તમે કોરા સિદ્ધાંતવાદી પંડિત અને દેશભક્ત લોકો જો અમને તમારા પોતીકા ન ગણતા હોવ તો અમારા ઉપર સંયુક્ત મતાધિકાર થોપવાનો અને તમારા ધર્મ સાથે અમને ચીપકી રાખવાનો કોઈ અધિકાર તમને નથી.'' સભામાં બેઠેલા નેતાઓ માટે આંબેડકરનો આ જવાબ, આવું વલણ બીજા આંચકા સમાન હતું.

પરિષદ બીજા દિવસ પર મુલતવી રાખવામાં આવી. દરેક નેતાએ પોતાની રીતે માત્ર વિચાર-વિનિમય કર્યા. છતાં કોઈ ઉકેલ લાવી શક્યા નહિ. એક દરખાસ્ત એવી પણ મૂકવામાં આવી કે અસ્પૃશ્યો ત્રણ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટીને મોકલે તે પછી આ ત્રણમાંથી એકને સંયુક્ત મતદાર દ્વારા ચૂંટવામાં આવે. ત્યારે આંબેડકરે કહ્યું કે, ''હું મારા ખાસ વિદ્વાનોની સલાહ લઈને નિર્ણય આપું. આ દરખાસ્ત પણ ફરી ફરીને ત્યાં જ લઈ જાય છે કે એ ત્રણ પ્રતિનિધિઓમાંથી અમને જે અનુકૂળ હોય, અમારા કહેવામાં રહે તેવાને અથવા અમારી શરતે તેને ચૂંટીને અમારી સાથે રાખીશું. ''તેવો જ અર્થ થાય છે'' ને એ યોજના પડતી મૂકવામાં આવી. અંતે ગાંધીજીએ પોતાની જિદ્દ છોડી નહીં ને ૨૦મી તારીખ ને મંગળવારે બપોરના યરવડા જેલમાંથી ઉપવાસની ઘોષણા કરી. આ ઉપવાસ એ દલિતો અને આંબેડકર ઉપર છોડાયેલું બ્રહ્માસ્ત્ર હતું. આ શસ્ત્રના પરિણામે દલિત સમાજ અને આંબેડકર ઉપર ચારે તરફથી ભારે દબાણ આવ્યું. અનેક રાજપુરુષોએ આંબેડકર ઉપર ભારે માનસિક દબાણ કર્યું. સામાન્ય હિંદુ સમાજ આંબેડકર ઉપર ઉશ્કેરાઈ ગયો. કેટલાકે લોહીથી લખેલા પત્રો મોકલી ધમકીઓ આપી. હરિભાઈ ભટ્ટ નામના યુવાને પત્ર લખ્યો જે 'જનતા' પત્રમાં છપાયો, જે અક્ષરશઃ આ પ્રમાણે હતો.

ડૉ. આંબેડકર,

> જો તમે દિવસ ચારમાં મહાત્મા ગાંધીજીની માગણી મંજૂર કરશો નહીં, તો તમારી જાન લેવામાં આવશે. માટે તમારો જીવ તમને

વ્હાલો હોય તો મહાત્મા ગાંધીજીની માગણી મંજૂર કરીને તેઓને ઉપવાસમાંથી જલદી છોડાવો. આ ચેતવણી છેલ્લી છે. હવે બધી તકરાર છોડી દેજો નહીં તો તમારું ખૂન કરવામાં આવશે.

લિ.

હરિભાઈ કે. ભટ્ટ

બી.પી.ઈ.ઈ.ના એક મેમ્બર અને કાર્યકર

પુણેના ગોગટે પંથકના રૂઢિવાદી અને પંકાયેલા જનૂની યુવાનો દ્વારા આંબેડકરનું ખૂન કરવા માટે ગુપ્ત કાવતરું ઘડવામાં આવ્યું. તેમના મતે એક આંબેડકર ખતમ થઈ જાય એટલે બધી જ મુશ્કેલીઓનો અંત આવી જાય. ગાંધીજીના પ્રાણ બચી જાય અને દલિતો સવર્ણો સામે બોલતા બંધ થઈ જાય. આ કાવતરાની જાણ શંકરાચાર્યને થતાં તેમણે જણાવ્યું કે આ તમારા અવિચારી દુષ્કૃત્યથી એક આંબેડકરના રક્તબિંદુઓમાંથી અનેક આંબેડકર પ્રગટ થશે. તેને તમે કે હું રોકી શકીશું નહીં. માટે આવું કોઈ અઘટિત પગલું આવા સંજોગોમાં ભરી શકાય નહીં.

આ નાજુક સ્થિતિમાં દલિત સમાજ સૂનમૂન થઈ ગયો. દલિત કાર્યકરો વચ્ચે આંબેડકર બોલી જાય છે કે, ''તેઓ મને ખતમ કરી નાખશે ને તે પછી એ તમારા નેતા બનશે.'' આ સાંભળી સંભાજી ગાયકવાડ અને બીજા કાર્યકરો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગ્યા. ત્યારે બાબાસાહેબ બોલ્યા, ''અરે! આપણે તો સૈનિકોના સપૂતો છીએ. મને મોતનો ભય નથી. મોત મારાથી ડરે છે. રડવાથી પ્રશ્નનો ઉકેલ આવશે નહીં. ચાલો આપણે સાથે મળી દલિત લોકજાગૃતિ લાવીએ.'' ફરી કાર્યકરોમાં નવી ચેતના આવી ગઈ હતી. આ ચેતના આપણે સૌએ જાળવી રાખવાની છે.

આંબેડકર અને દલિત સમાજને ધાક-ધમકીની કોઈ અસર ન થઈ. ત્યારે હિન્દુ મહાસભાના અધ્યક્ષ ડૉ. મુંજે આંબેડકરને સમજાવે છે કે, ''તમને અલગ મતાધિકારને બદલે બીજું જે માગો તે આપીશું.'' આનો આંબેડકરે એમની પદ્ધતિથી જ જવાબ આપ્યો કે, ''હું દલિત અને સવર્ણ વચ્ચેનો કોઈ દલાલ નથી. મારે વ્યક્તિગત કશું જોઈતું નથી. મને માત્ર મારા લોકોના હિતની, ભવિષ્યની ચિંતા છે. મારે દલિતોનું ભલું કરવું છે. સત્તા, સંપત્તિનો કોઈ મોહ નથી. આ પછી આંબેડકરને સમજાવવા કૉંગ્રેસીઓએ બહેનોના એક સમૂહને મોકલ્યો. જેમાં કમલા નહેરુ, દાદાભાઈ નવરોજીના પૌત્રી શ્રીમતી પેરિન કેપ્ટન, શ્રીમતી હંસા મહેતા, કુ. નટરાજન વગેરે હતા. તેમણે લાગણીસભર

રીતે આંબેડકરને સમજાવવા કોશિશ કરી. (આ કદાચ કૉંગ્રેસનું એક બીજું હથિયાર હશે કે જે કામ નેતાઓથી ન થઈ શક્યું તે માટે બહેનોના પાલવનો સહારો લેવો પડ્યો.) આ બધી બહેનોએ આંબેડકરને એક જ વાત સમજાવવા અને મનાવવા કોશિશ કરી. ''આંબેડકરજી, મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રાણ તમારા હાથમાં છે.'' ત્યારે સ્ત્રી દાક્ષણ્ય દાખવતા આંબેડકરે તેમને ખૂબ જ સન્માન સાથે કહ્યું, ''તમે લોકો ગાંધીજીના પ્રાણની સાથે દલિતોના પ્રાણનો પણ વિચાર કરો. ગાંધીને બચાવી દલિતોને મારી નાખવાની વાત પણ બરાબર નથી. આમ કૉંગ્રેસના નેતાઓએ આંબેડકર પર સામ, દામ, દંડ, ભેદ બધા પ્રકાર અપનાવી જોયા પણ તેઓ તેમના ધ્યેયમાંથી તસુભાર પણ ડગ્યા નહિ.

૨૧મી સપ્ટેમ્બર ને બુધવારે જયકર, માલવિયા, સપ્રુ, રાજાજી વગેરે નેતાઓ ડૉ. આંબેડકર સામે જે દરખાસ્ત મૂકવાની હતી તે અંગેની ચર્ચા કરવા માટે ગાંધીજી પાસે યરવડા જેલ ગયા. ગાંધીજી જેલમાં આંબા નીચે ખાટલો ઢાળી સૂતા હતા. તેમની પાસે સરોજિની નાયડુ, દેવદાસ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, વલ્લભભાઈ પટેલ, પ્યારેલાલજી બેઠા હતા. આંબેડકરને પણ ચર્ચા માટે તાત્કાલિક પુણે બોલાવવામાં આવ્યા. આસપાસનું વાતાવરણ ભારે ગંભીર હતું. આંબેડકર આવ્યા અને વાતાવરણની અસરથી ભારે મૂંઝવણમાં મૂકાઈ ગયા. સામાન્ય વ્યક્તિ હોય તો આ પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીની દરેક વાત સ્વીકારી લે. પરંતુ આ તો આંબેડકર હતા. જેમણે જન્મથી આજ પર્યંત પળેપળ અસ્પૃશ્ય માતાની કૂખે જન્મવાની આકરી સજા ભોગવી હતી અને હજુ પણ ભોગવી રહ્યા હતા. તેમના પર અને દલિતો પર થયેલા અત્યાચારો સામે આ વાતાવરણ કોઈ વિસાતમાં નહોતું. તેથી તેમણે ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક અને વિચારીને આગળ વધવાનું મુનાસીબ માન્યું.

આંબેડકર મહાત્મા ગાંધી પાસે આવીને ખૂબ જ નમ્રતાથી કહે છે. ''મહાત્માજી! તમે, અમને મોટો અન્યાય કરી રહ્યા છો.'' ગાંધીજીએ કહ્યું, ''મારા નસીબ જ એવાં છે કે હું અન્યાયી હોઉં એવું લાગે, એવા પ્રસંગો મારે કાયમ આવે છે, જેનો કોઈ ઉપાય નથી.'' આંબેડકરે ગાંધીજીને બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા અને સમજાવ્યું કે આ વિશિષ્ટ અધિકારોની અનિવાર્યતા શું છે? ગાંધીજી જવાબ આપે છે, ''ડૉ. તમારા પ્રત્યે મને પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ છે. તમે જે કહો છો તેમાંથી ઘણી વાતો મને યોગ્ય લાગે છે. વળી તમે એમ પણ કહો છો કે મારા જીવવાની તમને અસ્પૃશ્યોને ખપ છે.'' આંબેડકરે જવાબ આપ્યો ''હા મહાત્માજી, તમે જો તમારું જીવન અસ્પૃશ્ય

વર્ગના હિત માટે ખર્ચી નાખો તો તમે જરૂર અમારા વીરપુરુષ બનશો.'' આ સાંભળી ગાંધીજી જણાવે છે કે, ''ઠીક છે, મારો જીવ કેમ બચાવવો એ તમે જાણો છો. કોમી નિર્ણય પ્રમાણે તમે લોકોને મળેલા અધિકારો છોડવા તૈયાર નથી. એ હું જાણું છું. તમે સૂચવેલી પેનલ પદ્ધતિ હું માન્ય રાખું છું. પેનલમાં ચર્ચાઓ થાય પછી નિર્ણય લેવાશે. ''

ગાંધીજીએ આંબેડકરને કહ્યું, ''તમે જન્મથી અસ્પૃશ્ય છો, હું મનથી અસ્પૃશ્ય છું. આપણે બધા એક જ અભિન્ન અને અવિભાજ્ય છીએ. હિંદુ સમાજમાં આવી પડનારી તિરાડો ટાળવા માટે હું મારા પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર છું.'' આંબેડકરે ગાંધીજીના સૂચનને માન્ય રાખ્યું. પેનલ પદ્ધતિમાં કેટલા ઉમેદવારો હોવા જોઈએ તેમજ પ્રત્યેક પ્રાંતમાં અસ્પૃશ્યોની કેટલી જગ્યાઓ અનામત રાખવી અને તેની મુદત કેટલી રાખવી વગેરે બાબતો માટે ૨૨મી સપ્ટેમ્બર ને ગુરુવારે મોડી રાત સુધી આગેવાનો વચ્ચે ચર્ચા વિચારણા ચાલી. પ્રાંતની કાયદા કાઉન્સિલમાં ૧૯૭ બેઠકો મળે તેવી આંબેડકરની માંગણી હતી. સામે પક્ષે ૧૨૫થી વધુ એક પણ બેઠક આપવા તૈયારી નહોતી. પ્રાથમિક ચૂંટણી પદ્ધતિ અને અનામત પ્રથા વિશે પુનઃ વિચારણા અને લોકમત લેવાની સમયમર્યાદા બાંધવામાં પણ ભારે મતભેદ થયો. આંબેડકરે પૂરા પંદર વર્ષની સમય-મર્યાદાની માગણી કરી હતી.

૨૩ સપ્ટેમ્બરે શુક્રવાર હતો. ઉપવાસને કારણે સાંજે ગાંધીજીની સ્થિતિ કથળવા લાગી. ગાંધીજીના પુત્ર દેવદાસની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. તેણે સૌને વિનંતી કરી કે, ''બાપુની તબિયત ચિંતાજનક થતી જાય છે. તમે સૌ સર્વમત માટે આગ્રહ પકડી રાખીને કરાર પર સહી કરવાનું મોડું કરશો નહિ. '' આંબેડકર ફરી ચુનંદા આગેવાનો સાથે ગાંધીજી પાસે ગયા. તબિયત વધુ નબળી થઈ હતી. અવાજ એટલો ક્ષીણ થઈ ગયો હતો કે સાંભળવું અને સમજવું મુશ્કેલ હતું. ડૉક્ટરે બોલવાની પણ ના પાડી હતી. ફરી એકવાર આંબેડકર પર ભાવનાત્મક રીતે દબાણ લાવવામાં આવ્યું કે, શું આપણે આપણી ઉઘાડી આંખે મહાત્માજીને પ્રાણ ત્યાગતા નિહાળીશું?

ત્યારે આંબેડકરે કહ્યું, ''તમે સૌ મને જ સમજાવો છો ને મારી પાસે જતું કરવાની વાત કરો છો. તો તમે સૌ શા માટે બાંધછોડ કરતા નથી. જ્યારે ગાંધીજીના પ્રાણ તોળાઈ રહ્યા છે ત્યારે તમે પણ તમારો કક્કો મૂકતા નથી તેનું શું? તેમ છતાં ચાલો આપણે ફરી ગાંધીજીને મળીએ.'' રાત્રે નવ કલાકે યરવડા જેલમાં સૌ પહોંચ્યા. ત્યારે આંબેડકરે કહ્યું, 'મહાત્માજી, તમારે હવે

અમારી વહારે આવવું પડશે. આ મિત્રો લોકમતની સમયમર્યાદા પાંચ વર્ષની આપે છે. જ્યારે હું પંદર વર્ષ માંગું છું.'' ત્યારે ગાંધીજીએ વચલો માર્ગ કાઢવાને બદલે આંબેડકરને કહ્યું કે ''તમે પાંચ વર્ષ સ્વીકારી લો અથવા મારો જીવ લો.'' આંબેડકરે વિનંતી કરી કે સારું અમને દશ વર્ષ આપો, છતાં ગાંધીજી પાંચ વર્ષને જ વળગી રહ્યા. તટસ્થ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપરની ઘટનાનું મૂલ્યાંકન કરે તો તે એમ જ કહેશે કે ભાવનાત્મક દબાણ દ્વારા પોતાની વાત મનાવવાનો આ જડ પ્રકાર છે. અંતે સપ્રુ અને જયકરે નવો જ રસ્તો કાઢ્યો. તેમણે કહ્યું, ''આપણે આ કરારમાં સમયમર્યાદા મૂકીએ જ નહિ અને બંને પક્ષો દલિતો અને સવર્ણ હિન્દુઓને પોતપોતાને લાગે ત્યારે કરાર વિશે પુનઃ વિચાર કરી શકે. અંતે તે વાતને બંને પક્ષે માન્ય રાખી.

૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ સાંજે કરારનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. જે ગાંધીજીને પૂર્ણ રીતે પસંદ આવ્યો. આનંદમય વાતાવરણ ઊભું થયું. સવર્ણ હિન્દુઓ વતી પંડિત મદનમોહન માલવિયા અને દલિતો તરફથી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સામસામે સહીઓ કરી. જે કરારે ભારતની આઝાદીના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે પોતાનું સ્થાન અંકિત કર્યું. આ કરારને ઇતિહાસ ''પૂના કરાર'' તરીકે ઓળખે છે. આ કરારમાં અન્ય આગેવાનોએ પણ સહી કરી. તેમાં હતા સર્વશ્રી તેજબહાદુર સપ્રુ, મુકુંદરાવ જયકર, ઘનશ્યામદાસ બિરલા, સી. ગોપાલાચાર્ય, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, પી. એન. રાજભોજ, શ્રી નિવાસન, પી. બાલુ, ગણેશ અક્કાજી ગવઈ, એમ. સી. રાજા, રામેશ્વર ડી. બિરલા, બી. એસ. કામઠ, ડૉ. પી. જી. સોલંકી, જી. કે. દેવધર, અમૃતલાલ ઠક્કર, આર. આર. ભાખલે, ગોવિંદ માલવિયા, દેવદાસ ગાંધી, બી. આર. વિશ્વાસ તેમજ શંકરલાલ બેંકર વગેરે.

તે પછી ૨૫ સપ્ટેમ્બરના રોજ મુંબઈમાં અન્ય ૧૮ આગેવાનોની સહી આ કરારમાં લેવામાં આવી. આ પ્રસંગની યાદમાં રાજગોપાલાચારીજીએ આનંદવિભોર થઈ પોતાની ફાઉન્ટન પેન આંબેડકરને આપી અને આંબેડકરની પેન પોતાની પાસે રાખીને આ પ્રસંગની સ્મૃતિ જાળવી રાખી.

આ પૂના કરારમાં રાજ્ય વિધાનસભામાં કુલ ૧૪૮ બેઠકો અને સ્પૃશ્ય હિન્દુઓની જગ્યામાંથી પ્રાંતીય વિધાનમંડળમાં ૧૦ ટકા બેઠકો અસ્પૃશ્ય વર્ગને આપવી એવું નક્કી થયું. કેન્દ્રીય એસેમ્બલી માટે દલિત વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બ્રિટિશ ભારતમાં ૧૮ ટકા બેઠકો અનામત રાખી. માત્ર દલિત વર્ગના હોવાને કારણે સ્થાનિક, પ્રાંતીય કે કેન્દ્રીય સરકારી નોકરીમાં નિમણૂક કરતી

વખતે તેમના પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ. વળી દરેક ખાતાઓમાં અનિવાર્ય લાયકાતોને લક્ષમાં લઈને દલિત વર્ગોની ભરતી કરવા માટે પૂરા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. દલિત વર્ગોના ઉત્કર્ષ માટે દરેક પ્રાંતમાં યોગ્ય અને પૂરતું ભંડોળ નક્કી કરવામાં આવશે.

પૂના કરારથી દલિતોને કોમી ચુકાદા કરતાં ઓછી સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થઈ. પરંતુ તેની સામે દલિતોએ પોતાનો પ્રતિનિધિ સ્વતંત્ર રીતે ચૂંટવાનો અધિકાર ગુમાવ્યો. પરંતુ તેની સામે સરકારી નોકરીઓમાં અનામત જગ્યા મળી અને શૈક્ષણિક સવલતો પ્રાપ્ત થઈ. આથી ખરેખર માનવતાના આ હક્કો પ્રાપ્ત થયા.

૨૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ મુંબઈ ખાતે પંડિત માલવિયાજીના પ્રમુખપદે હિન્દુઓની સભા મળી, જેમાં ડૉ. આંબેડકરને અભિનંદન આપી તેમનો આભાર માનવામાં આવ્યો. આ સભાએ ઠરાવ કર્યો કે હિન્દુ સમાજમાં હવેથી કોઈને પણ જન્મને કારણે અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવશે નહિ. અત્યાર સુધી જેમને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તેમને જાહેર સ્થળો જેવાં કે કૂવા, તળાવ, શાળા, રસ્તાઓ અને અન્ય તમામ જાહેર સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવાનો અન્ય હિન્દુઓ જેટલો જ અધિકાર રહેશે. આ અધિકારને વહેલી તકે કાયદાની મંજૂરી આપવામાં આવશે. સ્વરાજ મળતાં સુધીમાં આવી મંજૂરી નહિ મળી હોય તો સ્વરાજની સંસદનો સૌથી પહેલો કાયદામાંનો આ એક કાયદો હશે. સાથે સાથે એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું કે, અત્યારે અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગો ઉપર રૂઢિઓએ જે સામાજિક પ્રતિબંધો મૂકેલા છે, તે બધા પ્રતિબંધ દૂર કરવાનો તમામ હિન્દુ આગેવાનોનો ધર્મ રહેશે.

સન્માન અને અભિનંદનનો પ્રતિભાવ આપતા ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું કે, આ દિવસોમાં હું ભારે વિકટ-ધર્મસંકટમાંથી પસાર થયો છું. એક તરફ મારે ભારતની મહાન વ્યક્તિ ગાંધીજીના પ્રાણ બચાવવાના હતા ને બીજી તરફ મારા દલિત ભાઈઓના હક્કો અને હિતોની રક્ષા કરવાની હતી. મારી તમામ શક્તિઓ કામે લગાડીને ગોળમેજી પરિષદમાંથી જે સંરક્ષણ મેળવ્યું હતું તે બચાવવાનું હતું. આજે મને કહેતા આનંદ થાય છે કે, આપ સર્વના સહયોગથી તથા સપ્રુ, રાજગોપાલાચાર્ય જેવા નેતાઓના સહકારથી એવો નિવેડો લાવી શક્યા કે મહાત્માજીના પ્રાણ બચી ગયા અને દલિત વર્ગના હક્કો-હિતોનું કેટલેક અંશે ભવિષ્ય માટેનું સંરક્ષણ પ્રાપ્ત થયું. જોકે હું તો મહત્તમ યશ મહાત્માજીને આપું છું. ગાંધીજી અને મારી ભાવનાઓમાં ઘણી બધી બાબતોમાં સામ્ય છે, મને તેનું આશ્ચર્ય પણ થયું છે. જ્યારે કોઈ પણ ગૂંચ ઊભી થતી ને તેની જાણ સર તેજબહાદુર સપ્રુ દ્વારા તેમને કરવામાં આવતી ત્યારે

મહાત્માજીએ મારા પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું. પરંતુ આશ્ચર્ય તો ત્યાં થાય છે કે, જો આ વ્યક્તિએ ગોળમેજી પરિષદમાં દલિત વર્ગોના અધિકારનો જોરદાર વિરોધ ન કર્યો હોત તો આ ઉપવાસની નોબત આવી ન હોત.

ખેર! જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું. પરંતુ આજે હું આ પ્રસ્તાવને સમર્થન આપવા અને તમારા સૌનો આભાર માનવા ઊભો થયો છું. અમારા સૌ તરફથી આ કરારનું પાલન કરવાનો વિશ્વાસ આપું છું, પણ મને ભારે ચિંતા છે કે શું હિન્દુ સમાજ આ કરારનું પાલન કરશે ખરો? સભાગૃહમાં બેઠેલા સૌ હાથ ઊંચા કરીને બે બે વખત બોલે છે કે, હા અમે પાળીશું. અંતમાં હું સર્વ હિન્દુ ભાઈઓને હૃદયપૂર્વક વિનંતી કરું છું કે, ''પૂના કરારને પવિત્ર માની સદભાવના અને પ્રમાણિકતાથી તેનો અમલ કરજો.''

૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ પૂનાની યરવડા જેલમાં ગાંધીજીની ઉપસ્થિતિમાં પંડિત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ...' ગાંધીજીનું પ્રિય ભજન ગાયું. ત્યાર બાદ કસ્તૂરબાએ મોસંબીનો રસ પીવડાવી ગાંધીજીના ઉપવાસ છોડાવ્યા. પૂના કરાર પછી દલિતો માટે દેવમંદિર, કૂવા, તળાવ, ધર્મશાળાનાં દ્વાર ખોલી નાંખવામાં આવ્યાં છે તેવી જાહેરાત દૈનિકપત્રોએ કરી અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો સામાજિક સમરસતાનો રાષ્ટ્રયજ્ઞ આરંભાયો. એ જ દિવસે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે પૂના કરારને બ્રિટિશ આમસભા તરફથી સહી સિક્કા સાથે મંજૂર કર્યો. ફરી એક વાર સાબિત થયું કે આંબેડકર અસ્પૃશ્ય વર્ગના નિર્વિવાદિત, સર્વસ્વીકાર્ય એકમાત્ર નેતા છે.

પૂના કરાર પછી પૂનામાં દલિતોનો મિલન મેળાવડો ગોઠવાયો. જેમાં ડૉ. આંબેડકર વિશેષ ઉપસ્થિત રહ્યા. આંબેડકર દિલ ખોલીને કેટલીક વાતો કરે છે કે પૂના કરાર પૂર્વેના મારા દિવસો ઘણા વિકટ પસાર થયા હતા. મારા સામે એટલા દાવપેચ ખેલાતા હતા કે તેમાં સહેજ પણ ભૂલ ન થાય તે માટે સતત જાગ્રત રહેવું પડતું. મારા જીવને પણ જોખમ હતું. તેથી આપણા યુવાનોએ સતત મારી આસપાસ વીંટળાઈ રહેવું પડતું હતું. કૉંગ્રેસી વિદ્વાન મિત્રો માનસિક રીતે એટલું બધું દબાણ લાવી રહ્યા હતા કે તેમના માટે હું એટલું જ કહી શકું કે, મારી પાછળ જાણે કે હાથમાં ખંજર લઈને જયકર ઊભા હતા અને સામે જાણે કે સપ્રુ પિસ્તોલ રાખીને ઊભા હતા. જોકે આ બન્ને મિત્રોનો મને સાથ-સહકાર મળ્યો છે એ ન ભૂલવું જોઈએ.

આમ, પૂના કરાર થઈ ગયો. તેના અમલની શરૂઆત થઈ ગઈ, પણ ગાંધીજીના ઉપવાસના આધારે થયેલા કરાર અંગે કેટલાક મતભેદો પણ સામે આવ્યા. જેમાં

બૅરિસ્ટર સપ્રુએ પોતાની આત્મકથામાં પૂના કરારના પ્રસંગ વિશેની વાતમાં એકરાર કર્યો છે કે, 'પૂના કરાર બંદૂકની અણીએ પાર પડ્યો હતો.'

ગાંધીજી વિશે સપ્રુ લખે છે કે પૂના કરારમાં ગાંધીજીનું વલણ ઉચિત નહોતું. બંદૂકની અણીએ આ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. પૂના કરારમાં તેમના અનુયાયીઓએ સહી કરી હતી. તેમણે જ પાછળથી આ કરારનો વિરોધ કર્યો હતો. આ વિરોધીઓમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પાછા આગેવાન તરીકે હતા.

કૉંગ્રેસનો અસ્પૃશ્ય પ્રેમ ત્યારે છતો થઈ ગયો જ્યારે ૧૯૩૭માં ભારતની પ્રથમ ચૂંટણી યોજાઈ. ત્યાર બાદ દરેક પ્રાંતમાં કૉંગ્રેસ સૌથી મોટા પક્ષ તરીકે ઊભર્યો હતો. ત્યાર બાદ તેણે લગભગ દરેક પ્રાંતમાં પ્રધાનમંડળ બનાવ્યાં. તે ઉપર પ્રતિક્રિયા આપતા આંબેડકરે કહ્યું કે, ''કૉંગ્રેસે રચેલાં આ બધાં પ્રધાનમંડળોના નેતાઓ બ્રાહ્મણ છે અને કોઈ પણ પ્રધાનમંડળમાં અસ્પૃશ્ય વર્ગને સ્થાન અપાયું નથી.'' જે ઐતિહાસિક નરી વાસ્તવિકતા છે. જોકે ત્યાર બાદ આંબેડકરે નિખાલસતાથી પોતાના મિત્રો સમક્ષ કબૂલ્યું પણ ખરું કે, ''ગોળમેજી પરિષદ વખતે મને આ સૂઝ્યું નહિ કે દરેક પ્રધાનમંડળમાં અસ્પૃશ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ.'' આ પ્રસંગ પણ એવો મહત્ત્વનો હતો. ૭ ઑગસ્ટ, ૧૯૩૭ના રોજ યોજાયેલી સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષની વાર્ષિક સામાન્ય સભા જે મુંબઈના નાગપાડામાં નેબરહુડ હાઉસમાં યોજાઈ હતી તે સભામાં આંબેડકરને પક્ષ પ્રમુખ અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કરાયા હતા.

આ સમય દરમ્યાન ૧૯૩૮માં મધ્યપ્રાંત(મધ્યપ્રદેશ)ના પ્રધાનમંડળમાં કટોકટી સર્જાઈ, ત્યાંના મુખ્યપ્રધાન ડૉ. બી. એ. ખરેને બળવાખોર ઠેરવી કૉંગ્રેસના ઉચ્ચ નેતાઓએ તેમને બરતરફ કર્યા. ડૉ. ખરેએ પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરવા ઠેર-ઠેર સભાઓ યોજી. આવી જ એક સભા ૧૯૩૮ના ઑગસ્ટ મહિનામાં મુંબઈમાં યોજાઈ. ડૉ. ખરેની આ સભા ત્રણ વિવિધ બાબતોને કારણે આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની હતી. એક તો સત્યના પૂજારી એવા ગાંધીજીએ ડૉ. ખરેના રાજીનામાનો મુસદ્દો પોતે લખ્યો કે સુધાર્યો હોવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો. બીજી બાબત એ હતી કે ડૉ. ખરેએ ગાંધીજીના આ જૂઠાણાને પુરાવાઓ રજૂ કરીને ખુલ્લું પાડ્યું હતું. ત્રીજી બાબત એ હતી કે ડૉ. ખરેએ પ્રધાનમંડળમાં હરિજન સભ્ય લીધાની વાત સામે ગાંધીજીએ વિરોધ કર્યો હતો. ડૉ. મુંજે, ડૉ. આંબેડકર, જમાનદાસ મહેતાએ ડૉ. ખરેના દૃષ્ટિકોણનું સમર્થન કર્યું હતું. અનેક બાબતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ગાંધીજીનાં તમામ પગલાંઓ અસ્પૃશ્ય સમાજ વિરુદ્ધનાં હતાં. તેની અસ્પૃશ્ય નિવારણની વાત તો ખરેખર

હાથીના દાંત ચાવવાના અને બતાવવાના જુદા હોય છે તેમ દલિત સમાજ સાથેના વહેવારમાં જોઈ શકાઈ.

૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯ના રોજ કૉંગ્રેસ વિશ્વયુદ્ધમાં અન્ય લોકશાહી દેશોને રક્ષણ માટે સહકાર આપશે તેવી નીતિ જાહેર કરી. કૉંગ્રેસની નીતિ અસ્પષ્ટ સાથે સાથે અનિશ્ચિત પણ હતી. કૉંગ્રેસ પક્ષની આ અનિશ્ચિત નીતિ સાથે આંબેડકર સહમત નહોતા. કૉંગ્રેસ પક્ષ સંપૂર્ણ ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, એવો ગાંધીજીનો દાવો અન્ય પક્ષોને મંજૂર નહોતો. ''આ પ્રકારનો દાવો ફાંસીવાદી મનોવૃત્તિ સૂચવે છે તે ભારતીય લોકશાહી માટે પ્રાણઘાતક નીવડશે.'' એવું નિવેદન નોંધીને સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર, નરસિંહ ચિંતામણ કેલકર, બૅરિસ્ટર જમાનાદાસ મહેતા, સર ચીમનલાલ સેતલવાડ, સર કાવસજી જહાંગીર અને સર વિઠ્ઠલરાવ ચંદાવરકરે અને ડૉ. આંબેડકરે સહી કરી હતી. વિશેષમાં કહ્યું કે ઑક્ટોબરના પ્રથમ અને બીજા સપ્તાહમાં બ્રિટિશ વાઈસરોય લૉર્ડ લિવલિથગોએ લગભગ બાવન જેટલા હિન્દુસ્તાની નેતાઓ સાથે મુલાકાત યોજી. જેમાં ગાંધીજી, જવાહરલાલજી, સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર, ઝીણા, સરદાર પટેલ, રાજેન્દ્રબાબુ, સુભાષચંદ્ર બોઝ અને ડૉ. આંબેડકર મુખ્ય હતા. પરંતુ આ મિટિંગમાંથી કંઈ ખાસ નીકળ્યું નહિ.

મીટિંગ બાદ વાઈસરોયે નિવેદન બહાર પાડ્યું. જેની એક લીટી એવી હતી કે યુદ્ધ સમાપ્તિ બાદ મુખ્ય પક્ષોની સહમતીથી હિન્દુસ્તાની સરકારના શાસન વિશેના કાયદામાં સુધારો કરવામાં આવશે અને મહત્ત્વની રાજકીય સુધારણા લઘુમતીઓની સંમતિ વિના કરવામાં આવશે નહિ. યુદ્ધ કાળમાં તમામ પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની એક સલાહકાર સમિતિ નીમવામાં આવશે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી. આ નિવેદન અંગે કૉંગ્રેસનું માનવું એવું હતું કે નિવેદન અસંતોષકારક છે. બ્રિટનને આપવામાં આવેલી સહાયનો અર્થ તેમની સામ્રાજ્યવાદી નીતિ સાથે આપણે સહમત છીએ એવો થશે. તેથી કૉંગ્રેસે તમામ કાર્યકર્તાઓને મંત્રીમંડળમાંથી રાજીનામું આપવા જણાવ્યું. આમ, જે નીતિનો તિરસ્કાર કૉંગ્રેસ કરતી હતી તે જ નીતિ કૉંગ્રેસે ચાલુ રાખી હતી.

આંબેડકરે તેની સામે દિલ્હીથી એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું કે, ''ગાંધી અને કૉંગ્રેસ જ્યાં સુધી કૉંગ્રેસ બહારની વ્યક્તિઓ અને પક્ષો વિશેના પોતાના અહંકારી દૃષ્ટિકોણનો ત્યાગ નહિ કરે ત્યાં સુધી લઘુમતીનો પ્રશ્ન હલ થશે નહિ. દેશભક્તિ એ માત્ર કૉંગ્રેસીઓને એકલાનો જ ઈજારો નથી. કૉંગ્રેસ વિચારધારાથી અલગ વિચારધારામાં માનતી વ્યક્તિઓને પણ દેશભક્તિનો અધિકાર છે.''

મુસ્લિમ લીગે કૉંગ્રેસ પર કેટલાક આક્ષેપો કર્યા તે સામે આંબેડકરે કૉંગ્રેસનો બચાવ કરતા કહ્યું કે, ''આવા આક્ષેપોમાં હું માનતો નથી. કૉંગ્રેસ શાસનમાં મુસલમાનો ભયભીત થયા છે અથવા તેઓ હેરાન થયા છે એ વાત પર મને વિશ્વાસ નથી. અન્ય લઘુમતીઓની જેમ તેમનો પણ રાજ્ય વહીવટમાં પોતાનો ફાળો હોવો જોઈએ એવું તેમને લાગે છે. હિંદુસ્તાનનું વિભાજન કરવાની મુસ્લિમ લીગે કરેલી માંગણીની અસર મુસલમાનોના મન પર થાય તો હિંદુસ્તાન અખંડ રહેવાની આશા વ્યર્થ છે. સાથે સાથે દલિત વર્ગ જો અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો તેની જવાબદારી કૉંગ્રેસ પર રહેશે.''

ઉલ્લેખનીય છે કે કૉંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન સને ૧૯૪૦ના એપ્રિલમાં રામગઢ ખાતે યોજાયું હતું. દેશની માનવશક્તિના ભાગલા પાડવાના પ્રયત્નો ધિક્કારવામાં આવ્યા. એ જ સમયે લાહોર ખાતે મુસ્લિમ લીગે યોજેલા અધિવેશનમાં વાયવ્ય સરહદ અને પૂર્વ તરફના જે પ્રદેશોમાં મુસલમાનો બહુમતીમાં છે, ત્યાં અલગ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા માગણી કરવામાં આવી. બ્રિટિશરો સામે મુસલમાન શક્તિ વાપરવા માટે ગાંધીજીએ કોમવાદી અલીબંધુઓના નેતૃત્વને ઝીણા વિરુદ્ધ ટેકો આપ્યો. નહેરુ સમિતિએ ઝીણાનું કરેલું અપમાન, કમાલ પાશાના જીવનમાંથી ઝીણાએ મેળવેલી પ્રેરણા, જવાહરલાલજીએ યોજેલા મુસ્લિમ સંગઠનને કારણે ઝીણાનો અહંકાર જાગ્યો. તેમણે કોમવાદી દિશા પકડી. સ્વતંત્ર મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ઝીણાનો તેજોભંગ રાષ્ટ્રીયતાનો તેજોભંગ પુરવાર થયો. આ ધરતી પર પાકિસ્તાનનાં જન્મ લેવાનાં બીજ રોપાવાં લાગ્યાં.

પ્રથમ વખત રાષ્ટ્રીય સરકાર બનાવવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું કૉંગ્રેસના અન્ય આગેવાનો કોઈ ને કોઈ પ્રાંતમાંથી ચૂંટાઈને આવે તે પ્રકારનું આયોજન કૉંગ્રેસના નેતાઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે ડૉ. આંબેડકર માટે વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુ દ્વારા સંસદમાં પ્રવેશવાના તમામ દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા હતા. આપણે જેમને લોખંડી પુરુષ કહીએ છીએ એવા સરદાર પટેલે તો કહ્યું હતું કે, ''ડૉ. આંબેડકર માટે મેં સંસદના દરેક દરવાજે ત્રણ ત્રણ મણનાં તાળાં માર્યાં છે.'' આ વાત પરથી ધ્યાનમાં આવે છે કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવા શક્તિશાળી નેતા અને મહામાનવને ત્યારે કોઈ સમજવા તૈયાર નહોતું.

પરંતુ કલકત્તામાંથી જોગલેકર અને હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ એવા ડૉ. શ્યામાપ્રસાદ મુકરજીના ધ્યાનમાં આવતા પશ્ચિમ બંગાળમાંથી ડૉ. આંબેડકરને

રાજ્યસભાના માધ્યમથી સંસદમાં માનભેર બેસાડ્યા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની તાકાત, આભા અને દલીલોથી આખી કૉંગ્રેસ જાણે ગભરાતી હતી. રાષ્ટ્રની સમસ્યા નિવારવાની જગ્યાએ કૉંગ્રેસ અસ્પૃશ્ય સમાજની પીડાને વાચા આપનાર એક રાષ્ટ્રભક્ત ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર માટે કેવી લાગણી ધરાવતી હતી અને કેટલો પ્રેમ કરતી હતી તે જોઈ શકાય છે. કૉંગ્રેસ દ્વારા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને સંસદમાં પ્રવેશતા યેનકેન પ્રકારે અટકાવવાના ધમપછાડા પરથી એક વાત સાબિત થાય છે કે હિન્દુસ્તાનના તમામ વર્ગોનો સમાજ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરમાં પડેલ શક્તિનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે કરવા માંગતો હતો. જે સમય જતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ડૉ. આંબેડકરે આ રાષ્ટ્રને વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ બંધારણ ફક્ત અઢાર માસમાં આપ્યું હતું, તે પણ અનેક પ્રકારના અવરોધો પાર કરીને. આ પરથી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જે કહેતા હતા તે સાબિત થાય છે. તેઓ કહેતા કે, ''હું એકલો પાંચસો ડિગ્રીધારીઓની બરોબર છું.'' આ વાક્ય તેમના જીવન દરમ્યાનના કાર્ય વગેરેના અનુભવો દ્વારા એમનામાં પડેલી અથાગ શક્તિથી આપણને વાકેફ કરે છે.

તેમણે જીવનકાળમાં અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. હાલમાં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી દ્વારા વિશ્વની ૧૦૦૦ વિભૂતિઓની પસંદગી કરી વિશ્વના તમામ દેશોમાંથી મહાનુભાવો વિશે મત લેવામાં આવ્યા. જેમાં પ્રથમ ક્રમે ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ રહ્યા હતા અને ચોથા ક્રમે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે બાજી મારી હતી. આ વાતનું ગૌરવ જો ચાહે તો ભારત લઈ શકે તેમ છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે આ મહામાનવને આટલી મોટી ઉપાધિ આપવામાં વિશ્વની ખ્યાતનામ યુનિવર્સિટીઓએ પહેલ કરી છે, પણ ભારત તેમાં ક્યાંય નજરે ચડતું નથી. આમ, જેના માટે ગૌરવ લેવાનું હોય તેવા પ્રકારની તક આવી, પણ ઘટનાનો ગર્વથી પ્રચાર-પ્રસાર કરવામાં આપણે સૌ ઊણાં ઊતર્યા છીએ. આ બધી બાબતો પરથી એક વાત સાબિત થાય છે કે, ડૉ. આંબેડકરે વિશ્વની તમામ વિભૂતિઓને પાછળ પાડી દીધી છે. તેમણે જે કાર્ય કર્યું તેના આધારે તેમની પસંદગી વિશ્વનાં મહાન કાર્યો કરનારની યાદીમાં થઈ છે.

આમ, ૧૨૫ કરોડની જનસંખ્યા ધરાવતા ભારત દેશમાંથી માત્ર બે મહાવિભૂતિઓની પસંદગી થઈ. જેણે દેશ અને દુનિયાને રાહ બતાવ્યો છે. એકે ધર્મની દિશા વિશ્વને આપી જેમાં કોઈ ઊંચુ નથી કે કોઈ નીચું નથી.

મનુષ્ય માત્ર એક જ છે. તેઓ હતા ભગવાન બુદ્ધ જેમણે, ‘‘બુદ્ધમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ’’નો મંત્ર આપ્યો.

જ્યારે બીજા હતા ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર જેમણે વિશ્વને દિશા દર્શન કરાવ્યા કે તમે ગમે તેટલા ગરીબ, સામાન્ય પરિવારમાં જન્મ્યા હો; છતાં તમારા વિચારો, તમારા સખત પરિશ્રમ કરવાના કારણે દુનિયાને તમારા શ્રેષ્ઠત્વનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. જેનો જીવતો જાગતો દાખલો જો કોઈએ લેવો હોય તો ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના જીવનમાંથી લઈ શકાય. આ વાત ભારતમાં વસતા તમામને કોઈક પ્રકારનો સંદેશ આપી રહી હોય તેવું નથી લાગતું? સ્વાભિમાની ડૉ. આંબેડકરે કદી પોતાના અસ્પૃશ્ય બાંધવો માટે દયા કે ભીખની માગણી કરી નથી. દીનતા, લાચારી, ઉપકાર પર આધારિત સમતા તેમને માન્ય નહોતી. આ બાબતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર તેના દૃઢ સંકલ્પ અને વિચારોને કારણે ભારતની મહાન વિભૂતિઓ તેમજ વિશ્વની મહાન વિભૂતિઓને પાછળ રાખીને, વિશ્વના મહાનાયકોમાં પ્રસ્થાપિત થયા છે. વિચારીએ તો રાષ્ટ્રના રાજકીય પક્ષોએ, રાષ્ટ્રીય આગેવાનોએ દિવ્યશક્તિધારક મહાપુરુષ ડૉ. આંબેડકરને અન્યાય કર્યો છે તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

તેઓ અખંડ ભારતના હિમાયતી, રાષ્ટ્રવાદી દેશભક્ત હતા. ભારતીય સંવિધાનના શિલ્પી, નારીમુક્તિના દાતા, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ, આધુનિક સ્મૃતિકાર, બૌદ્ધ ધર્મના મહાન ધર્મપ્રચારક, મેધાવી બુદ્ધિપ્રતિભાના ધની ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વિશ્વગગનના નભોમંડળના તેજસ્વી સિતારા, ભારતભૂમિમાં જન્મધારણ કરી એક યુગાવતારી, યુગપ્રવર્તક તરીકે પ્રગટ થયા છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર દ્વારા સમાજની જાગૃતિ માટે અનેક પ્રકારના લોકસંઘર્ષો દ્વારા સમાજને દિશા અપાઈ જેનાં મુખ્ય ઉદાહરણો જોઈએ તો ચવદાર તળાવની ઝુંબેશ હોય કે કાલારામ મંદિર પ્રવેશની ચળવળ બન્ને પ્રકારની ચળવળોમાં સમાજના બુદ્ધિજીવી વર્ગ, સાહિત્યકારો, ચિંતકો વગેરે સામે આંબેડકર સિવાયના લોકો કે અન્ય ચળવળકારો દ્વારા જે પ્રકારે ડંકાની ચોટ પર વિચારો મૂકાવા જોઈએ તે પ્રકારે કદાચ વિચારો મૂકાયા નહોતા. કારણ જ્યારે સમાજને જોડવાની અને આગળ જવાની આ પ્રકારની ચળવળ ચાલતી હતી ત્યારે પણ બ્રાહ્મણો અને સનાતનવાદીઓ મઠો અને મંદિરોની ચિંતામાંથી બહાર આવ્યા નહોતા. કદાચ આ વિચારો વધુ પ્રબળ રીતે એકસાથે

સમાજના દરેક વર્ગ સામે મૂકાયા હોત તો કદાચ આઝાદી પહેલાં જ ભારત સામાજિક સમરસતાના લક્ષ્યને પામી ચૂક્યો હોત તેમજ આઝાદી પણ વહેલી મળી હોત અને સમાજના વિઘટનમાં જે શક્તિ ખર્ચાઈ તે સંગઠનમાં અને વિકાસમાં ખર્ચાઈ હોત, તો કદાચ ભારત મહાસત્તા બની ચૂક્યું હોત. આજે રાષ્ટ્ર સામે અનેક પ્રકારના જે પ્રશ્નો ઊભા છે તે પણ ઉદ્‌ભવ્યા ન હોત. પરંતુ આ બધું હવે ઈતિહાસનાં પાનાંઓમાં અંકિત થઈ ચૂક્યું છે.

આજે દેશનાં કેટલાંય અગ્રેસર રાજ્યોમાં પણ દલિતો પર અત્યાચારો થઈ રહ્યા છે. તેમને ગામપ્રવેશમાં તકલીફોનો સામનો કરવો પડે છે. અસ્પૃશ્ય સમાજની મા-બહેનોને બાળકના જન્મની જેવી સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક વિચાર આવે કે આઝાદ ભારતની ચળવળના દાયકાઓ પહેલાથી અસ્પૃશ્ય સમાજ સુધારકો એવા મહાત્મા ફૂલે, ડૉ. આંબેડકર, ગાંધીજીએ શરૂ કરેલી ચળવળ હોય કે અન્ય સમાજસુધારકો દ્વારા શરૂ કરાયેલી ચળવળ હોય આજે પણ આ બનાવો બનવાનું કારણ શું? આજે કાયદાઓ છે, વ્યવસ્થા છે. દલિતો અને સવર્ણો તમામના મતોથી ચૂંટાયેલી બંધારણમાં વિશ્વાસ રાખી તેના દર્શાવેલ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરતી સરકારો છે. કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ચળવળ પરિણામશૂન્ય અને ખોખલી, માત્ર ચલાવવા ખાતર ચલાવેલી ચળવળ હોય એમ સાબિત થાય છે. કારણ આ કોઈ વ્યક્તિએ કહેલી વાત નથી, પણ ઈતિહાસના પુરાવા સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલી હકીકતો આપણી સામે છે.

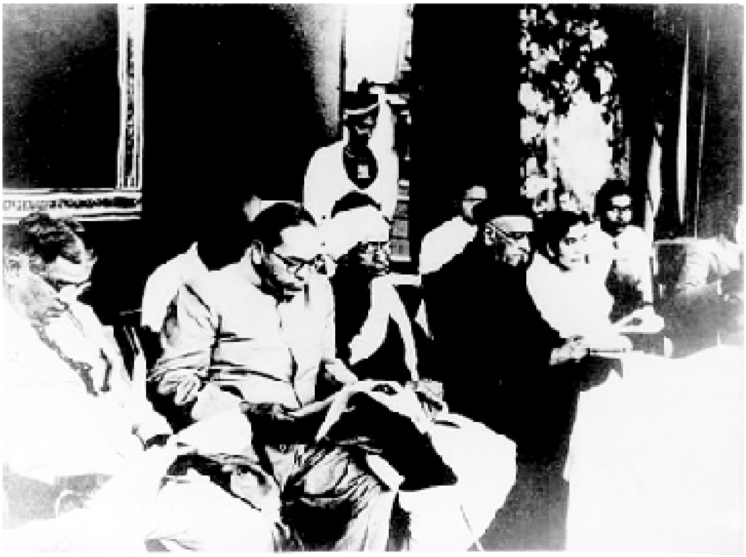

ડૉ. આંબેડકર અને આઝાદી બાદ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ બનેલા વી. વી. ગિરિ, બાબુ જગજીવનરામ વગેરે

કૉંગ્રેસ વિશે ડૉ. આંબેડકર કહેતા

''સભ્યપદ માન્ય રાખતી વખતે અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવાની શરત કૉંગ્રેસે સભ્યો માટે મૂકી નથી. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધ ચળવળ પણ શરૂ કરી નથી. અસ્પૃશ્ય અને સ્પૃશ્ય એ બંને સમાજ વચ્ચે પ્રેમભાવ વધે તે માટે ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા નથી. સરકાર અને રાષ્ટ્રીય સભા પર અસ્પૃશ્યોએ વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેવું જોઈએ નહિ. પોતાનો માર્ગ પોતે જ શોધી કાઢવો જોઈએ અને પોતાનું ભવિષ્ય ઘડવું જોઈએ. પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરવા એક મધ્યવર્તી સંસ્થા હોવી જોઈએ. અનાદિકાળથી અસ્પૃશ્ય લોકો મૂંગા રહ્યા છે. આપણી ગરીબાઈ વિશે આપણે સરકાર અને સુધારકોના માથે દોષનો ટોપલો ઢોળી દેવો જોઈએ નહિ. રાષ્ટ્રીય સભા એ કોઈ પક્ષ નથી. એ તો એક આંદોલન છે, ચળવળ છે. જ્યારે ખરાખરીનો સમય આવશે ત્યારે રાષ્ટ્રીય સભાના બહુસંખ્ય નેતાઓ ઉપલા વર્ગની છાવણીમાં દેખાશે, ગરીબ જનતા વતી તેઓ સંઘર્ષ કરશે નહિ.''

ડૉ. આંબેડકર અને પક્ષીય રાજકારણ

સને ૧૯૩૬માં ધર્મ પરિવર્તન કરવા માટેની જાહેરાત કર્યા બાદ તેમણે ધર્મ પરિવર્તન માટે જે કારણો અને અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ સુધારવા માટે જે શસ્ત્ર હાથમાં લેવાની હાકલ કરી હતી, તે રાજકીય તાકાત ઊભી કરવાના માર્ગે તેમણે વિચારવાનું શરૂ કર્યું. તેમને એ માટે યોગ્ય તક પણ મળી ગઈ હતી.

સને ૧૯૩૭ના પ્રારંભમાં 'ગવર્મેન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ-૧૯૩૫' હેઠળ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની જોગવાઈ ધરાવતું નવું બંધારણ અમલમાં આવ્યું. તે બંધારણના આધારે ચૂંટણીઓ થનાર હતી. આંબેડકરે આ માટે ચર્ચા વિચારણાને અંતે ૧૯૩૬ના ઑગસ્ટ માસમાં 'સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ'ની સ્થાપના કરી. એમણે દલિતો, શોષિતો, કામદાર, દબાયેલા-કચડાયેલા વર્ગ માટેના પોતાના પક્ષના વિચારો અને આ વર્ગના ઉત્થાન માટેના તેમના પક્ષના કાર્યક્રમોની ઘોષણા કરી હતી.

કાર્યક્રમોની સમીક્ષા કરતા એક અંગ્રેજી દૈનિકે લખ્યું કે, ''આ અખબાર રાજકીય પક્ષો વધારવાની તરફેણમાં નહીં હોવા છતાં એમ જરૂર માને છે કે, આંબેડકરે ઊભો કરેલો પક્ષ દેશના જીવનને વિકસાવવામાં તથા ભવિષ્યને ઘડવામાં સારી રીતે મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે. આવા પક્ષની દેશમાં જરૂર છે માટે તકો પણ ઘણી છે.''

પોતાના પક્ષની ઠીક ઠીક રચના કર્યા બાદ હવાફેર માટે ડૉ. આંબેડકર જીનિવા થઈને યુરોપ ગયા. તે પહેલાં તેમણે એક ઇન્ટરવ્યૂમાં કૉંગ્રેસ વિશે કહ્યું કે, ''કૉંગ્રેસ શોષણકર્તા અને શોષિતો વચ્ચેના જોડાણથી ઊભી થયેલી સંસ્થા છે. આ બાબત રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવાના હેતુ માટે કદાચ જરૂરી હશે, પરંતુ સામાજિક પુનર્રચનાના હેતુ માટે એ બિલકુલ નિરુપયોગી છે.''

સામે એમના પક્ષ વિશે કહ્યું કે, ''તેમનો પક્ષ સામાન્ય જનતાને લોકશાહી પદ્ધતિઓ વિશે શિક્ષણ આપી અને તેમની સમક્ષ તર્કશુદ્ધ તથા સાચો રાજકીય મત પ્રસ્તુત કરીને વિધાનગૃહો દ્વારા રાજકીય પ્રગતિ સાધવા માટે તેમને સંગઠિત બનાવશે.''

ડૉ. આંબેડકર વિદેશ પ્રવાસ બાદ જેવા ભારત આવ્યા કે ચૂંટણીની તૈયારી અને પક્ષનો પ્રચાર શરૂ કરી દીધો. કારણ તેમણે વર્ષો જૂની કૉંગ્રેસ સામે એક

નવા પક્ષને નેતૃત્વ પૂરું પાડવાનું હતું. વાસ્તવિકતા એ હતી કે મુંબઈ પ્રાંતિક વિધાનસભાની ૧૭૫માંથી ફક્ત ૧૫ જ બેઠકો અનામત હતી અને ૧૭૫ સામે ૧૫ બેઠકો વિરોધ પક્ષ માટે ખૂબ ઓછી હતી. તેથી તેમણે પોતાની લડતમાં સાથ આપનાર સવર્ણ સમાજના મિત્રો સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને સામાન્ય બેઠક જેની ઉપર કોઈ પણ ઊભું રહી શકે તેવી બેઠકો માટે પોતાના પક્ષના ઉમેદવારો ઊભા રાખ્યા. કેટલીક બેઠક પર અપક્ષ ઉમેદવારોને ટેકો આપ્યો. આમ પોતાના ઉમેદવારોની અનામત બેઠક પર અને સામાન્ય સીટો પર જીતાવાની વધુમાં વધુ તક રહે તે રીતે તેમણે યોજના બનાવી. તેમણે મુંબઈ પ્રાંતના જિલ્લાઓમાં પ્રવાસ કર્યો. તેમણે રાજકારણની તડજોડ કરી. જેમ કે પુના ખાતે લોકશાહી સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવાર સનાતનવાદી, ઈમેજના સ્વચ્છ અને પ્રામાણિક નેતા ભોપટકરને ટેકો જાહેર કર્યો અને અસ્પૃશ્યોને એક બ્રાહ્મણને ટેકો આપવા અપીલ કરી. આમ ઈતિહાસમાં પહેલી વખત કદાચ સામાજિક સમરસતાનાં બીજ નખાયાં હશે. મુંબઈ ખાતે ભોપટકરના મિત્ર એવા સાહિત્ય સમ્રાટ કેવળકરે આંબેડકરના પક્ષને મતો આપવા અપીલ કરી.

કોંગ્રેસે બધા પ્રાંતોમાં પોતાના ઉમેદવારો ઊભા રાખ્યા હતા, પણ મુંબઈમાં જ્યાં આંબેડકર ઊભા હતા અને પૂનામાં ભોપટકર ઊભા હતા તે બંને બેઠકો પર પોતાનું એડી ચોટીનું જોર કોંગ્રેસે લગાવ્યું. તમામ પ્રકારના દાવપેચ, સામ, દામ, દંડ, ભેદની નીતિ અપનાવી. કોંગ્રેસ આંબેડકર વિરોધી તો હતી જ પણ ભોપટકર તો એક સમયના પ્રાંતના કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ હતા, પણ તેમને આંબેડકરનો ટેકો હતો. તેથી તેઓ નિશાન બન્યા હતા. કોંગ્રેસે આંબેડકર સામે તો ઉમેદવાર ઊભો રાખ્યો જ, પણ તેમના મતો તોડવા માટે અન્ય ઉમેદવારો પણ ઊભા રાખ્યા હતા.

૧૭ ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૩૭ના રોજ પરિણામ જાહેર થયું. કોંગ્રેસના ઉમેદવાર પરાજિત થયા. આંબેડકરનો વિજય થયો. પૂનામાં ભોપટકરનો પરાજય થયો. ભારતના ઈતિહાસની પહેલી ચૂંટણીમાં આંબેડકરના પક્ષમાં ૧૭ ઉમેદવારોમાંથી ૧૫ ચૂંટાઈ આવતા જ્વલંત સફળતા મળી હતી. સોને પે સુહાગાની જેમ ચૂંટણીનાં પરિણામોના થોડા દિવસો બાદ ૧૭ માર્ચ ૧૯૩૭ના રોજ મુંબઈ હાઈકોર્ટે અસ્પૃશ્ય વર્ગની તરફેણમાં ચવદાર તળાવ અંગે થાણાના આસિસ્ટન્ટ જજ દ્વારા વર્ષો અગાઉ દલિતોની તરફેણમાં અપાયેલ ચુકાદાને માન્ય રાખ્યો હતો.

સામાન્ય ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને બધા પ્રાંતોમાં વિજય મળ્યો હતો, પણ કોંગ્રેસે પ્રધાનમંડળ ન રચવાની જીદ પકડી. ધારાસભામાં જવાને બદલે તેના દરવાજા

પર સભ્યો અડીંગો જમાવી બેસી ગયા. તેથી મુંબઈમાં સર ધનજીશા કુપર અને જમાનાદાસ મહેતાએ પ્રધાનમંડળ બનાવ્યું. આ પ્રધાનમંડળ સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત લાવવા માટે કૉંગ્રેસ પ્રયાસ કરવા લાગી. તેમણે આંબેડકરનો સંપર્ક સાધી આ દરખાસ્ત પર સહી કરવા વિનંતી કરી, પણ આંબેડકર જંજીરા ખાતે પ્રવાસમાં હોવાથી સામે જવાબ લખતા જણાવ્યું કે ''કૉંગ્રેસ પક્ષના આ પગલા પાછળ પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા સિવાયનો બીજો કોઈ હેતુ મને જણાતો નથી. આમેય છ-છ મહિનાની મુદતમાં ગવર્નરે ધારાસભાની બેઠક બોલાવવાની હોય છે ત્યારે કૉંગ્રેસના સભ્યો તેમનો મત આ બાબતમાં રજૂ કરી શકે છે.''

મુંબઈમાં કામદાર મેદાન પરની પોતાના પક્ષની રેલીમાં તેમણે કહ્યું કે, ''કૉંગ્રેસ પક્ષે પ્રામાણિકપણે વર્તીને વિધાનસભાનો બહિષ્કાર પરત ખેંચી લેવો જોઈએ.'' તેમણે કહ્યું કે, ''કૉંગ્રેસ પક્ષ દ્વારા બ્રિટિશ સત્તા વિરુદ્ધ ચલાવાઈ રહેલી જંગ પૂરી થાય ત્યાં સુધી અમારાં દુઃખો તથા મુશ્કેલીઓને સહન કર્યે જવાનું અમે સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી.''

આંબેડકરને પ્રશ્ન પૂછાયો કે, ''તમે કૂપરના પ્રધાનમંડળમાં જોડાયા કેમ નથી?'' જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે, ''જે પ્રધાનમંડળ ગૃહમાં બહુમત ધરાવતું ન હોય તે પ્રધાનમંડળમાં જોડાઈને પ્રધાનપદ મેળવવાનો શું અર્થ? અને આ પ્રધાનમંડળ વધુ દિવસો ટકવાનું પણ નથી.''

છેવટે કૉંગ્રેસે પોતાનો બહિષ્કાર પરત ખેંચ્યો. ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૩૭ના રોજ સત્તા સ્વીકારવાનું નક્કી કરી પ્રધાનમંડળની રચના કરી એક દિવસ અગાઉ કૂપરના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપી દીધું. ધારાસભ્યોએ બ્રિટનના રાજાને વફાદાર રહેવાના શપથ લીધા. આંબેડકરે ગીતાને બદલે પોતાની આગવી રીતે ગૌરવપૂર્વક સોગંદ લીધા.

વિધાનસભાની વિરોધ પક્ષની પાટલી પર બે બૅરિસ્ટર સભ્યો હતા, જે સમગ્ર દેશના તમામ ધારાસભ્યોમાં સૌથી કુશળ અને વાકપટુ ગણાતાઃ ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર અને બીજા જમનાદાસ મહેતા. સામે કૉંગ્રેસના સભ્યો શિખાઉ અને બિનઅનુભવી હતા. આ હતું આંબેડકરનું તેજ, અનુભવ, નેતૃત્વ અને વક્તૃત્વ. જેનાથી આ કાળ દરમ્યાન દેશ સુપેરે પરિચિત થયો હતો.

તેઓ પોતાના પક્ષનું માળખું સુદૃઢ કરવામાં અને પક્ષના વિસ્તારમાં રચ્યાપચ્યા હતા. ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરમાં તેમના પક્ષનું આવું જ એક જિલ્લા કક્ષાનું અધિવેશન મૈસુર ખાતે હતું. જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, ''મારો એવો સ્પષ્ટ મત બંધાયો છે કે ગાંધીજીને હાથે દલિત અને મજૂર વર્ગનું હિત કદી થવાનું

નથી. કૉંગ્રેસ જો ખરેખર ક્રાંતિકારી સંસ્થા હોત તો હું તેમાં જરૂર જોડાઈ ગયો હોત. પરંતુ હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહેવા માગું છું કે, કૉંગ્રેસ ક્રાંતિકારી સંસ્થા નથી. સામાન્ય માણસને તેના રુચિ અને વલણ અનુસાર પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે તક અને સ્વતંત્રતા આપતી સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા જ પોતાનું ધ્યેય હોવાની જાહેરાત કરવાની હિંમત કૉંગ્રેસમાં નથી. ઉત્પાદનનાં સાધનો પર જ્યાં સુધી મુઠ્ઠીભર વ્યક્તિઓ તેમનાં હિતો જાળવવા માટે અધિકાર જમાવી બેઠી છે ત્યાં સુધી સામાન્ય માણસના વિકાસની કોઈ આશા નથી. ગાંધીવાદના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે ખેડૂત એ ખેતી માટેનો ત્રીજો બળદ જ ઠરશે અને સામાન્ય રીતે જોતરાતા બીજા બે બળદોની માફક ખેડૂત પણ જડ અને કષ્ટમય જીવનના એક પ્રતીક સમાન જ બની રહેશે.''

સામ્યવાદીઓ માટે તેમણે કહ્યું કે, ''તેમની સાથે જોડાવાનું મારા માટે સદંતર શક્ય નથી. પોતાના રાજકીય ઉદ્દેશ્ય ખાતર મજૂરોનો ઉપયોગ કરી લેવા માગતા સામ્યવાદીઓનો હું કટ્ટર શત્રુ છું.''

ખેડૂતોના પ્રશ્નો માટેના સફળ અને વિશાળ મોરચાઓએ તેમને હવે ખેડૂતો અને મજૂરોના એકમાત્ર નેતા તરીકે પ્રસ્થાપિત કરી દીધા હતા. તેમણે ૧૯૩૮માં અસ્પૃશ્ય રેલવે કર્મચારીઓનું સંગઠન બનાવવા પ્રયાસો શરૂ કર્યા, સાથે સાથે તેમણે ધારાસભામાં પણ કામદારો, ખેડૂતો, મજૂરો માટે લડત ચાલુ રાખી. તેમણે અનેક વિધેયકોના માધ્યમથી દબાયેલા, કચડાયેલા, પીડિત વર્ગને સમતા અને સુરક્ષા આપવા માટે કાયદાથી ફાયદા અપાવવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. જેને કારણે તેઓ એક ઝૂઝારુ નેતા તરીકે દેશમાં પ્રસ્થાપિત થવા લાગ્યા હતા. હવે ફક્ત અસ્પૃશ્યો જ નહિ પણ સમાજના ખેડૂત, મજૂર, કામદાર વર્ગ આંબેડકરમાં પોતાના મસીહાનાં દર્શન કરવા લાગ્યા હતા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે જીવનભરના અનેક પ્રકારના અનુભવોના આધારે 'બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા' નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. એના દ્વારા સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધે, જો શિક્ષિત સમાજ હશે તો સાચા અને ખોટાની સમજણ તેમનામાં આપોઆપ આવી જશે. જો કોઈ પણ સમાજના વિકાસની પારાશીશી હોય તો તે શિક્ષણ છે. શિક્ષણ દ્વારા ડૉ. બાબાસાહેબ સમાજને રાજકીય ક્ષેત્રમાં લઈ જવા માગતા હતા. એટલે જ તેમણે મજૂર પક્ષની સ્થાપના કરી હતી. તેમના પક્ષના સને ૧૯૩૭માં ક્ષેત્રીય ચૂંટણીઓમાં ૧૫ કરતાં વધુ સભ્યો બહુમતીથી ચૂંટાયા હતા. સમગ્ર ભારતમાં કૉંગ્રેસનો રાજકીય પક્ષ તરીકે દબદબો હતો. સને ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં અસ્પૃશ્ય

સમાજના મતદારોની સંખ્યા ૧૫.૮૬ લાખ હતી. પ્રથમ ચૂંટણીમાં ૧૨.૯૬ લાખ મતદારોએ કૉંગ્રેસ સંસ્થા વિરુદ્ધ મત આપ્યો હતો. જ્યારે કે ૨.૯૧ લાખ દલિત મતદારોએ જ સંસ્થા કૉંગ્રેસને પોતાનો મત આપ્યો હતો. એટલે કે સંસ્થા કૉંગ્રેસના મતોની ટકાવારી ૧૮.૩૩ ટકા હતી. સંસ્થા કૉંગ્રેસ વિરુદ્ધ ૮૧.૬૭ ટકા મતો અસ્પૃશ્ય સમાજે આપ્યા હતા. અસ્પૃશ્ય સમાજની જીવન જીવવાની ખુમારી અલગ પ્રકારની હતી. જ્યારે આખું રાષ્ટ્ર ફક્ત ને ફક્ત કૉંગ્રેસના ઉમેદવારોના અથવા કૉંગ્રેસના પ્રભાવમાં હતું. અસ્પૃશ્ય સમાજ સ્વતંત્ર વિચારધારા ધરાવતો સમાજ હતો. એ સમયે પણ અસ્પૃશ્ય સમાજ કૉંગ્રેસને મત આપતો નહોતો અથવા આપવા રાજી નહોતો.

પ્રખ્યાત શાયર ‘મરીઝ’ કહે છે તેમ,

“આ નાનાં નાનાં દર્દ તો થાતાં નથી સહન,
દે એક મહાન દર્દ અને પારાવાર દે.
સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે,
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે.”

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે સમાજને જે વિચારો આપ્યા છે. તે વિચારો લઈ સમાજે આગળ વધવું પડશે. પ્રગતિ કરવી હશે, નેતૃત્વ લેવું હશે, સમાજને દિશા ચીંધવી હશે, નેતાગીરીના ગુણો વિકસાવવા હશે તો બાબાસાહેબના વિચારો જીવનમાં ઉતારવા પડશે. ડૉ. બાબાસાહેબે કહ્યું છે કે, “બલી તો બકરીઓનો ચઢાવવામાં આવે છે, સિંહોનો નહિ.” આ ખુમારી જીવનમાં ઉતારવી પડશે. તો જ સમાજની દયનીય સ્થિતિમાં આપણે સૌ સાથે મળીને કંઈક સુધારો કરી શકીશું.

આપણા સમાજના સંતો મહંતોએ પણ સમયે સમયે આપણને ટકોર કરી છે. જેમાં સંત કબીરસાહેબએ કહ્યું છે કે,

“કલ કરે સો આજ કર, આજ કરે સો અબ,
પલ મેં પ્રલય હો જાયેગા, બહૂરી કરેગા કબ.”

જીવનમાં જ્યાં જેવી સ્થિતિમાં આગળ વધવાનો મોકો મળે તેને પકડીને આગળ વધો અને સમાજ માટે સતત ચિંતન, મનન, પરિશ્રમ દ્વારા સમાજ માટે કંઈક સારું કરો. આ ધરતી પર અનેક જીવો આવીને જતા રહે છે. તેને કોઈ યાદ કરતું નથી. બાબાસાહેબે જો ધાર્યું હોત તો જીવનભર સુખસાહ્યબી ભોગવી શક્યા હોત. પરંતુ તેમણે જીવનભર સમાજની ચિંતા કરી છે. સમાજને જાગ્રત કરવા, સમાજને આગળ લઈ જવા અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો કર્યા તેમણે

પરિવાર કે પોતાની ચિંતા ક્યારેય કરી નહોતી. આપણે સમાજના આગેવાન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરજીના બતાવેલ માર્ગ પર એક ડગલું ચાલવાની કોશિશ કરીશું તો ૨૦ કરોડ ડગલાંઓ ભારતમાં દલિત સમાજના વિકાસ માટે આપણે ભરી શકીએ તેમ છીએ. બાબાસાહેબને ૧૪મી એપ્રિલ અને ૬ઠ્ઠી ડિસેમ્બરના દિવસે અસ્પૃશ્યો જે પુષ્પાંજલિ સાચા અર્થમાં આપેલી ગણાશે. બાબાસાહેબના વિચારોને સાર્થક કરવા માટે જે વ્યક્તિ જ્યાં બેઠી છે તે જગ્યા પરથી સમાજના ઉત્કર્ષ માટે પોતાનું શ્રેષ્ઠ યોગદાન અસ્પૃશ્ય સમાજ માટે આપે. તે જ બાબાસાહેબે વ્યક્ત કરેલી અપેક્ષા અને વર્તમાન સમયની માગ છે,

આદમી કો ચાહીયે કી વહ જૂજે,
પરિસ્થિતિયોં સે લડે,
એક સ્વપ્ન ટૂટે તો દૂસરા ગઢે.

કવિવર્યશ્રી અટલજી

કોઈકે કહ્યું છે કે, પશ્ચિમના દેશો રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યમાં શ્રેષ્ઠ છે જ્યારે વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યમાં તેઓ નિમ્ન કક્ષા પર આવે છે. જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં વ્યક્તિગત ચારિત્ર્ય શ્રેષ્ઠ છે, પણ રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય નિમ્ન છે. એ જ શબ્દો બાબાસાહેબ પણ કહેતા કે દેશમાં જો સૌથી વધુ કોઈ તત્ત્વની જરૂર હોય તો તે છે રાષ્ટ્રીય ભાવનાની, રાષ્ટ્રીયતાની છે.

દેશ અને સમાજે આગળ વધવાનું છે. આપણે દેશ સંદર્ભે વધુ વિચારતા નથી, પણ વ્યક્તિગત સુખ, સમૃદ્ધિ અને સુવિધા વધારવામાં આપણી પૂરી શક્તિ લગાવી દઈએ છીએ. આપણે સૌ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં થોડી-થોડી શક્તિ લગાવી દઈશું તો દેશ વધુ ગતિથી આગળ વધશે અને સમાજના દરેક સ્તરના લોકોને આનંદ અને સુખ પ્રાપ્ત થશે.

આપણે શાંતિ અને સુખથી જીવવું હોય તો દેશની વ્યવસ્થાઓને ઠીક રાખવી પડશે. દેશમાં સાક્ષરતાનો આંક જોઈએ તો આજે નિરક્ષરતાએ કરોડો લોકોના જીવનને દુર્બળ અને પરાવલંબી બનાવી દીધું છે. જે દેશમાં કરોડો લોકો અશિક્ષિત હોય, તેનો આપણે વિકાસ કેવી રીતે કરી શકીએ? આ બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ આવે તે માટે ફક્ત સરકારી તંત્ર પર આધાર રાખી શકાય નહિ! જે લોકોએ આઝાદીનાં મીઠાં ફળો ચાખ્યાં છે. શું તે લોકોની જવાબદારી નથી બનતી કે હજુ પણ ગરીબ, આદિવાસી, દલિત, ખેતમજૂરના ઘરમાં ઘાસતેલના દીવાથી સાંજ પડે છે. તેને રહેવા માટે મકાન નથી. ઉપર આભ ને નીચે ધરતી વચ્ચે હજુ ભારતમાં બીજું ભારત વસી રહ્યું છે. ગરીબ

દેશવાસીઓ માટે સંકલ્પ કરવાનો સમય આવી ગયો છે. ‘‘શિક્ષણ જીવન માટે’’ ‘‘જીવન વતન માટે’’. એવો વિચાર દરેક વ્યક્તિ કરે તો રાષ્ટ્રની પ્રગતિ જલ્દી થશે.

વર્ષોના અનુભવને આધારે ધ્યાન પર આવ્યું છે કે, અનામતને આધારે કોઈ દલિતને પદ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તેણે સવર્ણોની ઈચ્છાનુસાર જ કાર્ય કરવું પડે છે. જો તેમ ન કરે તો પછી તેના કામમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે અડચણો ઊભી કરીને તેની પ્રગતિ જ અટકાવી દેવામાં આવે છે. તેનો અનુભવ આપણને સૌને કોઈ ને કોઈ સ્તરે થયો હશે. આજે પણ દલિત સમાજના આગેવાન તરીકે ઓછું શિક્ષણ મેળવેલ, પોતાની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કર્યા વિના, આગેવાનોના કહ્યામાં રહીને, કહે એટલું જ અથવા તેમને પૂછીને જ કાર્ય કરનાર વ્યક્તિની આવા સંજોગોમાં પ્રથમ પસંદગી કરવામાં આવે છે. દેશમાં પ્રત્યેક સ્તરે ગ્રામ પંચાયતથી શરૂ કરી સંસદ સુધી આવું જ ચિત્ર જોવામાં આવે છે. હોંશિયાર વ્યક્તિ પણ અનુસૂચિત જાતિ સમાજમાં છે. એ વાસ્તવિકતા સ્પૃશ્ય સમાજ સ્વીકારવા તૈયાર જ નથી અને જો હોય તો કોઈ પણ જગ્યાએ તેની પસંદગી કરવામાં આનાકાની જ થતી હોય છે. આ વર્તમાન પ્રગતિશીલ સમાજની ૨૧મી સદીના બીજા દશકાની નરી વાસ્તવિકતા છે. ભારત દેશને આઝાદ થયે દાયકાઓ થયા પણ બહુલ સમાજની મનોવૃત્તિ આજે પણ મનુસ્મૃતિની વિચારધારાને આધારે જ ચાલે છે. ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું હતું કે, ‘‘ભારત દેશ આઝાદ થયો, પરંતુ મારા સમાજને આઝાદ દેશમાં ખરા અર્થમાં બહુલ સમાજના રાજકીય તેમજ સામાજિક અને આર્થિક આધારે ચાલવું પડશે.’’ તે આપણે આજે જોઈ શકીએ છીએ.

આઝાદ ભારતને આજે ૬૫ વર્ષ થયાં છે. પરંતુ દલિત સમાજની પ્રગતિ જે પ્રકારે થવી જોઈએ તે પ્રકારે થઈ નથી. જે થઈ છે તે થોડે ઘણે અંશે થઈ છે. પરંતુ હજુ ઘણું બધું કાર્ય કરવાનું બાકી છે. આજે ક્યાંક ને ક્યાંક અનામત વિરોધની વાત નીકળે છે, ત્યારે એ સમાજને કહેવાનું મન થાય છે કે ‘આ દેશમાં ૨૫૦૦ વર્ષ કે તેના કરતાં વધારે સમયથી શોષિત-પીડિત-દલિત સમાજ હજુ બેઠો થયો નથી. ત્યાં તેને ગળે ટૂંપો દેવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. આ દેશના દેશવાસીઓને હું એ વાત યાદ કરાવવા માગું છું કે, દલિત સમાજ માટે તમારી આવી માનસિકતા આ દેશને ભયંકર નુકસાન કરી બેસે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વગર ફક્ત ને ફક્ત વોટની રાજનીતિ કરવા મંડ્યા છો. લગભગ રાજકીય પાર્ટીઓ તેનો ક્યાં સ્વાર્થ સધાય છે, તેને શું ફાયદો થાય છે. તેનાથી ઉપર ઊઠીને આ દેશનો વિકાસ તેમજ આ દેશની અંદર

૨૦ કરોડ દલિત સમાજનો વિકાસ કઈ રીતે કરી શકાય? તેમને હજુ આઝાદ ભારતમાં મુક્ત મને શ્વાસ લેવાની પણ આઝાદી મળી નથી. એ વાત જે અનામત વિરોધીઓ છે તેમને કોણ સમજાવશે? આ દેશમાં એવી સ્થિતિ નિર્માણ ન થાય કે વર્ષોથી પીડિત શોષિત સમાજને અન્યાય કરનાર લોકોને કહેવાની ફરજ દલિત સમાજ પાડશે કે ...''જો દલિત હિત કી બાત કરેગા વહી દેશ પે રાજ કરેગા.''

એ સમય હવે બહુ દૂર રહ્યો નથી. કારણ પણ બહુ સ્પષ્ટ છે. આ દેશ આઝાદ થયે અડધી સદી કરતાં વધુ સમય થયો હોવા છતાં ભારતની ચૂંટણીમાં સરેરાશ મતદાનની ટકાવારી ૫૦થી ૬૦ ટકા સુધી જ થઈ છે. આજે પણ એ સ્થિતિ છે કે જે સત્તા પર બેસે છે તેને ૨૮ ટકાથી ૩૦ ટકા સુધી જ મત મળ્યા હોય છે. અમારા સમાજના બાંધવો અંગેના અભ્યાસ પરથી ધ્યાનમાં આવ્યું છે કે હજુ દલિત સમાજ અન્ય સમાજની સાથે મુખ્ય પ્રવાહમાં પહોંચ્યો નથી. ત્યાં તેની સામે અવરોધો ઊભા કરીને દલિત સમાજની કમર તોડી નાંખવાની જે મનોવૃત્તિ છે તેને તિલાંજલી આપવાની જરૂર છે. તમામ રાજકીય પાર્ટી તેમજ બહુમતી સમાજે દલિત સમાજના વિકાસની ગાડીને આગળ ધપાવવા સૌએ થોડું થોડું જોર લગાવવા આગળ આવવું પડશે. અસ્પૃશ્ય સમાજે આઝાદીનાં ફળ હજુ ચાખ્યાં નથી. ત્યાં તેને ગરીબી-લાચારી-ગુલામીની બેડીમાં જકડી દેવાની જે સમયબદ્ધ યોજનાઓ થઈ રહી છે, તેનું ભયંકર નુકસાન દલિત સમાજને અને તેના કરતાં પણ વધારે ભયંકર નુકસાન દેશને થશે. આ દેશના દલિત સમાજને પુનઃવિચાર કરવાનો સમય આવી જશે. આ બાબતોની સંપૂર્ણ જવાબદારી સમાજના શ્રેષ્ઠીઓએ તેમજ સમાજના બુદ્ધિજીવીઓએ, સમાજના ધર્મગુરુઓએ, રાષ્ટ્રપ્રેમીઓએ, સમાજસુધારકો તેમજ આ રાષ્ટ્રને સર્વશ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર બનાવવાની જેના મનમાં ભાવના છે તે તમામની જવાબદારી છે. આ સઘળી જવાબદારી સૌએ સામૂહિક ઉપાડવી પડશે. રાષ્ટ્રને તો જ આપણે આગળ વધારી શકીશું.

એ શબ્દ નહીં,
એ મંત્ર આપણો,
આઝાદીની ઊર્જાનો ધબકાર આપણો,
વિકાસનો આ રાજમાર્ગ છે,
સંકલ્પિત રાષ્ટ્રજીવનનો મહામાર્ગ છે. '

કવિશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી

ડૉ. બાબાસાહેબ લોકતંત્રના પ્રબળ સમર્થક હતા. તેઓ કહે છે કે, ''જે શાસન પ્રણાલિથી રક્તપાત કર્યા વિના લોકોના આર્થિક તેમજ સામાજિક જીવનમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવવામાં આવે છે તે લોકતંત્ર છે.''

''આ દેશનું દુર્ભાગ્ય એ છે કે જો હિન્દુ ધર્મે દલિત વર્ગને શસ્ત્ર ધારણ કરવાની સ્વતંત્રતા આપી હોત તો, આ દેશ ક્યારેય પરતંત્ર ન થયો હોત.''

વિન્સ્ટન ચર્ચીલે કહ્યું છે, ''અમે લોકશાહીનો સ્વીકાર કર્યો છે. એનું કારણ એ નથી કે તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે. માત્ર એટલા માટે કે એમાં સહુથી ઓછા દોષ છે.''

અબ્રાહમ લિંકન દ્વારા કરવામાં આવેલી લોકશાહીની વ્યાખ્યા જગપ્રસિદ્ધ છે, ''લોકશાહી એટલે જનતાનું, જનતા માટે અને જનતા દ્વારા ચલાવાતું શાસન.''

યોગી અરવિંદ રાજકર્તાઓ વિશે કહે છે, ''ઘણી મહાન સમસ્યાઓ એમની સામે નિર્ણય કરવા માટે આવે છે, પરંતુ ખરેખર તેઓ જરૂરી મહાનતા સાથે એનો સામનો કરતા નથી.''

આવા અનેક લોકોના વિચારો અને અનુભવોથી આગળ વધીને ડૉ. આંબેડકરે શુદ્ધ વૈચારિક અને ન્યાયવાદી દૃષ્ટિથી કરેલી વ્યાખ્યા ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. ''લોકશાહી સામૂહિક સહજીવનની પદ્ધતિ છે. લોકશાહીનું ઉદ્‌ગમસ્થાન સમાજના ઘટકોના સામાજિક સંબંધોથી વિકસિત થયેલા સામૂહિક સહજીવનમાં શોધવાની આવશ્યકતા છે. લોકોના સામાજિક તેમજ આર્થિક જીવનમાં રક્તપાત કર્યા વિના ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કરનારો માર્ગ એટલે લોકશાહી ઢબનું શાસન અને તેની પદ્ધતિ દ્વારા ચાલતું શાસન એટલે લોકશાહી.'' ડૉ. બાબાસાહેબ કહેતા કે લોકશાહી માત્ર શાસન પદ્ધતિ જ નથી. તે મૂલતઃ સામૂહિક જીવનની પદ્ધતિ છે અને તે પરસ્પર આદાન-પ્રદાનના અનુભવ પર આધારિત હોય છે. પોતાની સાથે રહેનારા લોકો પ્રત્યે પરમ આદરની ભાવના જ લોકશાહી છે.''

લોકશાહી માત્ર શાસન પદ્ધતિ નથી, પરંતુ સામાજિક બંધારણનો એક ભાગ છે. આપણે માત્ર રાજકીય લોકશાહીથી સંતુષ્ટ ન થતા, આપણી રાજકીય લોકશાહીનું રૂપાંતર સામાજિક લોકશાહીમાં કરવું જોઈએ. એટલે જ તો બાબાસાહેબની શરૂઆતથી ધારણા હતી કે પ્રત્યક્ષ બંધારણીય નીતિમત્તા વધારે મહત્ત્વની છે.

ડૉ. આંબેડકર કહે છે, ''લોકશાહી માટે સદ્‌વિવેકબુદ્ધિની પણ આવશ્યકતા છે.'' બાબાસાહેબે એમ કહ્યું છે કે, ''જ્યારે આપણે દક્ષિણ આફ્રિકાના ભેદભાવ

વિશે આટલી બધી ચર્ચા કરીએ છીએ. એ સમયે આપણે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે આપણા પ્રત્યેક ગામમાં એક દક્ષિણ આફ્રિકા છે.'' આવા અન્યાયથી પીડિતોને છૂટકારો અપાવવા માટે કોઈ આગળ આવતું નથી એટલે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ વધી અને આ જ પ્રમાણે ચાલ્યા કરશે તો સમય જતાં લોકશાહી ભયમાં આવી જશે.

લોકશાહી માટે જરૂરી વાતોની ચર્ચા કરતાં બાબાસાહેબ કહે છે,''પહેલી શરત છે કે સમાજમાં ઊંચનીચનો ભાવ ન હોય. સમાજમાં કોઈ શોષિત કે દલિત વર્ગ ન હોય. એ સ્થિતિ પણ ન હોય કે એક વર્ગ સઘળી સુખસુવિધાનો લાભ ઉઠાવે અને એક વર્ગ કેવળ કષ્ટ સહેતો રહે. આવી સ્થિતિમાં રક્તરંજિત ક્રાંતિનાં બીજ રહેલાં હોય છે. લોકશાહીમાં આવી ક્રાંતિઓને રોકવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી.''

''સમાજના ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચેની ખાઈ, લોકશાહીના માર્ગનો મોટો અવરોધ બનવાની સંભાવના છે. શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ સામે સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ ચૂંટાય તે યોગ્ય ગણાય છે. પરંતુ આજની સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવશે તો ખ્યાલ આવશે કે જ્ઞાતિના આધારે (જોરે) ચૂંટાઈ આવવાની સ્થિતિનું નિર્માણ થઈ ગયું છે. સાથે સાથે બાહુબલિ તેમજ ધનના પ્રભાવથી વ્યક્તિ ચૂંટાઈ આવે છે તેવા અનેક દાખલાઓ આપણી નજર સમક્ષ રમતા હશે. આ બધી સ્થિતિનું નિર્માણ લોકશાહી માટે ખરેખર ગંભીર છે. એટલે બાબાસાહેબના શબ્દો યાદ આવે છે.

''આ દેશમાં જો કોઈ વસ્તુની કમી હોય તો તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાની છે.'' આ આપણો દેશ છે. દરેક દેશવાસી એમ કહે કે, ''આ મારો દેશ છે.'' તે વિચાર દરેક ભારતીયમાં રમતો થાય તો જ ભારત દેશને અખંડ ભારત બનાવી શકીશું. જે સમાજ કે વ્યક્તિ મૂલ્ય ચૂકવે છે તે જ પ્રગતિ કરે છે. રાષ્ટ્ર માટે આપણે સૌ કંઈ ને કંઈ મૂલ્ય ચૂકવીએ તો જ લોકશાહીનું ખરું જતન થશે.

જે સમયે સંપૂર્ણ જગતમાં સામ્યવાદનો ઝંઝાવાત વાતો હતો એ સમયે આપણા દેશના જે મહાપુરુષોએ એ વિચારધારાને રોકી રાખવામાં યશ મેળવ્યો તેમાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુખ્ય છે. 'જગતના કામદારો એક થાઓ', 'દલિત પીડિત શોષિત જનતાએ બંડ પોકારીને સ્થાપિત હિતોને ઝડપથી ઉખાડી નાંખવા', 'સંસ્કૃતિ સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાંખો', 'ધર્મ એ અફીણની ગોળી છે', 'તમે સંગઠિત થઈને સંઘર્ષ કરશો તો તમારે તમારી બેડીઓ સિવાય કશુંય ગુમાવવાનું નથી.' એવાં મોહક સૂત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેની સાથે

૧૯૧૭માં થયેલ રશિયન ક્રાંતિની પૃષ્ઠભૂમિ, આ બાબતોને ધ્યાનમાં લઈએ તો આ દેશનો અસ્પૃશ્ય સમાજ આ તત્ત્વજ્ઞાનનો ચોક્કસપણે શિકાર બન્યો હોત. અને જો એમ થયું હોત તો ભારત સામે એક મોટો પડકાર ઊભો થયો હોત. પરંતુ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે આ ઝંઝાવાતને અટકાવીને મહાન રાષ્ટ્રકાર્ય કર્યું છે. નેપાળમાં કાઠમંડુમાં ૧૯૫૬માં ‘‘કોમ્યુનિઝમ અને બુદ્ધિઝમ’’ એ વિષય ઉપરનું તેમનું ભાષણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એમાં કોમ્યુનિઝમનો સંપૂર્ણ જવાબ ભગવાન બુદ્ધ છે એવું તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ કોમ્યુનિઝમને અપનાવવો એનો અર્થ રાષ્ટ્રવાદ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિને તિલાંજલી આપવા બરોબર છે. આ અંગેની પૂરી જાણ તેમણે સમાજને આપી. એ સમયે થયેલ ચર્ચામાં ડૉ. બાબાસાહેબે કહ્યું કે, ‘‘મારી સામે પ્રશ્ન છે કે મારે મારા સમાજને નિશ્ચિત દિશા આપવી જોઈએ. હવે દલિત, પીડિત, શોષિત સમાજમાં નવી જાગૃતિ આવી રહી છે. તેમાં એક પ્રકારે ચીડ અને આવેશ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આવા પ્રકારનો સમાજ સામ્યવાદનો શિકાર બને એવું હું ઈચ્છતો નથી. એથી તેમને બીજા માર્ગે વાળવા મને રાષ્ટ્ર હિતની દૃષ્ટિએ જરૂરી લાગે છે.

મુસલમાન અથવા ઈસાઈ બનવાથી રાષ્ટ્રીયતા સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે તેવો તેમનો સ્પષ્ટ મત હતો. તેથી જ તેમણે ગાડગે મહારાજની સલાહનો સ્વીકાર કર્યો અને દેશને નુકસાન થાય એવું હું કાંઈ જ કરીશ નહિ તેવું તેમને વચન આપ્યું. મુસ્લિમોની બાબતમાં ડૉ. આંબેડકર કહેતા કે, ‘‘મુસલમાનોના મન ઉપર લોકશાહીનો પ્રભાવ પડતો નથી. મુસ્લિમોને જો કોઈ બાબત ઉપર આસ્થા હોય તો ધર્મ પર છે. તેમનું રાજકારણ મુખ્યતઃ ધર્મનિષ્ઠ છે. મુસલમાન સમાજસુધારણાનો વિરોધી છે અને સંપૂર્ણ જગતમાં પ્રતિકારની વૃત્તિથી વરતે છે. મુસલમાનોની નિષ્ઠા મુસલમાનો રાજ્ય કરે છે તેવા દેશો પ્રત્યે હોય છે. જે દેશમાં મુસલમાનો રાજ્ય કરતા નથી તે તેમના માટે શત્રુ ભૂમિ છે અને માટે ઈસ્લામ ધર્મ અનુસરતા સાચા મુસલમાનના મનમાં હિન્દુસ્તાન આપણી માતૃભૂમિ છે, હિન્દુ આપણો ઈષ્ટ મિત્ર છે એવા વિચાર કદીય સ્પર્શી શકશે નહિ. જેમની ભારત નિષ્ઠા શંકાસ્પદ છે એવા મુસલમાનો હિન્દુસ્તાનમાં રહીને ષડયંત્રો રચે એ કરતાં હિન્દુસ્તાન બહાર રહીને કરશે તો ચાલશે. મુસલમાનોનું વર્ચસ્વ નથી એવું સૈન્ય પાસે રાખવું એ સુરક્ષિત સરહદ કરતાં પણ વધુ સુરક્ષિત છે. સ્પૃશ્ય હિન્દુઓ સાથે થોડાક મુદ્દાઓ ઉપર મારો ઝઘડો છે, પરંતુ આપણા દેશમાં સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે હું મારા પ્રાણ પણ અર્પણ કરીશ. (ડૉ. બાબાસાહેબ અને તેમના વિચારો- મ. શ્રી દીક્ષિત, પૃષ્ઠ : ૧૦)

દેશ માટેની વિવિધ યોજનાઓનો વિચાર પણ બાબાસાહેબે આવા એકાત્મભાવથી કરેલો છે. એ માટે આવશ્યક એવી સ્પષ્ટતાથી અને નિર્ભીકતાથી એમણે વિચારો વ્યક્ત કરેલા છે. એ માટે પોતાની સામે કોણ છે તેની પણ તેમણે ક્યારેય ફિકર કરી નથી. ૧૯૧૬માં લખનૌ કરારના કારણે માત્ર મુસલમાનોને જ અનેક સગવડો આપવામાં આવી હતી તો તે અસ્પૃશ્યોને આપવાની જરૂર હતી, મુસલમાનોને નહિ એવું એમણે સ્પષ્ટપણે કહ્યું. તેમણે નહેરુ કમિટીના રીપોર્ટ ઉપર પણ જોરદાર હુમલો કર્યો હતો. તેનું મુખ્ય કારણ એ અહેવાલમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ મુસ્લિમ તુષ્ટિકરણની નીતિ હતી તેમજ ભાષાવાર પ્રાંત રચનાની નહેરુ કમિટીની માનસિકતા મુસલમાનોનો વધારે વિચાર કરનારી અને હિન્દુઓને વધુ અન્યાય કરનાર હોવાની તેમણે સ્પષ્ટતા કરી હતી. કેવળ દેશહિતને સામે રાખીને જ તેમણે આ ભૂમિકા લીધી હતી. ''નહેરુ કમિટીની યોજના અને હિન્દુસ્તાનનું ભવિષ્ય'' વિશે ૧૮-૧-૧૯૨૯ના રોજ બહિષ્કૃત ભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખમાં તેઓ કહે છેઃ ''ભાષાવાર પ્રાંતરચનાનું તત્ત્વ સારું છે, પણ તે અમલમાં લાવવાથી આ દેશનું પારાવાર નુકસાન થશે એવો મારો પ્રામાણિક મત છે. રાષ્ટ્રભાવનાનો આ દેશમાં ઉદ્ભવ થયો નથી, એનાં જે અનેક કારણો છે, એમાંનું મુખ્ય કારણ અનેક ભાષા છે. આ કારણ નષ્ટ થયા સિવાય રાષ્ટ્રએકતાની ભાવના જનતામાં ઉત્પન્ન થવી શક્ય નથી.

ડૉ. આંબેડકર અને બંધારણની ડ્રાફ્ટિંગ કમિટીના સભ્યો

ડૉ. આંબેડકર અને બંધારણની રચના

સને ૧૯૪૬માં ભારતીયોને સત્તા સોંપી દેવાનો બ્રિટિશરોએ નિર્ણય કર્યો. સત્તા કઈ રીતે સોંપવી અને લઘુમતીના હિતનું રક્ષણ આ બે મુદ્દા તેમના ધ્યાન પર હતા.

બીજી તરફ આંબેડકરનો કાંટો કોઈ પણ ભોગે કાઢવા કૉંગ્રેસીઓ ટાંપીને બેઠા હતા. ૧૯૪૬માં વચગાળાની રાષ્ટ્રીય સરકાર રચાઈ. તેમાં જવાહરલાલ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, રાજગોપાલાચારી વગેરે સાથે અસ્પૃશ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે બાબુ જગજીવનરામને લીધા. આમ આંબેડકરનો કાંટો કાઢવા સાથે તેમની સામે દલિતોમાંથી કૉંગ્રેસના કહ્યાગરા નેતાને ઊભા કરી દીધા. દલિતોના અધિકારો મેળવવા હોય, તેમનું રક્ષણ કરવું હોય તો સરકારમાં જોડાવું ફરજિયાત હતું. આંબેડકરે છેક ઇંગ્લૅન્ડ સુધી પ્રવાસ કરી આવેદનપત્ર આપી માંગણી કરી કે, હાલની સરકારમાં અસ્પૃશ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ પૂરતું નથી. તેઓ ઇંગ્લૅન્ડના વડાપ્રધાન એટલી તથા ચર્ચિલને મળ્યા પણ કંઈ અસર થઈ નહિ. આંબેડકર પરત ફર્યા અને માનસિક રીતે સાવ ભાંગી પડ્યા હતા. કૉંગ્રેસીઓ દાવપેચ રમવામાં હજુ કોઈ કસર છોડવા માગતા ન હતા. તેમણે ૧૯૪૬માં કાયદાપ્રધાન તરીકે જોગેન્દ્રનાથ માંડલને લીધા. જેથી આંબેડકરના સરકારમાં જોડાવા કે બંધારણસભામાં દાખલ થવાના બધા દરવાજા બંધ થઈ જાય.

ગાંધીજી ભારતના ભાગલા કરવાની માગ કરનાર ઝીણાને વારંવાર મળવા જતા, પણ આંબેડકરને તેમણે કહી દીધું કે, ''તમારી અને મારી વચ્ચે સમદૃષ્ટિકોણ નથી તેથી મળવાનો કોઈ અર્થ નથી.'' આ રીતે આંબેડકરનો દલિત નેતા તરીકેનો જ છેદ ઉડાડી દેવામાં આવ્યો.

ચારે તરફથી જ્યારે કોઈ આશા નહોતી ત્યારે કાયદાપ્રધાન જોગેન્દ્રનાથ માંડલે નિર્ધાર કર્યો કે આંબેડકરને બંધારણસભામાં તો પહોંચાડવા જ છે. તેમણે ૨૭-૬-૪૬ના રોજ વિમાન દ્વારા માણસ મોકલીને આંબેડકરનું બંધારણ સભાના સભ્ય તરીકેનું ફોર્મ ભરાવડાવ્યું. વિશ્વાસ હતો કે અંગ્રેજ મતદારો તો આંબેડકરને વોટ આપશે જ. આ સામે ગાંધીજી નવો દાવ ખેલ્યા. તેમણે અપીલ કરી કે અંગ્રેજો જ્યારે દેશ છોડીને જવાના છે ત્યારે બંધારણ સભાની ચૂંટણીમાં અંગ્રેજ મતદારોએ ભાગ લેવો જોઈએ નહિ.

જોગેન્દ્રનાથ માંડલે હિંમત ન ગુમાવતા પ્રચાર ચાલુ રાખ્યો. તેમણે કલકત્તામાં અસંખ્ય સભાઓ ભરી, કૉંગ્રેસના દલિત ધારાસભ્યોને ઘેરો ઘાલ્યો. આંબેડકરને મત આપવા સમજાવ્યા. શીખબંધુઓએ હાથમાં ખુલ્લી તલવાર સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ''જે આંબેડકરને હરાવશે તેના લોહીથી આ તલવારની તરસ બુઝાવાશે.'' કલકત્તામાં વાતાવરણ તંગ થયું. દલિતોએ વિધાનસભાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. પક્ષના વ્હીપને અવગણીને પણ દલિત ધારાસભ્યોએ આંબેડકરને મત આપ્યો હતો. આથી કૉંગ્રેસની ધરાર કોશિષ છતાં આંબેડકર અને સામ્યવાદી પક્ષના સોમનાથ લહેરી ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. તો કૉંગ્રેસને ન ગમે એવાં બીજાં પણ કેટલાંક નામો બંધારણ સભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યાં હતાં. તેમાં હિન્દુ નેતા ડૉ. શ્યામાપ્રસાદ મુકરજી, ઍંગ્લો ઇન્ડિયન નેતા ફ્રેંક એન્થોની, ઇન્ડિયન ખ્રિસ્તી નેતા એચ. સી. મુકરજી વગેરે હતા. આંબેડકરની જીતથી દલિત સમાજમાં આશાનું કિરણ ફરી વળ્યું. આ વખતે પણ કૉંગ્રેસે દાવપેચ રમવામાં કસર છોડી નહિ.

બંધારણ સમિતિમાં મુસ્લિમ લીગની અવગણના થવાને કારણે લીગે ચારે બાજુ વિરોધનું વાતાવરણ ઊભું કરવા પ્રયાસ આદર્યા. અંગ્રેજોએ ભારતના ભાગલાનો આખરી નિર્ણય લઈ લીધો હતો. પરિણામે દેશમાં કોમી દાવાનળે જોર પકડ્યું. મુસ્લિમ બહુલ વિસ્તારોમાં હિંદુઓની બેફામ કત્લેઆમ, મિલકતો સળગાવવી, સ્ત્રીઓની આબરુ લૂંટવી, સ્ત્રીઓ બાળકોની નિર્દયતાથી કતલ કરવી જેવા બનાવોથી જાણે ભારતમાતા રડી ઊઠી. આ દાવાનળે નોઆખલીથી બિહાર તરફ પ્રયાણ કર્યું. જે રીતે મુસ્લિમોએ બર્બરતાપૂર્ણ બિહારમાં હિંદુઓની ખાનાખરાબી કરી તે જ રીતે બિહારમાં હિંદુઓએ તેમને જવાબ આપ્યો. 'હિસ્ટ્રી ઑફ ફ્રીડમ મુવમેન્ટ' મુજબ આશરે ૬ લાખ લોકોની કતલ કરવામાં આવી. એક કરોડ ચાળીસ લાખ બેઘર બન્યા. એક લાખ કુમારિકાઓનું અપહરણ કરાયું અથવા ભગાડી જવાઈ. જેમનું ધર્મ પરિવર્તન કરાયું અથવા ભરબજારે નીલામી. આ બધા વાતાવરણમાં મુસ્લિમો 'પાકિસ્તાન ઝિંદાબાદ'નો નારો બુલંદ બનાવી અટ્ટહાસ્ય કરતા રહ્યા.

મુસ્લિમ લીગે બંધારણસભાનો બહિષ્કાર કર્યો. ૯ મી ડિસેમ્બર, ૪૬ના રોજ સેન્ટ્રલ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીના વયોવૃદ્ધ સભ્ય ડૉ. સચ્ચિદાનંદના પ્રમુખસ્થાને બંધારણ સભાની પ્રથમ મીટિંગ મળી અને કાયમી અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદની પસંદગી કરવામાં આવી (જેઓ આગળ જતા ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ બન્યા).

બંધારણ સભામાં પણ કૉંગ્રેસના સભ્યો પોતાની મનમાની કરવાની નીતિ અખત્યાર કરીને બેઠા હતા. જવાહરલાલે બંધારણની ભૂમિકા સમજાવી. હિન્દુસ્તાનને એક સ્વતંત્ર, સાર્વભૌમ, પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપવાના આદર્શને રજૂ કરતાં કાયદાવિદ્ જયકરે એવું મંતવ્ય પ્રગટ કર્યું કે, સભામાં મુસ્લિમ લીગ અને દેશી રજવાડાંઓનો કોઈ સભ્ય નથી. તેથી તેઓ આવે ત્યાં સુધી નહેરુના ઠરાવને મુલતવી રાખવો. આ સામે કૉંગ્રેસી સભ્યોએ જાણે પર્વત માથા પર લીધો. આગળ જતા જયકરે આ સભામાંથી રાજીનામું આપવાનું પસંદ કર્યું. પ્રમુખસ્થાનેથી ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આંબેડકરને મંતવ્ય વ્યક્ત કરવા કહ્યું. આંબેડકરે પરિસ્થિતિ પામી જઈ પોતાના શિક્ષણના સંપૂર્ણ અનુભવો, હોંશિયારી અને અંગ્રેજીના પ્રભુત્વના આધારે ધીરગંભીર રીતે પોતાની વાત મૂકી, વેધક ભાષાશૈલીમાં સ્પષ્ટ અભિપ્રાય રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, ''બંધારણના હેતુ માટે પંડિત નહેરુએ જે બાબતો જણાવી છે તે બિનવિવાદાસ્પદ છે. સાથે સાથે હું એ વાત જાણું છું કે આજે આપણે રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક રીતે વિભાજિત થયેલા છીએ. હું પણ એવી એક છાવણીનો પ્રતિનિધિ છું. તેમ છતાં હું દૃઢતાપૂર્વક માનું છું કે ગમે તેવા સંજોગો આવે છતાં દુનિયાની કોઈ તાકાત આ દેશને એક થતા રોકી શકે તેમ નથી. આપણે અનેક જાતિઓમાં વહેંચાયેલા હોવા છતાં, આપણે એક પ્રજાના સ્વરૂપમાં ચોક્કસ એક થઈ બહાર આવીશું.''

તે પછી જાણે કે ભવિષ્ય કથન કરતા હોય તેમ જણાવે છે કે, ''મને એ બાબતમાં લગીરે શંકા નથી કે ભારતના વિભાજન માટેના લીગના આંદોલન પછી એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે મુસ્લિમોને ચોક્કસ લાગશે કે અવિભક્ત હિંદુસ્તાન બધાને માટે જરૂરી છે. એટલે ગૃહ પોતાના અધિકારથી મુસ્લિમોને દૂર રાખી શકશે, પરંતુ એ પગલું ડહાપણભર્યું ગણાશે ખરું? સત્તા એક બાબત છે જ્યારે ડહાપણ અને સમજ એ તદ્દન જુદી ચીજ છે. એટલે કૉંગ્રેસી સભ્યોને એખલાસ સ્થાપવાની દિશામાં વધુ એક પ્રયત્ન કરવા મારી દર્દભરી અપીલ છે. પ્રજાનું ભાવિ નક્કી કરવામાં નેતાઓ કે પક્ષોના મોભાને ગણનામાં લેવા ન જોઈએ. '' આંબેડકરની આ અપીલ સૌના હૈયાને સ્પર્શી ગઈ. સમગ્ર બંધારણ સભાએ આંબેડકરના ભાષણને વધાવી લીધું, ઠરાવ બીજી સભા પર મુલતવી રાખી તારીખ ૨૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭ના રોજ પસાર કરવામાં આવે છે.

બ્રિટિશ સરકારે લોર્ડ માઉન્ટ બેટનને ભારતના વાઈસરોય તરીકે મોકલ્યા. ઘણા નેતાઓ અને લોકોની ભારતના ભાગલા માટેની તૈયારી નહોતી પણ જુલાઈ ૧૯૪૭માં બ્રિટિશ સંસદે 'એક્ટ ઑફ ઈન્ડિયન ઈન્ડિપેન્ડન્ટ' પસાર કરી ભારતના બે ભાગલા પાડ્યાઃ ભારત અને પાકિસ્તાન.

૨૩ જુલાઈ ૧૯૪૭ના રોજ ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રયત્નો અને કુનેહથી આંબેડકર બંધારણ સભામાં ચૂંટાઈ આવ્યા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને ડ્રાફ્ટ કમિટીના ચેરમેન બનાવાયા પહેલાં આ અંગેની સઘળી જવાબદારી વિદેશી વિશેષજ્ઞ જેનિંગ્સને સોંપવાની પ્રાથમિક તૈયારીઓ જવાહરલાલ નહેરુ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. ઉલ્લેખનીય છે કે કેટલાકે બ્રિટિશ બંધારણવિદ્ આયવરી જેનિંગ્સની મદદ લેવા માટે ગાંધીજીને સૂચવ્યું તો ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે, ''આપણે દૂર સુધી જવાની જરૂર નથી આપણી પાસે આંબેડકર છે જ.'' આમ મહાત્મા ગાંધીજીની દરમ્યાનગીરીને કારણે આ દેશનું બંધારણ ઘડવાનું કાર્ય ડૉ. આંબેડકરને નહેરુજીએ મને કમને પણ સોંપવું પડ્યું. આ કાર્ય સોંપાઈ ગયા બાદ સંસ્થા કૉંગ્રેસના ઘણા આગેવાનો અને આંબેડકર વિરોધીઓ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે ગયા. આંબેડકર પાસેથી આ જવાબદારી લઈ લેવા રજૂઆત કરી, ત્યારે સરદારે અસરદાર રીતે તેમને જવાબ આપ્યો હતો કે, ''આ દેશનું બંધારણ ઘડવાની તાકાત હોય તો તમને આપી દઉં.'' એક પણ વ્યક્તિ તેનો ઉત્તર આપી શક્યો ન હતો.

જે સરદારને પહેલા આંબેડકર માટે વિરોધ પણ હતો, તેમણે જ આંબેડકરનો બંધારણ સભામાં પ્રવેશ માટેનો રસ્તો ખોલી દીધો. એટલું જ નહિ પણ સરદારને રજૂઆત કરવા ગયેલા આંબેડકર વિરોધીઓને તેમણે એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે, ''તમને બંધારણના એકડાની ખબર પડતી નથી ને દોડ્યા આવો છો, શરમાતા નથી?''

ભાગલા પછીની પરિસ્થિતિ પર નિયંત્રણ ખૂબ જરૂરી હતું તે અઘરું હતું. કૉંગ્રેસ એકલે હાથે તેની ઉપર નિયંત્રણ કરી શકે તેમ નહોતી. તેથી અન્યોનો સાથ લેવો જરૂરી હતો, માટે આંબેડકરનો પણ સાથ લેવો પડ્યો. વૈચારિક મતભેદ હોવા છતાં આંબેડકર માટે આ સારું હતું.

ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે જેમને ત્યાં રોકાયા હતા તે મિસ મ્યુરલ લિસ્ટર ડૉ. આંબેડકરની વિદ્વત્તાથી પ્રભાવિત હતા. તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું કે, ''આપ આંબેડકર સાથે સારો વર્તાવ નથી કરતા તેથી તેમની શક્તિનો લાભ લઈ શકતા નથી.'' જે વાત ગાંધીજીએ સ્વીકારી પણ ખરી. બીજી તરફ તેમણે આંબેડકરનો સંપર્ક સાધ્યો અને તેમને જણાવ્યું કે ''ગાંધીજી આપને પ્રધાનમંડળમાં લેવા માંગે છે.'' જે આંબેડકરે સ્વીકાર્યું અને ભૂતકાળના બધા કડવા મીઠા અનુભવો-સંસ્મરણોને ભૂલીને આંબેડકર નહેરુ પ્રધાનમંડળમાં દેશના પ્રથમ કાયદાપ્રધાન બને છે.

ભારતને ૧૯૪૭ની ૧૫ ઑગસ્ટે આઝાદી મળી. ખૂબ લોહી વહેવડાવ્યા બાદ આઝાદ ભારતનું અસ્તિત્વ પૃથ્વી પર આવ્યું. કરોડો બલિદાનો એવાં કે જેમના કદાચ નામોનિશાન રહ્યાં નહોતાં. કેટલાય પરિવારોના માળા વિખાઈ ગયા હતા. કેટલીયે મા-બહેનોએ પોતાના દીકરા-પતિ-પિતા-ભાઈ-સ્વજન ખોયા હતા. કેટલાંય બાપે-પોતાની દીકરી ગુમાવી હતી, ભાઈઓએ વહાલસોયી બહેન ગુમાવી હતી, કેટલાએ પત્ની ગુમાવી હતી. પાકિસ્તાને તેની મેલી મુરાદ બતાવી હતી. પાકિસ્તાનથી ટ્રેનો ભરી ભરીને બેઘર પરિવારો, લાશો ભારત તરફ આવી રહી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં ભારતમાતાએ ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુક્તિ મેળવી તેના શરીરના ટુકડાઓની કારમી વેદનાથી. ભારતના બધા નેતાઓએ ભારતના ભાગલા સ્વીકારી લીધા હતા. લાલ કિલ્લાની પ્રાચીર પરથી ભારતની આન-બાન-શાન સમાન ત્રિરંગો પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુએ ફરકાવ્યો. સમગ્ર દેશની એક આંખ હસતી હતી, બીજી આંખ રડતી હતી.

આવી પરિસ્થિતિમાં ૩૦ ઑગસ્ટના રોજ બંધારણની મુસદ્દા સમિતિની રચના કરવામાં આવી. જેના સાત સભ્યો હતા અને અધ્યક્ષ હતા ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર. અન્ય સભ્યોમાં સર્વશ્રી એન. ગોપાલસ્વામી આયંગર, કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, અલાદી કૃષ્ણાસ્વામી અય્યર, સૈઈજીઓ મૌલા સાદુલ્લા, ડી. પી. ખૈતાન અને એન. માધવરાવ હતા. આ સર્વો સહાયક તરીકે સર બી. એન. રાવ, સંયુક્ત સચિવ એસ. એન. મુખરજી તેમજ સચિવાલયના કર્મચારીઓ જોડાયા હતા.

બંધારણની રચનાનો બધો ભાર આંબેડકરે એકલાએ જ ઉપાડવાનો હતો. કારણ છમાંથી એક સભ્યનું મરણ થયું હતું. બીજા મહાનુભાવ અમેરિકા ચાલ્યા ગયા હતા. ત્રીજા સભ્ય રિયાસતી સવાલોમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા. બે સભ્યો દિલ્હીથી ઘણા દૂર રહેતા હતા અને નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે હાજર રહી શકતા નહોતા. આ કાર્યમાં તેમને સાથ સહકાર મળતો તો નહેરુજી, સમાજવાદી નેતા કે. ટી. શાહ, ટી. ટી. કૃષ્ણમાચારી, મીનુમસાણી મહિલા સભ્યો હંસાબહેન મહેતા અને રાજકુમારી અમૃતકૌર દુર્ગાબાઈનો.

દેશ મોટો હતો, કામ મોટું હતું અને આઝાદ ભારતની ભવ્ય ઈમારતનું નિર્માણ કરવાનું હતું. કેટલીક પેટા સમિતિઓ પણ બનાવાઈ. જેમાં મૂળભૂત અધિકાર સમિતિ અને લઘુમતી સમિતિ તેમજ સ્ટિયરિંગ કમિટી અને ધ્વજ સમિતિના સભ્ય તરીકે ડૉ. આંબેડકર પોતે રહ્યા અને તેમની બુદ્ધિ પ્રતિભા

અને મેધાવી વિચારશક્તિનો આ સમિતિના સભ્યોને પણ સંપૂર્ણ સહકારથી હકારાત્મક લાભ થયો.

ધ્વજ સમિતિ સમક્ષ ધ્વજની પસંદગીનું અઘરું કાર્ય હતું. હિન્દુ મહાસભા વગેરે ઇચ્છતા હતા કે ધ્વજ ભારતીય સંસ્કૃતિના રંગનો, લાખો બલિદાનીઓની સતત યાદ અપાવતો ભગવા રંગનો હોય, પણ સમિતિએ ત્રિરંગાને સ્વીકૃતિ આપી. વચ્ચે ચરખો મૂકવાનું વિચાર્યું હતું, પણ આંબેડકરે ચરખાને બદલે અશોકચક્રનો આગ્રહ રાખી બધાને તે માટે મનાવી લીધા. ચરખાના અસ્વીકારથી ગાંધીજીને વાંકું પડ્યું. તેમણે કહ્યું કે, ‘‘ખાદી અને ચરખો જો ધ્વજમાંથી લુપ્ત થશે તો એ ધ્વજ સાથે મારે લેશમાત્ર સંબંધ રહેશે નહીં. એવા ધ્વજને હું વંદન કરીશ નહીં.’’ જોકે અંતે તેઓ માની ગયા અને ત્રિરંગા સાથે અશોકચક્રના નિશાનને ધ્વજ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો.

સૌ પ્રથમ કાચો ખરડો તેમણે સમિતિના અધ્યક્ષ રાજેન્દ્રબાબુને સુપ્રત કર્યો. તેમણે લોકશાહીની વ્યાખ્યા કરી હતી. તેમણે ૨૧ જેટલા મૂળભૂત અધિકારો પ્રત્યેક નાગરિકને આપ્યા અને લોકશાહીની વ્યાખ્યા કરતા લખ્યું કે, ‘‘જે શાસનપદ્ધતિ, રક્તપાત કર્યા સિવાય આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાં સમતા આણી ક્રાંતિકારી પરિણામો લાવે તે શાસન પદ્ધતિ એટલે જ લોકશાહી.’’

રાષ્ટ્રીય એકતાને બંધારણમાં ખૂબ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. આઝાદી સમયે ૯૦ ટકા વસ્તી અભણ અને ગામડામાં રહેતી હતી. જો પ્રાચીન રૂઢિવાદી જીવન જીવનારા લોકોને વિકેન્દ્રીકરણની સત્તા મળે તો રાષ્ટ્રીય એકતાને ઠેસ પહોંચે તેવી શક્યતાઓ રહેલી હતી. તેથી આંબેડકરે ભારતમાં રહેતા તમામ નાગરિકો માટે એકસરખા કાયદા ‘સમાન નાગરિક સંહિતા’નો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. તેની સામે કનૈયાલાલ મુન્શી અને મુસ્લિમોએ અનુમોદન ન આપ્યું. મુસ્લિમોનો આગ્રહ હતો કે તેમનું જીવન મુસ્લિમ લો મુજબ જ રહેવું જોઈએ. આંબેડકરે ભાષાવાર પ્રાંત રચનાની હિમાયત કરી, પણ તેનાથી પ્રાંતિક રાષ્ટ્રવાદ નિર્માણ થવાની શક્યતાઓ રહેલી હતી. જે રાષ્ટ્રને માટે નુકશાનકર્તા સાબિત થઈ શકે. તેથી તેમણે બધા રાજ્યોને સાંકળતી રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે હિંદીની હિમાયત કરી. વહીવટી ભાષા તરીકે હિંદી સ્વીકારાઈ હતી. આંબેડકર અસ્પૃશ્યતાને કારણે જે ભાષા ભણી શક્યા નહોતા તે દેવભાષા સંસ્કૃતને શિક્ષણમાં મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું.

ભારત જેવા બહુભાષી, બહુજાતિ, બહુરાજ્ય ધરાવતા દેશને એકસૂત્રે રાખી શકે તેવું બંધારણ આપવું એ ખૂબ કઠિન હતું, કારણ આંબેડકર મુસદા

સમિતિના અધ્યક્ષ હોવા છતાં તેઓ પોતે કોઈ નિર્ણય લઈ શકતા નહિ. પેટાસમિતિઓ ઘણી હતી, વળી કેટલાક સભ્યો ચુસ્ત ગાંધીવાદના આધારે વિચારતા અને કામ કરતા. તો હિંદુ સંગઠનો પોતાની રીતે વિચારતા. મૂડીવાદીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ પણ પોતાની રીતે બંધારણમાં ઉમેરો કરવા પ્રયાસરત હતા. સરદાર અને નહેરુ વચ્ચેના વૈચારિક મતભેદો અંગે સૌ કોઈ જાણતા જ હતા. તેમાં પણ સોમનાથ મંદિર જીર્ણોદ્ધાર અને ખેડૂતોનો જમીન માલિકી અધિકાર છીનવાઈ ન જાય તે માટે સરદાર કોઈ બાંધછોડ કરવા તૈયાર નહોતા. કનૈયાલાલ મુન્શી નહેરુના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતા અને પેટાસમિતિઓના લેવાયેલા નિર્ણયોમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપી ખોટી દખલગીરી કરતા હતા. આ બધા વિવાદોનું દુર્વાસા જેવો સ્વભાવ ધરાવતા આંબેડકરે શમન (સહન) કરવાનું હતું અને તેમાંથી સારો નિર્ણય કરીને ભારતની ભવ્ય ઈમારતનું ચણતર કરવાનું હતું. ડૉ. બાબાસાહેબે ભારતને મજબૂત ઈમારતરૂપી ભવ્ય બંધારણ આપ્યું.

આંબેડકરે ભારતનાં બંધારણ માટે ૧૪૧ દિવસમાં રાત-દિવસ એક કરીને સતત અઢાર કલાક કામ કરીનેઃ વાંચન-લેખન તથા વિવિધ દેશોનાં બંધારણોનો અભ્યાસ વગેરે કરીને ૩૪૩ કલમો, ૧૩ પરિશિષ્ટ સાથેનો મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં ૭૬૩૫ સુધારાઓમાંથી ૨૪૭૩ સુધારા વિશે ઘણી બધી ચર્ચા-વિચારણાને અંતે ૩૯૫ કલમો અને ૮ પરિશિષ્ટો સાથેનું બંધારણ પસાર કરવામાં આવ્યું હતું.

આ દેશનું બંધારણ રચાયા પહેલાં જ અનેક પ્રકારનાં વાદળો અને ધુમ્મસે આ કાર્યને ધૂંધળું કરવા પ્રયાસો કર્યા હતા. પરંતુ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવા એક દિવ્ય પુરુષે આ દેશને વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ બંધારણ આપ્યું. ૧૯૫૦ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ આ બંધારણ અમલમાં આવ્યું. તેમાં ભારતના ભવિષ્યમાં ઊભી થનારી અનેક સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નોનો વિચાર કરીને, અનેક પાસાંઓનો વિચાર કરીને એક ગ્રંથ રૂપે ડૉ. બાબાસાહેબે ભારતને વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ બંધારણ આપ્યું.

માટે જ કહેવાયું છે કે

> ''હિંદુ ગીતા પે ચલતા હૈ, ખ્રિસ્તી બાઈબલ પે ચલતા હૈ,
> મુસ્લિમ કુરાન પે ચલતા હૈ, ઔર મેરા ભારત દેશ
> ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર કે લિખે સંવિધાન પે ચલતા હૈ''

બંધારણ સભાના કાર્યમાં વ્યસ્ત ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

હિંદુઓ કો ચાહિયે થે વેદ, ઈસલિએ ઉન્હોંને વ્યાસ કો બુલાયા; જો સવર્ણ નહિ થે. હિંદુઓ કો ચાહિયે થા એક મહાકાવ્ય, ઈસલિએ ઉન્હોંને વાલ્મીકિ કો બુલાયા, જો ખુદ અછૂત થે. હિંદુઓ કો ચાહિયે થા એક સંવિધાન ઔર ઉન્હોંને મુઝે બુલાવા ભેજા

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

બંધારણની રચના બાદ ડૉ. આંબેડકરનું અભિવાદન કરતા પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

હિન્દુ કોડ બિલ અને અન્ય મુદ્દાઓ ઉપર દેશના પ્રથમ પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યા બાદ સંસદમાં જવાહરલાલ નહેરુના ઈશારે બોલવા ન દેવાતા સંસદભવનની બહાર પ્રેસને રાજીનામું આપવાનું કારણ દર્શાવતા ડૉ. આંબેડકર

ભારતના પ્રથમ પ્રધાનમંડળમાંથી ડૉ. આંબેડકરનું રાજીનામું

ભારત દેશ આઝાદ થયો તેના પ્રથમ વડાપ્રધાન તરીકે જવાહરલાલ નહેરુના નેતૃત્વ ઉપર દેશને ખૂબ આશા હતી, પરંતુ દેશના પ્રથમ પ્રધાનમંડળમાંથી બે લોકોએ પોતાનાં રાજીનામાં આપ્યાં હતાં. બંનેનાં કારણો દેશે જાણવા જેવાં છે. કારણ બંનેનો સંબંધ દેશના ભવિષ્ય સાથે જોડાયેલો છે. બંને રાજીનામાંનાં કારણો જે સમસ્યા તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરતાં હતાં, તે સમસ્યાઓ આ રાજીનામાં ઉપર કૉંગ્રેસના જડ વલણના કારણે અને તત્કાલીન સત્તાધીશોના વર્તનને કારણે આજે દાયકાઓ પછી પણ ભારતની છાતી પર અટ્ટહાસ્ય સાથે તાંડવ કરી રહી છે. એક રાજીનામું હતું તત્કાલીન ઉદ્યોગપ્રધાન ડૉ. શ્યામાપ્રસાદ મુકરજીનું, જેમણે નહેરુ સરકારની કાશ્મીરને દેશથી અલગ દરજ્જો આપવાની નીતિ સામે રાજીનામું આપ્યું હતું. એક જ રાજ્યનો નિર્ણય નહેરુએ પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. બાકી તમામ રાજ્યોને ભારત સાથે ભેળવવાની જવાબદારી સરદાર પટેલ પાસે હતી. જેમાં સરદાર સંપૂર્ણ સફળ થયા અને નહેરુ સંપૂર્ણ નિષ્ફળ રહ્યા. નહેરુના શેખ અબ્દુલ્લાના પ્રેમને કારણે આજે કાશ્મીર સમસ્યા દેશ સામે વિકરાળ થઈને ઊભી છે. એટલું જ નહીં એ સમસ્યાના કારણે સમગ્ર ભારતમાં આતંકવાદી પ્રવૃત્તિ વધી રહી છે. બીજું રાજીનામું હતું દેશના તત્કાલીન પ્રથમ કાયદાપ્રધાન ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકરનું. તેમણે રાજીનામું આપ્યા બાદ સંસદમાં પોતાનાં રાજીનામાનાં કારણો અંગે વક્તવ્ય આપવા પરવાનગી માગી, પરંતુ કૉંગ્રસેના ઈશારે તેમને પરવાનગી આપવામાં ન આવી. તેથી તેમણે તે વક્તવ્ય સંસદની બહાર પ્રેસને આપ્યું. આ વક્તવ્યમાં જ ખબર પડી જાય છે કે કૉંગ્રેસ કેવી મેલી મુરાદો સાથે કામ કરી રહી હતી. એક હાથે દલિતોને મદદ કરવાના દેખાવ સાથે બીજા હાથે એ મદદ પરત ખેંચી રહી હતી.

ડૉ. આંબેડકરની વેદના કવિ શ્રી કિસન સોસાની પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થાય છે. તેઓ કહે છે,

''એવા વળાંક પર હવે ઊભો છે કાફલો,
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ.

અહીંથી હું શ્વેત શ્વેત કૈં સ્વપ્નોને લઈ શકું,
અહીંથી હું અંધકારની ખીણે ખરી શકું,
અહીંથી હું ભવ તરી શકું, અહીંથી ડૂબી શકું.
અહીંથી જવાય ક્ષણ તરફ, અહીંથી સદી તરફ,
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ.

કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળમાંથી પોતાના રાજીનામાના ખુલાસામાં સંસદમાં વાંચવા દેવામાં આવ્યું નહોતું તે ડૉ. બી. આર. આંબેડકરનું નિવેદન

સભાગૃહ, મને ખાતરી છે. સત્તાવાર રીતે નહીં તો બિનસત્તાવાર રીતે જાણે છે કે, હું પ્રધાનમંડળનો સભ્ય રહ્યો નથી. મેં મારું રાજીનામું ૨૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૧ના રોજ વડાપ્રધાનને સુપ્રત કર્યું છે. મને તરત મુક્ત કરવા જણાવ્યું છે. વડાપ્રધાને બીજા દિવસે તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો. હું ૨૮મી ને શુક્રવાર પછી પણ પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહ્યો છું તો એનું કારણ એ છે કે, વડાપ્રધાને મને સત્રના અંત સુધી ચાલુ રહેવા અનુરોધ કર્યો હતો. આ અનુરોધનો મેં બંધારણીય પ્રણાલિકાઓના પાલનકર્તા તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે.

કાર્યવાહીના આપણા નિયમો પોતાના હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપનાર પ્રધાનને પોતાના રાજીનામાંના ખુલાસામાં અંગત નિવેદન કરવાની રજા આપે છે. કેબિનેટના અનેક સભ્યોએ હોદ્દાની મારી મુદત દરમિયાન રાજીનામાં આપ્યાં છે. આમ છતાં જે પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપ્યાં હોય તેવી કોઈ એકસમાન પદ્ધતિ નથી. કેટલાંક નિવેદનો કર્યાં વિના ચાલ્યા ગયા છે અને કેટલાકે નિવેદનો કર્યાં છે. થોડા દિવસો સુધી કયો માર્ગ અનુસરવો એ અંગે હું દ્વિધામાં હતો. તમામ સંજોગોનો વિચાર કર્યા પછી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે નિવેદન કરવાનું માત્ર જરૂરી છે એટલું જ નહીં, પરંતુ રાજીનામું આપનાર સભ્યની સભાગૃહ પ્રત્યેની એ ફરજ છે.

સભાગૃહને કેબિનેટની અંદર કેવી રીતે કામગીરી થાય છે એ જાણવાની કોઈ તક નથી. કેબિનેટમાં સુસંવાદિતા છે અથવા વિરોધાભાસ છે એ જાણવાની સભાગૃહને તક નથી. આનું સાદું કારણ એ છે કે કેબિનેટની સંયુક્ત જવાબદારી છે જે અન્વયે લઘુમતીમાં હોય એવા સભ્યને પોતાના મતભેદ જાહેર કરવાનો અધિકાર નથી. પરિણામે સંસદના સભાગૃહો એમ માને છે કે કેબિનેટના સભ્યોમાં કોઈ વિરોધાભાસ નથી. જ્યારે હકીકતમાં વિરોધાભાસ પ્રવર્તતો હોય છે. આથી નિવૃત્ત થનાર પ્રધાનને શા માટે

પોતે જાય છે અને શા માટે વધુ સંયુક્ત જવાબદારી ચાલુ રાખવાને એ શક્તિમાન નથી એ અંગે સભાગૃહને જાણ કરતું નિવેદન કરવાની ફરજ પડી છે.

બીજું, જો પ્રધાન નિવેદન કર્યા વિના જાય તો લોકો એવી આશંકા કરશે કે પ્રધાનના આચાર સંબંધમાં, તેની જાહેર હેસિયતમાં અથવા ખાનગી હેસિયતમાં કશુંક ખોટું છે. હું માનું છું કે પ્રધાને આવી આશંકા માટે કોઈ અવકાશ રહેવા દેવો જોઈએ નહીં. આ માટેનો એકમાત્ર માર્ગ નિવેદન કરવાનો છે.

ત્રીજું, આપણી પાસે આપણાં અખબારો છે. તેઓ કેટલાકની તરફેણમાં અને બીજાઓની વિરુદ્ધમાં પોતાના પરાપૂર્વથી પૂર્વગ્રહો ધરાવે છે. અખબારોના નિર્ણયો ભાગ્યે જ ગુણદોષ પર આધારિત હોય છે. જ્યારે પણ તેઓને ખાલી જગ્યા મળશે ત્યારે તેઓ એ ખાલી જગ્યાને રાજીનામાનાં કારણો આપીને ભરવા ટેવાયેલાં છે. જે કારણો સાચાં નહીં હોય, પરંતુ જે તેઓ તેની તરફેણ કરતાં હશે તેને સારી સ્થિતિમાં મૂકશે અને જેઓ તેમની તરફેણમાં ન હોય તેઓને ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકશે. મેં જોયું છે કે આવી વસ્તુ મારી બાબતમાં પણ બની છે. આ કારણસર વિદાય લેતા પહેલાં નિવેદન કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

વડાપ્રધાને તેમની કેબિનેટમાં કાયદાપ્રધાનનો હોદ્દો સ્વીકારવા મને આમંત્રણ આપ્યું હતું. એ દિવસથી અત્યાર સુધીમાં ૪ વર્ષ એક મહિનો અને ૨૬ દિવસ પસાર થઈ ગયા છે. આ ઓફર મારા માટે એક આશ્ચર્ય જેવી હતી. હું વિરોધી છાવણીમાં હતો અને ૧૯૪૬ના ઑગસ્ટમાં વચગાળાની સરકારની રચના કરવામાં આવી ત્યારે મને મંડળમાં બિનલાયક ગણવામાં આવ્યો હતો. હું એ અંગે અનુમાન કરી રહ્યો હતો કે, વડાપ્રધાનના વલણમાં ફેરફાર લાવનાર એવી કઈ બાબત બની હશે? મારી પાસે મારી શંકાઓ હતી. હું એ જાણતો ન હતો કે જે લોકો મારા કદી મિત્રો ન હતા તેઓની સાથે હું કેવી રીતે કામ કરી શકીશ. કાયદાપ્રધાન તરીકે ભારત સરકારના મારા અગાઉના કાયદાપ્રધાનોએ જાળવેલી કુશાગ્રતા અને કાનૂની જ્ઞાનના ધોરણને હું જાળવી શકીશ કે કેમ? એ વિશે મને શંકા હતી. પરંતુ મેં મારી શંકાઓને એક બાજુ રાખી અને વડાપ્રધાનની ઓફરનો એ કારણસર સ્વીકાર કર્યો કે, આપણા રાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે જ્યારે મારા સહકારની માગણી કરવામાં આવી છે, ત્યારે મારે મારા સહકારની ના પાડવી જોઈએ નહીં. કેબિનેટના સભ્ય તરીકે અને કાયદાપ્રધાન તરીકે મારી કામગીરીની ગુણવત્તા અંગેનો નિર્ણય

કરવાનું કામ મારે બીજાઓ પર છોડી દેવું જોઈએ.

હવે હું મારા સાથીઓ સાથેના મારા સંબંધો કાપી નાખવા તરફ મને દોરી જનાર બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશ. વિવિધ કારણોસર છેલ્લા ઘણા સમયથી વિદાય લેવાની ઇચ્છા બળવત્તર બની રહી હતી.

હું સૌ પ્રથમ સંપૂર્ણ રીતે અંગત બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશ. મને રાજીનામું આપવા તરફ દોરી જનારાં એ કારણો નથી. વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય હોવાના પરિણામે હું જાણું છું કે, કાયદા ખાતાનું વહીવટી રીતે કોઈ મહત્ત્વ નથી. એણે ભારત સરકારની નીતિને ઘડવાની કોઈ તક આપી નથી. અમે એને ખાલી સાબુદાની કહેવા ટેવાયેલા છીએ. જે વૃદ્ધ ધારાશાસ્ત્રીઓને રમવા માટે એક સારું સાધન છે. જ્યારે વડાપ્રધાને મને ઓફર કરી ત્યારે મેં તેમને જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણથી અને અનુભવથી ધારાશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાંત હું વહીવટી ખાતું સંભાળવા સક્ષમ છું અને વાઈસરોયની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલમાં હું બે વહીવટી ખાતાંઓ સંભાળતો હતોઃ એક મજૂર અને બીજું સી. પી. ડબલ્યુ. ડી. જેમાં મેં અનેક પ્રોજેક્ટોનું આયોજન કર્યું હતું. મને કોઈ વહીવટી ખાતું આપવામાં આવે તો મને એ ગમશે. વડાપ્રધાન સંમત થયા હતા અને તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેઓ આયોજન ખાતું રચવાનો ઈરાદો ધરાવે છે. કમનસીબે આયોજન ખાતું ખૂબ મોડું પડ્યું છે અને જ્યારે એની રચના થઈ ત્યારે એમાં મને બાકાત રાખવામાં આવ્યો. મારી મુદ્દત દરમિયાન એક પ્રધાન પાસેથી બીજા પ્રધાન પાસે અનેક ખાતાઓની તબદિલી થઈ. મેં એમ માન્યું હતું કે એમાંના કોઈ એક માટે મારી વિચારણા કરવામાં આવશે. પરંતુ મને હંમેશાં વિચારણામાંથી જ બાકાત રાખવામાં આવ્યો હતો.

અનેક પ્રધાનોને બે કે ત્રણ ખાતાં આપવામાં આવ્યાં છે. આથી તેઓ પર વધુ બોજ છે. મારી જેમ બીજાઓ વધુ કામ મેળવવા ઇચ્છે છે. કોઈ પ્રધાન થોડા દિવસ માટે વિદેશ જાય છે. ત્યારે કામચલાઉ સમય માટે પણ એ ખાતું સંભાળવા માટે મારી વિચારણા કરવામાં આવી નથી. પ્રધાનોને સરકારી કામકાજ ફાળવવામાં વડાપ્રધાન કયો સિદ્ધાંત અનુસરી રહ્યા છે? એ સમજવું મુશ્કેલ છે. શું હેસિયતનો છે? શું વિશ્વાસનો છે? શું એ દલીલ કરવાની શક્તિનો છે? મને વિદેશી બાબતોની સમિતિ, સંરક્ષણ સમિતિ જેવી કે કેબિનેટની મુખ્ય સમિતિના સભ્ય તરીકે પણ નીમવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે આર્થિક બાબતોની સમિતિની રચના કરવામાં આવી ત્યારે

અર્થશાસ્ત્ર અને વિત્તનો મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થી હોવાની હકીકતની દૃષ્ટિએ આ સમિતિમાં મારી નિમણૂક કરવામાં આવશે એવી મારી ધારણા હતી, પરંતુ મને બાકાત રાખવામાં આવ્યો. વડાપ્રધાન જ્યારે ઇંગ્લૅન્ડ ગયા ત્યારે કેબિનેટ દ્વારા એમાં મારી નિમણૂક કરવામાં આવી. પરંતુ જ્યારે વડાપ્રધાન પાછા ફર્યા ત્યારે કેબિનેટની પુનર્રચનામાં મને બાકાત રાખવામાં આવ્યો. એ પછીની રચનામાં મારું નામ સમિતિમાં ઉમેરવામાં આવ્યું. પરંતુ એ મારા વિરોધના પરિણામે હતું.

મને ખાતરી છે કે વડાપ્રધાન સંમત થશે કે આ સંબંધમાં મેં એમને કદી ફરિયાદ કરી નથી. હું કેબિનેટની અંદર સત્તાના રાજકારણની રમતનો કદી પક્ષકાર રહ્યો નથી અથવા જ્યારે જગ્યા ખાલી પડે ત્યારે ખાતાંઓ આંચકવાની જે રમત ચાલી રહી છે, એનો પક્ષકાર રહ્યો નથી. હું સેવામાં માનું છું. મારા પ્રત્યે ખોટું કરવામાં આવી રહ્યું છે. એ મને લાગે નહિ એ રીત મારા માટે અમાનવીય બની રહેશે.

હવે હું સરકાર પ્રત્યે મને અસંતોષ રખાવનાર બીજી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશ. એ પછાત વર્ગો અને અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓ સાથે કરવામાં આવતા વર્તાવ સંબંધી છે. હું ખૂબ જ દિલગીર છું કે બંધારણમાં પછાત વર્ગો માટે કોઈ સુરક્ષાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. એ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નીમવામાં આવનાર પંચની ભલામણોને આધારે કારોબારી સરકાર પર છોડવામાં આવ્યું છે. બંધારણ પસાર કર્યા પછી એકથી વધુ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં છે. પરંતુ સરકારે પંચ નીમવા અંગે વિચાર પણ કર્યો નથી.

૧૯૪૬ના વર્ષ દરમ્યાન જ્યારે હું હોદ્દા પર નહોતો એ વર્ષ મારા માટે અને અનુસૂચિત જાતિના અગ્રણી સભ્યો માટે ભારે ચિંતાનું વર્ષ હતું. બ્રિટિશરોને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે બંધારણીય સુરક્ષા બાબતમાં તેઓએ આપેલી બાંયધરીમાંથી ખ્યાલ આવ્યો હતો અને અનુસૂચિત જાતિઓને એ બાબતમાં બંધારણસભા શું કરશે એની ખબર નહોતી. આ ચિંતાના સમયમાં મેં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોને સુપરત કરવા માટે અનુસૂચિત જાતિઓની સ્થિતિ અંગે અહેવાલ તૈયાર કર્યો હતો. પરંતુ મેં એ સુપરત કર્યો નહોતો. મને એમ લાગ્યું હતું કે, બંધારણસભા અને ભાવિ સંસદને આ બાબત હલ કરવાની તક આપવામાં આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવાનું બહેતર બનશે. અનુસૂચિત જાતિઓની સ્થિતિની સુરક્ષા માટે બંધારણમાં કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓ મને સંતોષ આપે એવી નહોતી. મેં તેમનો એવી આશાથી સ્વીકાર કર્યો હતો કે સરકાર તેમને અસરકારક બનાવવા કોઈ નિર્ધાર બતાવશે.

અનુસૂચિત જાતિઓની સ્થિતિ આજે શું છે? હું માનું છું કે એ પહેલાંના જેવી જ છે. એ જ જૂનું દમન, એ જ જૂનો ભેદભાવ જે પહેલાં હતો એ અત્યારે પણ કદાચ એથી વરવા સ્વરૂપમાં પ્રવર્તે છે. હું એવા સેંકડો કેસોનો ઉલ્લેખ કરી શકું છું, જેમાં દિલ્હીની આસપાસનાં અને નજીકનાં સ્થાનોના અનુસૂચિત જાતિના લોકોએ મારી સમક્ષ આવીને સવર્ણ હિન્દુઓના જુલમની દર્દકથાઓ રજૂ કરી છે. પોલીસે તેમની ફરિયાદ નોંધવાનો અને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો છે એવી રજૂઆત કરી છે. મને એ વાતની નવાઈ લાગી રહી છે કે ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિઓની સ્થિતિ છે એવી વિશ્વમાં બીજા કોઈની સ્થિતિ જાણવા મળી નથી. છતાં અનુસૂચિત જાતિઓને શા માટે રાહત આપવામાં આવતી નથી? મુસ્લિમોની સુરક્ષા માટે સરકાર જે ચિંતા દર્શાવે છે. એની જો સરખામણી કરવામાં આવે તો વડાપ્રધાનનો બધો સમય અને ધ્યાન મુસ્લિમોના રક્ષણ માટે આપવામાં આવે છે. ભારતના મુસ્લિમોને જ્યાં અને જ્યારે પણ જરૂર હોય ત્યાં અને ત્યારે સૌથી વધુ રક્ષણ આપવાની મારી ઈચ્છામાં કોઈનાથી, વડાપ્રધાનથી પણ હું પાછળ નથી. પરંતુ હું એ જાણવા માગું છું કે જેને રક્ષણની જરૂર છે એવા લોકો શું માત્ર મુસ્લિમ જ છે? શું અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને ભારતીય ખ્રિસ્તીઓને રક્ષણની જરૂર નથી? આ કામો માટે ચિંતા બતાવવામાં આવી છે? હું જાણું છું ત્યાં સુધી જરાય નહિ અને છતાં આ કામો છે. જેને મુસ્લિમો કરતાં વધુ દરકાર અને વધુ ધ્યાનની જરૂર છે.

હું સરકાર દ્વારા અનુસૂચિત જાતિઓની કરવામાં આવતી ઉપેક્ષા અંગે મારી અંદરના રોષને અંકુશમાં રાખી શક્યો નથી અને એક પ્રસંગે અનુસૂચિત જાતિઓની એક જાહેરસભામાં મેં મારી લાગણીઓ વ્યક્ત કરી હતી. અનુસૂચિત જાતિઓને ૧૨ ૧/૨ ટકા પ્રતિનિધિત્વ આપવાની બાંયધરી આપતા કાયદાથી તેઓને લાભ થયો નથી. એવો મારો આક્ષેપ સાચો છે કે કેમ? એવો પ્રશ્ન માનનીય ગૃહપ્રધાનને પૂછવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રશ્નના જવાબમાં માનનીય ગૃહપ્રધાને જણાવ્યું હતું કે મારો આક્ષેપ બિનપાયેદાર છે. ત્યાર બાદ કોઈ કારણસર (એ કદાચ પોતાના અંતરાત્માની શાંતિ માટે) મને ડર છે કે તેમણે ભારત સરકારનાં વિવિધિ ખાતાંઓમાં સરકારી નોકરીઓમાં તાજેતરમાં અનુસૂચિત જાતિના કેટલા ઉમેદવારોની ભરતી કરવામાં આવી છે. એનો અહેવાલ આપવાનું જણાવતો પરિપત્ર મોકલ્યો છે. મને જાણ કરવામાં આવી છે કે મોટાં ભાગનાં ખાતાઓમાં 'નીલ (શૂન્ય)' કે લગભગ નીલ કહ્યું છે. જો મારી

માહિતી સાચી હોય તો મારે માનનીય ગૃહપ્રધાને આપેલા જવાબ અંગે નુક્તેચીની કરવી જરૂરી છે.

મારા બાળપણથી જેમાં હું જન્મ્યો છું, એ અનુસૂચિત જાતિઓના ઉદ્ધાર માટે મેં મારી જાતને અર્પણ કરી છે. મારા માર્ગમાં કોઈ પ્રલોભનો નહોતાં એમ નથી. જો મેં મારાં પોતાનાં હિતોની વિચારણા કરી હોત તો હું જે બનવા માગતો હોત એ બની શક્યો હોત. જો હું કૉંગ્રેસમાં જોડાયો હોત તો હું સંસ્થામાં સર્વોચ્ચ સ્થાન પર પહોંચ્યો હોત. પરંતુ મેં કહ્યું તેમ, મેં મારી જાતને અનુસૂચિત જાતિઓના ઉદ્ધાર માટે અર્પણ કરી છે અને હું એવા સિદ્ધાંતને અનુસરું છું જે જણાવે છે કે જો તમે જે હેતુને સિદ્ધ કરવા માગતા હો, એ હેતુ વિશે ઉત્સાહી થવા ઇચ્છતા હો, તો સંકુચિત માનસવાળા થવું બહેતર છે. અનુસૂચિત જાતિઓના હિતની અવગણના કરવામાં આવી રહી છે. એ જોઈને મને કેવું દુઃખ થયું છે એની કલ્પના તમે કરી શકો છો.

ત્રીજી બાબતમાં માત્ર અસંતોષનું નહિ પરંતુ ખરેખરી ચિંતાનું કારણ આપ્યું છે. દેશની વિદેશનીતિ, જે કોઈ આપણી વિદેશનીતિના માર્ગને સમજ્યા છે અને એ સાથે ભારત પ્રત્યેના બીજા દેશોના વલણને સમજ્યા છે તેઓ આપણા તરફના વલણમાં થયેલા એકાએક પરિવર્તનને સમજ્યા વિના રહી શક્યા નથી. ૧૫મી ઑગસ્ટ, ૧૯૪૭ જ્યારે આપણે સ્વતંત્ર દેશ તરીકે આપણા જીવનની શરૂઆત કરી, ત્યારે એવો એક પણ દેશ નહોતો જે આપણું ખરાબ ઇચ્છતો હોય. વિશ્વમાં દરેક દેશ આપણો મિત્ર હતો. આજે ચાર વર્ષ પછી આપણા તમામ મિત્રો આપણને છોડી ગયા છે. આપણા કોઈ મિત્રો રહ્યા નથી. આપણે આપણી જાતને બધાથી અલગ કરી નાંખી છે. આપણે એકાકી માર્ગને અનુસરી રહ્યા છીએ અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થામાં આપણા ઠરાવને ટેકો આપનાર કોઈ નથી. જ્યારે હું આપણી વિદેશનીતિનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મને બિસ્માર્ક અને બર્નાર્ડ શૉએ કહેલું યાદ આવે છે. બિસ્માર્કે કહ્યું છે કે, ‘‘રાજકારણ આદર્શો સિદ્ધ કરવાની રમત નથી. રાજકારણ શક્યતાઓની રમત છે.’’ થોડા સમય પહેલાં બર્નાર્ડ શૉએ કહ્યું હતું કે, ‘‘સારા વિચારો સારા છે, પરંતુ આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે, અતિ ભલા થવું એ ઘણી વાર ખતરનાક છે.’’ આપણી વિદેશનીતિ વિશ્વના બે મહાન માનવોએ ઉચ્ચારેલા શાણપણના શબ્દોથી સંપૂર્ણ રીતે વિરુદ્ધ છે.

અશક્ય કરવાની અને અતિ સારા થવાની આ નીતિ આપણા માટે કેટલી ખતરનાક બની છે. એ આપણા લશ્કરી ખર્ચ દ્વારા આપણાં સાધનોમાં ખર્ચાઈ જવાથી આપણા લાખો ભૂખ્યા જનો માટે અનાજ મેળવવાની પણ મુશ્કેલી દેખાય

છે.

દર વર્ષે મેળવાતી ૩૫૦ કરોડની આવકમાંથી આપણે લગભગ ૧૮૦ કરોડ રૂપિયા માત્ર લશ્કર પાછળ ખર્ચીએ છીએ. આ એક વિરાટ ખર્ચ આપણી વિદેશનીતિનું સાચું પરિણામ છે. આપણો તમામ સંરક્ષણ ખર્ચ આપણે જ ઉપાડવો પડે છે, કારણ કે જ્યારે પણ કટોકટી ઊભી થાય ત્યારે જેના પર આધાર રાખી શકીએ એવો આપણો કોઈ મિત્ર નથી. મને એ વાતનું આશ્ચર્ય થાય છે કે આ યોગ્ય પ્રકારની વિદેશનીતિ છે કે કેમ?

પાકિસ્તાન સાથેની આપણી તકરાર આપણી વિદેશનીતિનો એક ભાગ છે. જે અંગે હું ખૂબ અસંતોષ અનુભવું છું. પાકિસ્તાન સાથેના આપણા સંબંધો બગાડનાર બે કારણો છેઃ એક કાશ્મીર અને બીજું પૂર્વ બંગાળમાં આપણા લોકોની સ્થિતિ.

મને લાગે છે કે આપણે પૂર્વ બંગાળ વિશે વધુ ચિંતા કરવી જોઈએ. પૂર્વ બંગાળમાં તમામ અખબારી અહેવાલો પરથી આપણા લોકોની સ્થિતિ કાશ્મીર કરતાં વધુ અસહ્ય લાગે છે. છતાં આપણે આપણું બધું ધ્યાન કાશ્મીર પ્રશ્ન પર આપીએ છીએ. મને એમ લાગે છે કે આપણે અવાસ્તવિક પ્રશ્નો અંગે લડી રહ્યા છીએ. આપણે મોટા ભાગનો સમય જે મુદ્દા પર લડી રહ્યા છીએ એ મુદ્દા એ છે કે, કોણ સાચું છે અને કોણ ખોટું છે? સાચો મુદ્દો મારા માટે એ નથી કે કોણ સાચું છે. પરંતુ એ છે કે શું સાચું છે? આ મુખ્ય પ્રશ્નને લઈને મારું મંતવ્ય હંમેશા એવું રહ્યું છે કે, યોગ્ય ઉકેલ કાશ્મીરના ભાગલા છે. હિંદુ અને બૌદ્ધોને ભારતનો ભાગ આપો અને મુસ્લિમ ભાગ પાકિસ્તાનને આપો. જેમ આપણે ભારતની બાબતમાં કર્યું છે. આપણે કાશ્મીરના મુસ્લિમ ભાગ સાથે સાચે જ નિસ્બત ધરાવતા નથી. એ કાશ્મીરના મુસ્લિમો અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની બાબત છે. તેઓને ગમે તે રીતે તેઓ એ પ્રશ્નનો ભલે નિર્ણય કરે અથવા જો તેમને એનું ત્રણ ભાગમાં વિભાજન કરવાનું ગમે તો તહકુબી વિભાગ, ખીણ વિભાગ અને જમ્મુ-લડાખ પ્રદેશ એવા ત્રણ ભાગ પાડો અને માત્ર ખીણમાં લોકમત લો. મને ડર છે કે સૂચિત લોકમતમાં જે એકંદરે લોકમત હોવાનો છે તેમાં કાશ્મીરનાં હિન્દુઓ અને બૌદ્ધો તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પાકિસ્તાનમાં ખેંચાઈ જવાની સંભાવના છે. આપણે આજે પૂર્વ બંગાળમાં જે પ્રશ્નનો સામનો કરી રહ્યા છીએ, એવા જ પ્રશ્નનો સામનો કરવાનો રહેશે.

હું હવે ચોથી બાબતનો ઉલ્લેખ કરીશ જે બાબતને મારા રાજીનામા સાથે વધુ સંબંધ છે. કેબિનેટ સમિતિઓમાં લેવામાં આવેલા નિર્ણયોની

માત્ર નોંધ કરનારી અને લેનારી ઑફિસ બની ગઈ છે. મેં કહ્યું છે તેમ, કેબિનેટ હવે સમિતિઓ દ્વારા કામ કરે છે. એક સંરક્ષણ સમિતિ છે. વિદેશી બાબતો સંબંધી તમામ બાબતોનો સંરક્ષણ સમિતિ દ્વારા નિકાલ કરવામાં આવે છે. હું આ સમિતિઓમાંથી એક પણ સમિતિનો સભ્ય નથી. તેઓ લોખંડી પડદા પાછળ કામ કરી રહ્યા છે. જે લોકો સભ્યો નથી તેઓ નીતિને સ્વરૂપ આપવામાં ભાગ લેવાની કોઈ તક વિના માત્ર સંયુક્ત જવાબદારી ઉપાડે છે. આ એક અશક્ય સ્થિતિ છે.

હવે હું એ બાબત હાથ ધરીશ. જે, મને મારે રાજીનામું આપવું જોઈએ એવા નિર્ણય પર લઈ ગઈ. એ બાબત હિંદુ કોડ સાથે કરવામાં આવેલ વર્તાવ છે. બિલ ૧૧મી એપ્રિલ, ૧૯૪૭માં સભાગૃહમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. ચાર વર્ષના જીવન પછી એની હત્યા કરવામાં આવી અને ચાર કલમો પસાર કરવામાં આવ્યા બાદ એ શોક કર્યા વિના અને ગુણગાન કર્યા વિના મરણ પામ્યું. જ્યારે એ સભાગૃહ સમક્ષ હતું ત્યારે એ રહી રહીને લહેર આવે તેમ જીવ્યું હતું. એક પૂરા વર્ષ સુધી સરકારને એ પ્રવર સમિતિને સોંપવાનું જરૂરી લાગ્યું ન હતું. તા.૯-૪-'૪૮ના રોજ પ્રવર સમિતિને સોંપવામાં આવ્યું. અહેવાલ સભાગૃહને તા.૧૨-૪-'૪૮ના રોજ રજૂ કરવામાં આવ્યો અને અહેવાલની વિચારણા માટે દરખાસ્ત તા.૩૧-૮-૪૮ના રોજ મને કરવામાં આવી. એ માત્ર એવી દરખાસ્ત કરવા માટે હતું કે બિલ કાર્યસૂચિ પર રાખવામાં આવ્યું છે. આ દરખાસ્ત પરની ચર્ચા-વિચારણા ફેબ્રુઆરી બેઠકના વર્ષ ૧૯૪૯ સુધી હાથ ધરવામાં આવી નહોતી. ચર્ચાને ૧૦ મહિનામાં વહેંચી દેવામાં આવી હતી. ફેબ્રુઆરીમાં ૪ દિવસ, માર્ચમાં ૧ દિવસ અને ૧૯૪૯ના એપ્રિલમાં ૨ દિવસ. આ પછી ૧૯૪૯ના ડિસેમ્બરમાં બિલ માટે ૧ દિવસ ૧૯મી ડિસેમ્બર ફાળવવામાં આવ્યો હતો. એ દિવસે સભાગૃહે મારી એવી દરખાસ્તને બહાલી આપી કે પ્રવર સમિતિએ રિપોર્ટ રજૂ કર્યા પ્રમાણે બિલને વિચારણામાં લેવામાં આવે. ૧૯૫૦ના વર્ષના બિલ માટે કોઈ સમય આપવામાં આવ્યો નહોતો. બીજી વાર બિલ ૧૯૫૧ના ફેબ્રુઆરીની પાંચમીએ સભાગૃહ સમક્ષ આવ્યું. જ્યારે કલમવાર બિલની વિચારણા હાથ ધરવામાં આવી. માત્ર ત્રણ દિવસ ૫, ૬ અને ૭મી ફેબ્રુઆરી બિલ માટે આપવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાર પછી સડતું (લટકતું) મૂકવામાં આવ્યું હતું.

વર્તમાન સંસદની આ છેલ્લી બેઠક હોવાથી કેબિનેટે હિન્દુ કોડ બિલને સંસદ પૂરી થાય એ પહેલાં પસાર કરવું જોઈએ કે એને નવી સંસદ પર છોડવું જોઈએ કે કેમ? એની વિચારણા કરવાની હતી. કેબિનેટે સર્વાનુમતે

નિર્ણય લીધો કે બિલને આ સંસદમાં પસાર કરવું જોઈએ. આથી બિલને કાર્યસૂચિ પર મૂકવામાં આવ્યું અને ૧૯૫૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૭મીએ વધુ કલમવાર વિચારણા માટે હાથ ધરવામાં આવ્યું. જ્યારે ચર્ચા ચાલી રહી હતી ત્યારે વડાપ્રધાને નવી દરખાસ્ત રજૂ કરી. જેવી કે બિલને પ્રાપ્ય સમયની અંદર સંપૂર્ણ રીતે પસાર કરવું જોઈએ અને આખું બિલ કચરાપેટીની ટોપલીમાં જાય એના કરતાં એનો એક ભાગ કાયદામાં ફેરવવાનું ઈચ્છાયોગ્ય છે. એ મારા માટે ભારે દુઃખની વાત છે. પરંતુ હું સંમત થયો. કારણ કે કહેવત છે કે, જ્યારે આખું નાશ પામવાની સંભાવના હોય ત્યારે થોડો ભાગ બચાવી લેવો બહેતર છે. વડાપ્રધાને સૂચન કર્યું હતું કે આપણે મેરેજ અને ડાયવોર્સ ભાગ પસંદ કરવો જોઈએ. બિલ એના ટુકડા થયેલા સ્વરૂપમાં આગળ વધ્યું.

ચર્ચાના બીજા બે કે ત્રણ દિવસ પછી વડાપ્રધાન બીજી દરખાસ્ત લઈ આવ્યા. આ વેળા તેમની દરખાસ્ત સમગ્ર બિલને મેરેજ અને ડાયવોર્સ ભાગને પડતી મૂકવાની હતી. આ મારા માટે ભારે આઘાતજનક બાબત હતી. હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને કશું કહી ના શક્યો. હું આ ટુકડા થયેલા બિલને પડતું મૂકવામાં આવે એ સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો. કારણ કે બીજા કેબિનેટના વધુ શક્તિશાળી સભ્યો પોતાના? બિલો આ પહેલાં પસાર કરાવવા માંગતા હતા. હું એ સમજી શક્યો નહિ કે બનારસ અને અલીગઢ યુનિવર્સિટી બિલને કેવી રીતે, પ્રેસ બિલને કેવી રીતે આછાપાતળા હિંદુ કોડ બિલ પહેલાં સ્થાન આપી શકે? એમ નથી કે, અલીગઢ યુનિવર્સિટી કે બનારસ યુનિવર્સિટીના સંચાલન માટે કાયદાપોથીમાં કોઈ કાયદો નહોતો. એવું પણ નથી કે જો આ બિલો આ બેઠકમાં પસાર કરવામાં આવ્યાં ન હોત તો આ યુનિવર્સિટીઓ બરબાદ થઈ ગઈ હોત. એવું પણ નહોતું કે પ્રેસ બિલ તાકીદનું હતું. કાયદાપોથીમાં કાયદો છે અને આ બિલ માટે પણ રાહ જોઈ શકાઈ હોત. મારી પર એવી છાપ પડી કે વડાપ્રધાન જોકે સન્નિષ્ઠ હોવા છતાં હિન્દુ કોડ બિલ પસાર કરાવવા માટે જરૂરી આતુરતા અને મક્કમતા ધરાવતા નહોતા.

આ બિલની બાબતમાં મારે ભારે માનસિક યાતનાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. પક્ષીય તંત્રની સહાય પણ મને આપવામાં આવી નહોતી. વડાપ્રધાને પક્ષના ઈતિહાસમાં એક અસાધારણ બાબતની જેમ મત આપવાની સ્વતંત્રતા આપી હતી. મેં એની પરવા કરી નહોતી. પરંતુ બે વસ્તુની મને અપેક્ષા હતી. મેં પ્રવચનો પર સમયમર્યાદા અંગે પક્ષના વ્હીપની તેમજ ચીફ વ્હીપને જ્યારે પૂરતી ચર્ચા થઈ જાય ત્યારે સમાપન

તરફ આગળ વધવાની સૂચનાની અપેક્ષા રાખી હતી. પ્રવચન પરની સમયમર્યાદા અંગેનો વ્હીપ આપવામાં આવ્યો હોત તો બિલ પસાર થયું હોત. જ્યારે મતની સ્વંત્રતા આપી હોય ત્યારે પ્રવચનો પર સમયમર્યાદા અંગે વ્હીપ આપવામાં કોઈ વાંધો ન હોઈ શકે. પરંતુ આવો વ્હીપ કદી આપવામાં આવ્યો નહિ.

સંસદીય બાબતોના પ્રધાન જેઓ પક્ષના મુખ્ય વ્હીપ પણ છે. એમની હિંદુ કોડ બિલ બાબતમાં વર્તણૂક ઓછામાં ઓછું કહીએ તોપણ ખૂબ અસાધારણ રહી છે. તેઓ હિંદુ કોડ બિલના સંપૂર્ણ વિરોધી રહ્યા છે અને સમાપન દરખાસ્ત રજૂ કરવા માટે મને સહાય કરવા કહીને હાજર રહ્યા નહોતા. દિવસોના દિવસો સુધી એક જ કલમ પર ચર્ચા કરવામાં સમય બગાડવામાં આવ્યો. પરંતુ ચીફ વ્હીપ જેમની સરકારી સમયની કરકસર કરવાની તેમજ સરકારી કામકાજોને આગળ વધારવાની ફરજ છે તે જ્યારે સભાગૃહમાં હિંદુ કોડ વિચારણા હેઠળ હતું ત્યારે વ્યવસ્થિત રીતે ગેરહાજર રહ્યા છે. મેં એટલા બધા બેવફા વ્હીપ કદી જોયા નથી. એટલું જ નહિ ચીફ વ્હીપ વડાપ્રધાનના સાચે જ પ્રિય છે. તેમની બેવફાઈ છતાં તેમણે પક્ષના સંગઠનમાં બઢતી મેળવી. આવા સંજોગોમાં ચાલુ રહેવું મુશ્કેલ છે.

એમ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે બિલ પડતું મૂકવામાં આવ્યું છે. કારણ કે વિરોધ જોરદાર છે. વિરોધ કેટલો જોરદાર હતો? આ બિલ પક્ષમાં કેટલીયવાર ચર્ચામાં આવ્યું હતું અને વિરોધીઓ દ્વારા મત દ્વારા બહાલ રાખવામાં આવ્યું હતું. ગયા વખતે પક્ષની બેઠકમાં આ બિલ હાથ ધરવામાં આવ્યું ત્યારે ૧૨૦ સભ્યોમાંથી માત્ર ૨૦ સભ્યો એની વિરુદ્ધમાં હતા. જ્યારે પક્ષમાં ચર્ચા વિચારણા માટે બિલ હાથ ધરવામાં આવ્યું ત્યારે ૪ કલમ લગભગ ૩ ૧/૨ કલાકના સમયમાં પસાર કરવામાં આવી હતી. આ દર્શાવે છે કે પક્ષની અંતર્ગત બિલની સામે કેટલો વિરોધ હતો. સભાગૃહમાં પણ બિલની ૨, ૩ અને ૪ કલમો પર મત લેવામાં આવ્યા છે. અને દરેક સમયે હિંદુ કોડ બિલના આત્મા જેવી ચોથી કલમ અંગે પણ તેની તરફેણમાં ભારે બહુમતી હતી.

આથી હું સમયના કારણે બિલને પડતું મૂકવાના વડાપ્રધાનના નિર્ણયને સ્વીકારી શકું તેમ નથી. મારે રાજીનામા માટે આ વિગતવાર ખુલાસો કરવાની ફરજ પડી છે. કારણ કે કેટલાક લોકોએ એવો નિર્દેશ આપ્યો હતો કે હું મારી માંદગીના કારણે રાજીનામું આપી રહ્યો છું. હું આવા નિર્દેશોને રદિયો આપવા ઇચ્છું છું. હું માંદગીના કારણે મારી ફરજ છોડી દઉં એવો માણસ નથી.

એમ પણ કહેવામાં આવે કે મારું રાજીનામું મોડું આવ્યું છે અને જો મને સરકારની વિદેશનીતિ અંગે અને પછાત વર્ગો અને અનુસૂચિત જાતિઓ સાથેના વર્તાવ અંગે અસંતોષ હતો તો, મારે રાજીનામું વહેલું આપવું જોઈતું હતું. આક્ષેપ કદાચ સાચો લાગે, પરંતુ મારી પાસેનાં કારણોએ મને રોકી રાખ્યો હતો. પ્રથમ સ્થાને મોટા ભાગનો સમય હું કેબિનેટનો સભ્ય રહ્યો હતો અને હું બંધારણ ઘડવામાં વ્યસ્ત રહ્યો હતો. એણે ૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ સુધી મારું બધું ધ્યાન ખેંચી રાખ્યું હતું અને ત્યાર પછી હું લોકપ્રતિનિધિત્વ બિલ અને ડિલિમિટેશન ઑર્ડર સાથે સંકળાયેલો હતો. આપણી વિદેશી બાબતો અંગે મારી પાસે ભાગ્યે જ કોઈ સમય હતો. આ કાર્ય અધૂરું રાખવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહોતું.

બીજા સ્થાને હિંદુ કોડની ખાતર રહેવાનું મેં જરૂરી માન્યું. કેટલાકના અભિપ્રાયમાં હિંદુ કોડની ખાતર હોદ્દા પર રહેવાનું મારા માટે ખોટું હોઈ મેં ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી લીધું. હિન્દુ કોડ આ દેશમાં વિધાનગૃહે હાથ ધરેલ અત્યાર સુધીનું સૌથી મોટું સમાજ સુધારાનું પગલું હતું. ભૂતકાળમાં ભારતીય વિધાનગૃહે પસાર કરેલ અથવા ભાવિમાં પસાર કરવામાં આવનાર કોઈ પણ કાયદાના એના મહત્ત્વના દૃષ્ટિબિંદુથી એની સાથે સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની અસમાનતા, સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની અસમાનતા જે હિન્દુ સોસાયટીનો આત્મા છે, એને સ્પર્શ્યા વિના આર્થિક પ્રશ્નો સંબંધી ધારો પસાર કરવાનું આપણા બંધારણની મજાક કરવા બરાબર છે અને છાણના ઢગલા પર મહેલ બાંધવા બરાબર છે. આ ખાતર મારા મતભેદો છતાં હું કેબિનેટમાં ચાલુ રહ્યો હતો. આથી જો મેં ખોટું કર્યું હોય તો કંઈ સારું કરવાની આશાથી કર્યું છે. શું એવી આશા માટે મારી પાસે કારણ નહોતું? વિરોધીઓની અવરોધાત્મક તરકીબો પાર કરવા માટે કારણ નહોતું? આ સંદર્ભમાં હું વડાપ્રધાને સભાગૃહમાં કરેલાં માત્ર ત્રણ નિવેદનોનો ઉલ્લેખ કરીશ.

૨૮ મી નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ વડાપ્રધાને નીચેની ખાતરી આપી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે : ''વિશેષમાં સરકાર આ બાબત (હિંદુ કોડ) અંગે પ્રતિબદ્ધ છે એ એને પસાર કરનાર છે. સરકાર એ સાથે આગળ વધશે. આ પગલાને સ્વીકારવાનું કામ આ સભાગૃહનું છે, પરંતુ જો સરકાર મહત્ત્વનું પગલું લે અને સભાગૃહ એને ફગાવી દે તો સરકાર જાય અને એના સ્થાને બીજી સરકાર આવે. એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ આ એક મહત્ત્વનું પગલું છે. જેને સરકારે મહત્ત્વ આપ્યું છે જેના આધારે એ ટકશે અથવા પડશે.''

ફરી ૧૯મી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૯ વડાપ્રધાને કહ્યું હતું : ''આપણે આ હિંદુ કોડ મહત્ત્વનું નથી એમ વિચારીએ છીએ એવું સહેજ પણ પ્રમાણમાં સભાગૃહ વિચારે એમ હું ઇચ્છતો નથી. કારણ કે આપણે એને સૌથી વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ. મેં કહ્યું હતું તેમ કોઈ ખાસ કલમ કે બીજી કોઈ બાબતના કારણે નહિ, પરંતુ આર્થિક અને સામાજિક રીતે આ વિશાળ પ્રશ્ન પ્રત્યેના પાયાના અભિગમના કારણે આપણે આ દેશમાં રાજકીય સ્વતંત્રતા, રાજકીય સ્વાવલંબન હાંસલ કર્યું છે. સફરમાં આ એક તબક્કો છે અને બીજા તબક્કાઓ છેઃ આર્થિક, સામાજિક અને અન્ય. જો સમાજે આગળ વધવું હોય તો તમામ મોરચા પર આ સુગ્રથિત પ્રગતિ હોવી જોઈએ.''

૨૬મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૧માં વડાપ્રધાને કહ્યું હતું : ''મને સભાગૃહને સરકારની એવી ખાતરી આપવાનું જરૂરી લાગ્યું નથી કે શક્યતાઓની અંતર્ગત એની સાથે આગળ વધવાનું અને જ્યાં સુધી અમને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, અમે આ બાબતને બીજી તક ના મળે ત્યાં સુધી મોકૂફ રાખવામાં આવેલી તરીકે ગણીએ છીએ. હું આશા રાખું છું કે આવી તક મને આ સંસદમાં મળશે.''

વડાપ્રધાને બિલ પડતું મૂકવાની જાહેરાત કર્યા પછી આમ કહ્યું હતું. વડાપ્રધાનની આ જાહેરાતોને કોણે માની હોત? વડાપ્રધાનનાં વચનો અને કામગીરી વચ્ચે ફરક હોઈ શકે એમ છે. જો હું એમ માનતો ના હોત તો દોષ મારો નથી. કેબિનેટમાંથી મારી વિદાય આ દેશમાં કોઈના માટે ઝાઝી ચિંતાની બાબત નહિ હોય, પરંતુ મારે મારી જાતને વફાદાર રહેવું જોઈએ અને એ માત્ર વિદાય દ્વારા જ થઈ શકે. હું આમ કરું એ પહેલાં કેબિનેટમાં મારા સભ્યપદ દરમિયાન મારા સાથીઓએ મારા પ્રત્યે દર્શાવેલી માયા અને સૌજન્યતા માટે તેમનો આભાર માનવા ઇચ્છું છું. હું સંસદના સભ્યપદેથી રાજીનામું આપતો નહિ હોવાથી હું વધુમાં સંસદસભ્યોને મારા પ્રત્યે દર્શાવેલી ભારે સહિષ્ણુતા માટે મારો આભાર વ્યક્ત કરવા ઇચ્છું છું.''

(સહી)
બી. આર. આંબેડકર
નવી દિલ્હી,
૧૦મી ઑક્ટોબર, ૧૯૫૧

નાગપુર ખાતે દીક્ષાંત સમારોહમાં મંચ ઉપર ડૉ. આંબેડકર, ડૉ. સવિતા આંબેડકર અને બૌદ્ધ ધર્મગરુઓ

ડૉ. આંબેડકર અને ધર્મમંથન

જન્મથી જ હિન્દુ સમાજના અન્યાય અને ઉપેક્ષા સહન કરતાં સંઘર્ષ કરતાં કરતાં સમાજ, દેશ અને દુનિયામાં સન્માનનીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદ, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તમામ પ્રકારની ઉચ્ચ પદવીઓ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પણ હિન્દુ સમાજ તેમને અસ્પૃશ્ય તરીકે જ જોતો હતો. તેથી એક પ્રકારે આ સિંહનું કાળજુ ધરાવતો નેતા મનમાં ગાંઠ વાળીને બેઠો હતો કે આ પરિસ્થિતિનો કાયમી ઈલાજ શોધવો રહ્યો. જેથી ભવિષ્યમાં અસ્પૃશ્ય બાંધવોને અપમાન સહન કરવું પડે નહિ.

‘‘દુર્ભાગ્યે મારો જન્મ હિન્દુ જાતિમાં થયો છે, પરંતુ તે કંઈ મારા હાથની વાત નથી. પરંતુ મૃત્યુ વખતે હું કંઈ હિન્દુ તરીકે મરવાનો નથી.’’

વાસ્તવમાં ધર્માન્તરણનું વિચારબીજ ઘણાં વર્ષોથી એમના મનમાં રોપાયું હતું, પરંતુ એમણે તરત નિર્ણય લેવાને બદલે હિન્દુ સમાજનું માનસ પરિવર્તન થાય અને સમગ્ર અસ્પૃશ્ય વર્ગને હિન્દુ સમાજનો સાગર પોતાનામાં સમાવી લે તેની વર્ષો સુધી રાહ જોઈ. એક રીતે કહીએ તો બીજને વટવૃક્ષ થતા જેટલી વાર લાગે લગભગ તેટલો જ સમય તેમણે ધર્મ પરિવર્તનનો નિર્ણય મૂર્તિમંત કરવામાં લીધો. ૨૪ મે અને ૭ જૂન, ૧૯૨૪ના જ્ઞાનપ્રકાશના અંકમાં તેમણે બાર્શીમાં આપેલું ભાષણ ‘‘દેશાન્તર, નામાન્તર કે ધર્માન્તર’ શીર્ષક હેઠળ છપાયું હતું. જેમાં આ વિચારબીજનાં દર્શન થાય છે.

સને ૧૯૩૩ની આસપાસ સૌ પ્રથમ એવી વાતો આવી કે આંબેડકર ધર્મ પરિવર્તન કરવાના છે. ગવઈ જૂથ દ્વારા એવી માહિતી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી કે આંબેડકર મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારવાના છે. આ સંદર્ભમાં સૂબેદાર સવાદકરે આંબેડકરને લંડન ખાતે પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે, ‘‘અસ્પૃશ્ય જનતાના પ્રશ્નોના ઉકેલ સિવાય દલિતોનો આ રાજા આંબેડકર આવો કોઈ નિર્ણય ઉતાવળમાં લેશે નહિ. એવી દલિત જનતાને ખાતરી છે.’’ સામે પત્રનો જવાબ આપતા આંબેડકરે લખ્યું હતું કે, ‘‘ધર્માન્તરના પ્રશ્ન અંગે ગવઈ સાથે મારી ચર્ચા થઈ હતી. એટલી વાત ખરી છે. મેં ગવઈને એટલું જ કહ્યું હતું કે, હું હિંદુ ધર્મ ત્યજીને અન્ય કોઈ ધર્મ સ્વીકારવાનો છું. અત્યારે હું બૌદ્ધ ધર્મ તરફ ઝૂકેલો છું અને મુસ્લિમ ધર્મ તો કદી સ્વીકારવાનો જ નથી. વળી અસ્પૃશ્ય વર્ગના

ભાવિ અંગેના કામમાં હું અત્યારે એટલો ગૂંથાયેલો છું કે, મારા પોતાના વ્યક્તિત્વને અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને પણ એટલા પ્રમાણમાં ત્યજી બેઠો છું કે મને મારી પોતાની અંગત બાબતો વિશે વિચાર કરવાની પણ મોકળાશ નથી.

સને ૧૯૩૫ની ઑક્ટોબરમાં યેવલા પરિષદ મળનાર હતી. આંબેડકરના વિચારો મુજબ તેમાં પોતાના ધર્મ પરિવર્તનની જાહેરાત કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. એ વાત જાહેર થઈ ગઈ. કેટલાક સમાજસેવકો અને સ્પૃશ્ય વર્ગના હોવા છતાં અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે કાર્યરત એવા આગેવાનોએ એમને પત્ર લખ્યો. જેમાં સવર્ણ હિંદુઓના ધર્મ પરિવર્તનની તક આપવા માટે તેમને આ જાહેરાત ટાળવાની વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

છેલ્લાં દસ વર્ષમાં અસ્પૃશ્યો માટે માનવીય અધિકારો મેળવવા માટે હિંદુ ધર્મમાં યોગ્ય સ્થાન મળે તે માટે આંબેડકરે ખૂબ ઝઝૂમવું પડ્યું હતું. જેમકે જાહેર સ્થળેથી પીવાનું પાણી લેવું, સારાં વસ્ત્રો પહેરવાં, ધાતુનાં વાસણો વાપરવાં તથા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસો પણ નિષ્ફળ રહ્યા હતા.

જેમાં મહાડ સત્યાગ્રહના અનુભવે તેમને આ દિશામાં વિચારતા કર્યા અને સત્યાગ્રહ બાદ તો જાણે આ વિચારે તેમના મન મસ્તિષ્કનો કબજો જ લઈ લીધો હતો.

મહાડની અદાલતમાં ચવદાર તળાવ સત્યાગ્રહ વખતે એમણે એક ખટલા માટે જવાનું હતું પણ રાત થઈ ગઈ હતી. વરસાદ કહે મારું કામ અને પાણી પણ એટલું ભરાયું હતું કે આગળ જઈ શકાય નહિ અને પરત ફરી શકાય નહિ. એ પરિસ્થિતિમાં કોઈ પરિચિતનું ઘર પણ આજુબાજુ નહોતું. પરંતુ કોઈએ તેઓ અસ્પૃશ્ય હોવાને કારણે ઘરમાં પણ ન બોલાવ્યા કે ન તો પાણીનું પૂછ્યું અને વરસાદ અટકે, પાણી ઊતરે તેની રાહમાં આ મહાપુરુષે વરસતા વરસાદમાં પલળતા પલળતા જ રાત ગુજારવી પડી હતી.

તેઓ એકદમ આ પગલું ઉઠાવવા માગતા ન હતા. કદાચ હિંદુ ધર્મના ધર્માધિકારીઓ એમને પોતાના સમજીને સમાવી લે! પણ અફસોસ એ દિવસ નજીકના ભવિષ્યમાં દેખાય એવી શક્યતાઓ એમને દેખાતી નહોતી. છતાં નાસિકમાં મંદિર પ્રવેશ ચળવળ ઉપાડી. તે જ સમયે નજીકના એક ગામમાં કેટલાક અસ્પૃશ્યોએ મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકાર કરવાનું વિચાર્યું. તેમને પણ આંબેડકરે રોક્યા કે થોડો સમય થોભીને હિંદુઓને એક તક આપો.

યેવલા પરિષદ

૧૩ ઑક્ટોબર, ૧૯૩૫ના રોજ યેવલા પરિષદ યોજાઈ. જેમાં લગભગ ૧૦,૦૦૦ જેટલા અસ્પૃશ્યોએ ભાગ લીધો. આંબેડકરે આ પરિષદમાં લગભગ દોઢ કલાક ભાષણ કર્યું. જેમાં અસ્પૃશ્યો માટે લઘુત્તમ માનવીય હક્કો માટેની તેમની લડાઈમાં તેમને થયેલા અનુભવો, કાળારામ મંદિર પ્રવેશ સત્યાગ્રહ દરમ્યાન અસ્પૃશ્યો પર થયેલા અત્યાચારો વિગેરે સહિત ખૂબ ઊંડાણથી પોતાની વાત મૂકતા તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો કે આ તમામ હેતુઓ સિદ્ધ કરવા પાછળ ખર્ચેલાં સમય અને નાણાં વેડફાઈ ગયાં છે. તેમણે આગળ કહ્યું કે આપણે હિન્દુ સમાજનો જ એક ભાગ હોવાને કારણે નિર્બળતા અને અવનીતિની પરિસ્થિતિનો બોજ આપણાં શિરે રહેવા દીધો છે. આથી જે ધર્મ આપણને સમાનતાનો દરજ્જો આપે, સમાન અધિકાર આપે, આપણી સાથે યોગ્ય વર્તાવ કરે તે ધર્મ આપણે અંગીકાર કરવો જોઈએ.

તેમનું કહેવું હતું કે, ''આજ દિન સુધી આપણને મંદિરના હિંદુ દેવ-દેવીનાં દર્શન થયાં નથી. તેથી આપણે કંઈ મરી ગયા નથી ને આ મંદિરમાં કૂતરાં બિલાડાં બકરાં મોજથી હરે છે ફરે છે. તે જાનવરો કંઈ માણસ થયાં નથી એટલે આપણે મંદિરપ્રવેશ સત્યાગ્રહ બંધ કરી રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરી સામાજિક સ્વતંત્રતા મેળવીશું.''

તેમણે નાસિક સત્યાગ્રહ પાછળ ખર્ચેલ સમય અને નાણાં વેડફાઈ ગયાં હોવાની ભાવના વ્યક્ત કરી. તેને બંધ કરવાની સલાહ આપી. સ્પૃશ્ય હિંદુઓ પર તેની કોઈ અસર થઈ નથી. તેથી અસ્પૃશ્ય સમાજે હવે પછી હિંદુ સમાજની અંદર ન રહેતા તેનાથી બહાર જઈને અસ્પૃશ્યો માટે સ્વતંત્ર નાગરિકો તરીકે ઉચિત ભવિષ્ય ઘડવું જોઈએ અને એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે આપણા સ્વતંત્ર રહેવાનો ખ્યાલ હિંદુઓને આવી જાય.

તેમની આ જાહેરાતથી એક તરફ દેશમાં હોબાળો મચી ગયો. તો બીજી તરફ હિંદુ ધર્મને મરણતોલ ફટકો મારવા આતુર મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ ગુરુઓ અને આગેવાનો તેમનો સંપર્ક કરી આવકારવા તૈયાર બેઠા હતા. એટલું જ નહિ તેમને મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવવાની ઘણાં બધાં લોકો દ્વારા લોભામણી લાલચો આપવામાં આવી. હૈદ્રાબાદના નિઝામે તેમને કરોડોના હીરા-ઝવેરાતની ઓફર કરી હતી. પરંતુ ડૉ. આંબેડકર નોખી માટીના માનવી હતા. તેમણે કોઈ પણ લાલચ કે લોભમાં ફસાયા વગર પોતાનું કાર્ય ચાલું રાખ્યું. બૌદ્ધ ધર્માવલંબીઓ, શીખ ધર્મગરુઓએ તો તેમને અનુકૂળ

વાતાવરણ બનાવવા સુધીની તૈયારી બતાવી હતી. તો ગાંધીજી, સ્વાતંત્ર્યવીર સાવરકર જેવાઓએ તેમને નિર્ણય બદલવા પણ વિનંતી કરી. કૉંગ્રેસ પ્રમુખ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, મુંબઈના અસ્પૃશ્ય નેતા બાલકૃષ્ણ દેવરૂખકર વગેરે જેવાઓએ આ નિર્ણયનો વિરોધ કર્યો. ઘોષણા સાંભળી અસ્પૃશ્ય સમાજમાંથી પણ અનેક હકારાત્મક અને નકારાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ આવી. જેમ કે ચાંભર દલિત સમાજ આંબેડકરથી અળગો થઈ ગયો. નારાયણ કાજરોળકરે કહ્યું, ''જે આંબેડકરે અસ્પૃશ્યોને તેમના અત્યંત નિરાશાના કાળમાં ધીરજ આપી હતી. તેઓ જ અત્યારે આત્મહત્યા કરવાનું કહે છે. ધર્મ એ કંઈ વ્યાપારની વસ્તુ નથી કે જેની લેવડદેવડ થઈ શકે. ડૉ. પી. જી. સોલંકીએ ધીરજ ધરવા કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે આગામી યુવાપેઢી ચોક્કસ પ્રગતિ કરી શકશે. શ્રીનિવાસને કહ્યું કે ધર્માન્તરને લીધે અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા ઘટશે અને સમાજ દુર્બળ બનશે. આંબેડકરને સાવરકરજીએ સલાહ આપી કે અસ્પૃશ્યો ઇસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી સમાનતા મેળવી શકશે નહીં. તેને બદલે સુધારક હિંદુઓના ખભા સાથે ખભો મિલાવી અસ્પૃશ્યોએ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.

આંબેડકરે કહ્યું કે, ''ધર્માન્તર પાંચ વર્ષમાં કરવાનો છું. ત્યાં સુધી વિચારવાનું છે કે કયો ધર્મ સ્વીકારવો, પરંતુ હું મારા સમાજને કોઈ પણ શક્તિશાળી સમાજ સાથે ભેળવવા માગું છું.''

આંબેડકર ધર્માન્તર બાદની પરિસ્થિતિ વિશે પણ સ્પષ્ટ અને જાગ્રત જ હતા. તેઓ કહેતા હતા કે, ''ધર્માન્તરથી દલિતોની નરક-યાતનાઓ મટી જશે ને સમાનતાનું સ્વર્ગસુખ મળશે. એ વધારે પડતી અપેક્ષા છે. કારણ કે ધર્માન્તર કર્યા પછી પણ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા માટે દલિતોએ સંઘર્ષ કરવો જ પડશે. આપણે ગમે ત્યાં જઈએ ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ કે શીખ ધર્મ સ્વીકારીએ, તોપણ આપણાં હિતો માટે લડવું પડશે. મુસ્લિમ બની જવાથી દરેક દલિત નવાબ બની જશે નહિ. ખ્રિસ્તી થવાથી પોપ બની જવાશે નહિ. આપણે ગમે ત્યાં જઈએ આપણા માટે સંઘર્ષ નિશ્ચિત જ છે. આ પરિસ્થિતિમાં પણ કેટલાંકને આનંદ પણ થયો. દલિત મહાર સમાજ આનંદમાં આવી ગયો. આંબેડકરે સ્ત્રીઓને, દેહવિક્રય કરતી નારીઓને સન્માર્ગે વળવા જણાવ્યું ને કેટલીયે સ્ત્રીઓએ આ વ્યવસાય છોડી દીધો. લગભગ પાંચસો જેટલા સાધુઓ કર્મકાંડ છોડીને ધર્મક્રાંતિના પથ પર અગ્રેસર થયા. તેમણે ધર્માન્તર માટે દલિત સમાજને તૈયાર કરવા માંડ્યો. મંદિરદર્શન, વ્રત, ઉપવાસ, પરસ્પરની આભડછેટ દૂર કરવી,

રોટી-બેટીનો વ્યવહાર શરૂ કરવો. પેટાજ્ઞાતિમાં વિભાજિત રહેવાને બદલે એક સમાજ તરીકે રહેવું વગેરે અંગે જાગ્રત કરવા માંડ્યા હતા.

આંબેડકર કહેતા કે, ''અમે ભારતના મૂળ નિવાસી છીએ. એટલે એવા ધર્મને ન અપનાવીએ કે જે અમારા રાષ્ટ્રપ્રેમથી અમને વંચિત કરે. અમે તેવા ધર્મને ન અપનાવી શકીએ જે અમારી વફાદારીને વિદેશમાં ઘસડી જાય. અમે ઈસ્લામને અંગીકાર કરીશું તો ભારતમાં મુસ્લિમોની સંખ્યા વધશે પરિણામે વિદેશી સત્તા અને હિતોની દખલગીરી દાખલ થશે. જો અમે ખ્રિસ્તી બનીશું તો બ્રિટિશ ચાહકો ભક્તોની ભીડમાં વધારો થશે. પરિણામે બ્રિટિશ સંસ્થા ભારતમાં મજબૂત બનશે. ''

એમને શીખ ધર્મગુરુઓએ પણ આવકાર્યા હતા. કેટલાક દલિતો શીખ પંથ તરફ આકર્ષાયા હતા. હાપુડથી ૧૯૩૬માં પાંચસો દલિતોએ ૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬ના રોજ પગપાળા ચાલી દિલ્હી ગાઝિયાબાદ આવી શીખ પંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો. શીખો દ્વારા તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થયું હતું. ૧૬ એપ્રિલ, ૧૯૩૭ના રોજ આંબેડકરને અમૃતસરના ગુરુદ્વારામાં શીખ પાઘડી પહેરાવાઈ. આંબેડકરે પોતાના પુત્ર યશવંતરાય અને ભત્રીજા મુકુંદરાયને શીખ પંથનો અભ્યાસ કરવા પણ મોકલ્યા હતા, પણ જે દલિતોએ શીખ પંથ સ્વીકાર્યો હતો તેમણે શીખ બન્યા બાદ દલિત તરીકે પૂના કરારથી મળેલા અને અન્ય અધિકારો ગુમાવવા પડ્યા. આથી આંબેડકરે શીખ બનવાનો વિચાર છોડી દીધો.

બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચારકોએ પણ આંબેડકરનો સંપર્ક કર્યો. તેમણે સમજાવ્યું કે બૌદ્ધ ધર્મ જાતિભેદનો વિરોધી છે. તેમાં આભડછેટને કોઈ સ્થાન નથી.

કેટલાકનો મત આંબેડકર પોતે જ કોઈ નવો ધર્મ સ્થાપે એવો પણ હતો. પરંતુ આંબેડકર વ્યક્તિપૂજામાં માનતા નહોતા. તેમને એ પણ મંજૂર નહોતું કે નવો ધર્મ સ્થપાય એટલે લોકો એમને જ દેવ બનાવી દેશે.

સને ૧૯૩૫માં ધર્મ પરિવર્તનની ઘોષણા કર્યા બાદ ૧૯૫૬માં તેમણે બોદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો. આ ૨૧ વર્ષ તેમણે બધા ધર્મો અંગે અભ્યાસ કરવામાં, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હિંદુઓને તેમના પૂર્વજોએ કરેલી ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તક આપી હતી, પણ કોઈ પ્રતિસાદ ન મળતા તેમણે જાહેરાત કરી હતી કે, ''હવે હું ધર્મ પરિવર્તન કરીશ. પણ એ પાછળ કોઈ ઐહિક લાભ મેળવવા માટે નહિ પરંતુ મારા ધર્માન્તર પાછળ આધ્યાત્મિક ભાવના સિવાય બીજી કોઈ ભાવના નહીં હોય.''

તેઓ માનતા કે, ''ધર્મ પરિવર્તન એ કોઈ બાળકોની રમત કે મોજશોખનો વિષય નથી કે વર્તમાનપત્રોમાં નિવેદન કરવાનો મસાલો નથી. માનવજીવનની સફળતા માટેનો ગહન વિષય છે. જેના પર હવે એને અનુસરનારા માનવોનું ભાવિ આધાર રાખશે. એક બંદરેથી બીજા બંદરે જહાજને લઈ જવા એક કેપ્ટને જેટલી તૈયારી કરવાની હોય તેનાથી વિશેષ તૈયારી મારે કરવાની છે.''

અંતે તેમણે ધર્મપરિવર્તનનો અંતિમ નિર્ણય લઈ લીધો. તેમણે દિવસ નક્કી કર્યો, આસો વિજયા દશમી, ૧૪ ઑક્ટોબર, ૧૯૫૬. આ માટે નાગલોકોની પ્રાચીન પુણ્યભૂમિ અને જે ભૂમિ સાથે તેમનો લગાવ રહ્યો, તેમના જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન રહ્યું, એવા નાગપુરને પસંદ કર્યું. કારણ, તેમના જીવનનાં અનેક મહત્ત્વનાં કાર્યોનું આરંભ સ્થાન નાગપુર રહ્યું હતું. સમારોહની તૈયારી અને વ્યવસ્થા માટે તેમણે ભારતીય બૌદ્ધજન સમિતિની શાખાના મંત્રી વામનરાવ ગોડબોલેને આમંત્રણ આપી વિધિવત વ્યવસ્થા કરવા બોલાવ્યા હતા. તો ભારતીય બૌદ્ધ ભીક્ષુ સંઘના સૌથી મોટા વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ સાધુ અને ગોરખપુર જિલ્લાના કુશીનારા ખાતેના મહાસ્થવીર ચંદ્રમણિજીને ખાસ નિમંત્રણ આપીને દીક્ષા આપવા આમંત્ર્યા હતા.

નાગપુરની શ્રદ્ધાનંદપેઠમાં ચોખામેળા છાત્રાલય પાસેની ચૌદ એકર જમીનમાં આ સમારંભ માટે સમિયાણો બંધાયો. લાખો દલિત ભાઈ-બહેનો શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરીને આવે એવું આહ્‌વાન બાબાસાહેબે કર્યું. આ એક એવા નેતાનું આહ્‌વાન હતું કે જેણે દલિતો માટે પોતાની જિંદગી ખર્ચી નાખી હતી. તેમના હક્ક માટે લડનારા સેનાપતિનું આહ્‌વાન હતું. આહ્‌વાન સ્વીકારી જેમની પાસે શ્વેત વસ્ત્રો હતાં તેમણે તે પરિધાન કર્યાં. જેમની પાસે નહોતાં તેમણે ઘરવખરી વેચીને કે દેવું કરીને ખરીદ્યાં. જેને જે સાધન મળ્યું તે સાધનના સહારે તેમણે નાગપુરની વાટ પકડી. નાગપુર તરફ જનારા તમામ માર્ગો ભગવાન બુદ્ધની જય, બાબા ભીમરાવની જયના ગગનભેદી નારાઓથી ગૂંજવા લાગ્યા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે જિંદગીના ૬૬મા વર્ષે ફરીથી નવપલ્લવિત જીવન જીવવાના માર્ગે પ્રયાણ કરવા, જીવનની નૈયાને એક ઘૂઘવતા સમુદ્રને નવા કિનારેથી ખેડવા માટે ફરી આયોજન કર્યું. પત્ની ડૉ. સવિતાજી અને અંગતમંત્રી નાનકચંદ રતુ સાથે ૧૧ ઑક્ટોબર, ૧૯૫૬ના રોજ દિલ્હીથી હવાઈ માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. નાગપુર ખાતે શ્યામા હોટલમાં પોતાનો ઉતારો રાખ્યો.

કાર્યક્રમની પૂર્વ સંધ્યાએ તેમણે પત્રકારોને સંબોધ્યા, ''બુદ્ધ ધર્મ હીનયાન અને મહાયાનમાં વિભાજિત છે, પરંતુ હું કે મારા અનુયાયીઓ એમાં પડીશું નહીં. અમે એક નવા જ બૌદ્ધ ધર્મનું અનુસરણ કરીશું. જેને નવાયાન તરીકે ઓળખીશું.'' પત્રકારોએ હિંદુ ધર્મ છોડીને બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કરવા અંગે પ્રશ્ન પૂછતાં ડૉ.આંબેડકરે ગુસ્સાથી જવાબ આપતા કહ્યું કે, ''હું હિન્દુ ધર્મ છોડીને બૌદ્ધ ધર્મ કેમ સ્વીકારું છું તે તમારા પૂર્વજોને કેમ પૂછતા નથી? અનામતનો લાભ લેવા માટે મારા લોકોએ દલિત જ રહેવું જોઈએ એવું તમને કેમ લાગે છે? આ સગવડોનો લાભ લેવા માટે બ્રાહ્મણો શું અસ્પૃશ્ય થશે? અમે માણસાઈ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મેં એક વાર અસ્પૃશ્યતા વિશે ગાંધીજી સાથે ચર્ચા કરી હતી, ત્યારે મેં તેમને કહ્યું હતું કે, આ પ્રશ્ન અંગે તમારી અને મારી વચ્ચે મતભેદ હોવા છતાં યોગ્ય સમયે હું આ દેશ માટે ઓછામાં ઓછું જોખમ ઊભું થાય એવો માર્ગ સ્વીકારીશ અને તેથી મેં બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરીને આ દેશનું વધુમાં વધુ હિત સાધેલ છે. કારણ કે બૌદ્ધ ધર્મ ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ ભાગ છે. આ દેશની સંસ્કૃતિ, ઈતિહાસ અને પરંપરાને નુકસાન ન પહોંચે તેવી કાળજી મેં લીધી છે.''

૧૪ ઑક્ટોબર, ૧૯૫૬નો સૂર્ય નવી આશા અને કિરણોનો થાળ ભરીને પૂર્વ દિશાએ પગરણ માંડતો હતો ત્યારે નાગપુરની ધરતી જાણે એક નવા ઈતિહાસની સાક્ષી બનવા જઈ રહી હતી. વહેલી સવારે બાબાસાહેબ સ્નાન કરી, શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરી રેશમી ધોતિયું પરિધાન કરી, કોરો સફેદ કોટ ચડાવી નવા પ્રયાણ માટે નવા ઉત્સાહ અને ઉમંગથી તૈયાર થયા. કેટલાક દલિત કાર્યકરો અને આગેવાનો તેમને લેવા માટે આવ્યા હતા. દીક્ષાંત સમારોહના સ્થળે ચૌદ એકરના વિશાળ પટાંગણમાં વચ્ચે વચ્ચે સાંચીના સ્તૂપ જેવા આકારધારી ભવ્ય મંચ બાંધવામાં આવ્યા હતા. મંચ એ પ્રકારે ઊંચો બનાવાયો હતો કે બેઠેલા સૌ ઘટનાના સાક્ષી બની શકે. બહેનો તથા ભાઈઓને બેસવા માટે સામિયાણાને બે ભાગોમાં વિભાજિત કરાયો હતો. મંડપને ધજા પતાકાથી સુશોભિત કરાયો હતો. બૌદ્ધ ધર્મની વાદળી, લીલા પટાવાળી પતાકાઓથી મંડપ એક નવો જ ઉત્સાહ લોકોમાં સંચારિત કરી રહ્યો હતો અને તે જ સમયે દલિતોના મસીહા ડૉ. બાબાસાહેબ ભીમરાવ આંબેડકરે ધીમા પણ સ્વસ્થ પગરણ સાથે અંગત મંત્રી નાનકચંદના ખભે હાથ દઈ મક્કમ પગલા સાથે એક નવો ઈતિહાસ રચવા મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. બીજા હાથમાં દંડ સુશોભિત હતો.

લોકોની નજર પડતાં જ જાણે તમામનાં શરીરમાંથી વીજળી પસાર થઈ હોય તેમ એક અવાજે એકી શ્વાસે મંડપ ગૂંજી ઊઠ્યો. ભગવાન બુદ્ધની જય. ડૉ. બાબાસાહેબની જય. જાણે બાબાસાહેબમાં લોકો સાક્ષાત ભગવાન તથાગતની મૂર્તિ નિહાળતા હોય. ડૉ. બાબાસાહેબના મોઢા પર જાણે દાયકાઓનાં કાળાં ડિબાંગ વાદળોમાં એક નવા સૂર્યઉદય સાથે એક નવું પ્રકાશકિરણ અંધકારને ચીરતું હોય અને કુદરત જાણે સૂર્યપ્રકાશને આવકારવા તૈયાર બેઠી હોય, મલકાતી હોય એવા કંઈક ભાવો દૃશ્યમાન થતા હતા.

મંચ પર ભગવાન તથાગતની મૂર્તિ બંને બાજુ વાઘનાં શિલ્પો સાથે જાણે આશીર્વાદ વરસાવી રહી હતી. ધૂપ સમગ્ર વાતાવરણને દિવ્ય સુગંધમય બનાવી રહ્યો હતો. મંચ પર તે સમયના ભારતના શ્રેષ્ઠ બૌદ્ધ સાધુઓએ પોતપોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું હતું. દીક્ષાંત સમારોહની શરૂઆત થવા જઈ રહી હતી. સૌ પ્રથમ ભગવાન તથાગત સમક્ષ દીપ પ્રાગટ્ય થયું. પુષ્પ અર્પણ-ધૂપસળી પ્રજ્વલિત કરવામાં આવી. દીક્ષાંત સમારોહના આયોજક બળવંત વહાળેની સુપુત્રીએ બાબાસાહેબનું પ્રશસ્તિગીત ગાયું. સૌએ તાળીઓના ગડગડાટથી તેને વધાવી લીધું. જોગાનુજોગ ૧૪ ઑક્ટોબર બાબાસાહેબના પિતા રામજી સૂબેદારનો પુણ્યતિથિનો દિવસ હતો. તેમના માનમાં એક મિનિટનું મૌન પાળવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ અધ્યક્ષ સાધુ મહાસ્થવીર ચંદ્રમણિએ દીક્ષાંત સમારોહની શરૂઆત કરાવી.

સમ્યક સમ્બુદ્ધનું સ્મરણ બે હાથ જોડીને ત્રિશરમ, પંચશીલની ધમ્મપૂજા કરવામાં આવી. અંતે બધી પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાયા બાદ તમામ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ બૌદ્ધ ભિખ્ખુએ કહ્યું. મેં આ તમને દીક્ષા આપી છે. તેના જવાબમાં દીક્ષાર્થીએ કહ્યું સાધુ..... સાધુ... સાધુ અને બાબાસાહેબે બંને હાથ જોડી ભક્તિભાવથી ભગવાન બુદ્ધની પ્રતિમાને ત્રણ વખત નમસ્કાર કરી પુષ્પમાળા અર્પણ કરી. ઉપસ્થિત ભિક્ષુસંઘ દ્વારા પાલીગાથાઓનું ગાન થયું અને અધ્યક્ષ સાધુ મહાસ્થવીર ચંદ્રમણિએ ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકરે બૌદ્ધ ધર્મ અંગિકાર કર્યો હોવાની જાહેરાત કરી. કાર્યકર્તાઓ, મિત્રો, આગેવાનોએ બાબાસાહેબને ફૂલહાર કરી શુભેચ્છા આપી. બાબાસાહેબે ઘોષણા કરી કે, ''હું આજથી મારા જૂના ધર્મનો ત્યાગ કરી પુનર્જન્મ લઉં છું. હું હિન્દુ ધર્મના દેવી-દેવતાઓની પૂજા કરીશ નહિ. હું શ્રાદ્ધ કરીશ નહિ. હું આજથી હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરી રહ્યો છું.'' તેમનો કંઠ આટલું બોલતા બોલતા રુંધાઈ ગયો. સ્થિર થઈ તેમણે ૨૨ પ્રતિજ્ઞાઓનું વાચન કર્યું. ત્યાર બાદ તેમણે મંચ પરથી ઘોષણા કરી કે

નીચે બેઠેલા કોઈએ જો બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લેવી હોય તો તે ઊભા થાય અને એક સાથે સભામંડપમાં ત્રણ લાખ હિંદુઓ બોદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કરવા તૈયાર થઈ ગયા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ધર્મમંથન વિશે વિચાર કરતા આપણા ધ્યાન પર આવશે કે અનેક ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો. લગભગ ૨૧ વર્ષ અનેક ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસ બાદ, જ્યારે ધર્મ પરિવર્તન માટે અનેક જુદા-જુદા ધર્મના લોકોએ તેમને પોતાના ધર્મમાં સમાવવા માટે અનેક પ્રકારની સવલતો અને અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો, ધર્મની અંદર અનેક પ્રકારની છૂટછાટ આપવાની પણ તૈયારી દર્શાવી. જેમાં, ઈસાઈ-મુસ્લિમ-શીખ મુખ્ય હતા. જે સમયે દ્રવ્યનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું, ત્યારે હૈદ્રાબાદના નિઝામે તેમને સોનામહોરો આપવાની તૈયારી બતાવી. પરંતુ ડૉ. આંબેડકર જુદી માટીના માનવી હતા. તેમણે તમામ પ્રકારનાં આર્થિક પ્રલોભનોને ઠુકરાવી, આ દેશની માટીમાંથી બનેલ ધર્મનો પૂરો અભ્યાસ કર્યો અને તેમાં કોઈ પણ જગ્યાએ છૂઆ-છૂત નથી, કોઈ ઊંચ-નીચ નથી.

આ બધી બાબતોને પારખી, બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કરતા તેઓ તેની જાતને હિન્દુ ધર્મમાંથી વિખૂટા પડતા વેદના-પીડા અનુભવે છે. તે કહે છે કે, ‘‘મેં ૨૧ વર્ષો સુધી હિન્દુ ધર્મના વાહકોને વિચારવા માટે સમય આપ્યો, પરંતુ તેમાં જે પ્રકારે અસ્પૃશ્ય સમાજને હિન્દુઓ દ્વારા સહયોગ મળવો જોઈતો હતો તે ડગલું પણ ભરવાની હિંદુઓએ કોશિશ કરી નથી. તેથી પીડા તેમજ વેદના સાથે મારે હિંદુ ધર્મથી દૂર જવું પડ્યું છે. તેમ છતાં હું મારા દેશવાસીઓને ખાતરી આપું છું કે સવર્ણ હિન્દુઓ સામે મારે કેટલાક મુદ્દાઓ પર કજિયા છે, એ હું સ્વીકારું છું. પરંતુ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આપણી આ ભૂમિની રક્ષા માટે મારું જીવન ન્યોછાવર કરીશ. આ દેશની માટીમાંથી ઉદ્‌ભવેલ ધર્મ જ હું સ્વીકારી રહ્યો છું. જેનાથી આ દેશને કોઈ નુકસાન નહીં થાય તેની કાળજી રાખી રહ્યો છું. હું આજે ભારતીય ભૂમિના રાષ્ટ્રીય પ્રવાહનો બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી રહ્યો છું. જો હું અન્ય ધર્મ જેમકે ઈસાઈ સ્વીકારું તો અંગ્રેજો આ દેશમાં મજબૂત થશે. એટલે તે ધર્મ વિશે વિચારવું મારા માટે અશક્ય છે. ’’

જો હું મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારું તો વિધર્મીઓ આ દેશમાં મજબૂત થાય. મુસ્લિમ ધર્મ આ દેશની બહારનો ધર્મ છે એટલે તે ધર્મ-મને કે મારા સમાજને, વિદેશી તાકાતો મજબૂત બને તે વિચારથી પણ વ્યથિત કરે છે. તેથી તે ધર્મ સ્વીકારીશ નહિ. જો આપણે શીખ ધર્મની વાત કરીએ તો તેમાં પણ ઊંચ-નીચની પાતળી ભેદરેખા છે. આમ ડૉ. બાબાસાહેબે તમામ ધર્મ પછી બૌદ્ધ ધર્મમાં પોતાની

આસ્થા રાખી કે મિત્રો આ ધર્મ આપણને આપણી સંસ્કૃતિ-રાષ્ટ્રીયતા આપણામાં હંમેશાં પ્રજ્વલિત રાખશે. ૧૪મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૬ના રોજ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે હજારો અસ્પૃશ્યોને સાથે રાખી નાગપુરમાં બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો અને સાથો-સાથ ઉદગાર કાઢ્યો કે, ‘‘બુદ્ધમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ’’. ધર્મ વિશે તેમના વિચારો ક્યારેય રાષ્ટ્રથી જુદા રહ્યા નથી. ડૉ. આંબેડકરના જીવનનો અભ્યાસ કરીએ તો આપણને ઘણા બધા પહેલુઓ જાણવા મળે છે. તેઓ હિંદુ ધર્મ અને તેની નબળી કડીઓ વિશે પણ સ્પષ્ટ મંતવ્ય ધરાવતા હતા.

સાંસ્કૃતિક એકતાના પ્રચારક

ડૉ. બાબાસાહેબને સાચો ધર્મ જોઈતો હતો. બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કરી લીધા પછી પણ આ ધર્મમાં મહાયાન અને હીનયાન જેવા પંથોથી અલગ જ પ્રકારની રચના તેમને અભિપ્રેત હતી. એટલે જ તેમના મતને ઘણાએ ‘ભીમયાન’ અથવા ‘નવાયાન’ તરીકે ઓળખાવ્યો હોવાનું લાગે છે. સ્વતંત્રતા, સમતા, બંધુત્વ એ ત્રણ સૂત્રી મંત્ર વિશે બોલતા તેમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે, ‘‘આ મંત્ર મેં ફ્રાન્સની રાજ્ય ક્રાંતિમાંથી લીધો નથી, પરંતુ મારા ધાર્મિક ગુરુ ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશોમાંથી ગ્રહણ કરેલો છે. મારા આ તત્ત્વનો આધાર રાજ્યશાસ્ત્ર નહીં પરંતુ ધર્મશાસ્ત્ર છે. આમ ડૉ. બાબાસાહેબની વિચારધારા આ દેશની માટી સાથે સંકળાયેલી છે તેમ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. બૌદ્ધ ધર્મ ભારતીય સંસ્કૃતિનો અંશ નથી એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે, તે વિશે ડૉ. બાબાસાહેબના મનમાં ક્યારેય શંકા ન હતી. તેથી જ તેમણે મુસલમાન અને ઈસાઈ ધર્મનો વિચાર કર્યો ત્યારે ગાડગે મહારાજ સાથે ચર્ચા વિચારણા કરીને જ બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક ધારાને તેમણે સાતત્યથી ટકાવી રાખી છે. ‘ડૉ. બાબાસાહેબની ચળવળ પછીની પાર્શ્વભૂમિકા’ એ નામના પુસ્તકમાં લેખક ચાંગદેવ ખૈરમોડે લખે છે કે, ‘‘જૈન અને બૌદ્ધ પંથ તેમનામાંના હિન્દુત્વને સંપૂર્ણપણે નષ્ટ કરી શક્યા નથી. તેનું કારણ એ છે કે આ બંને પંથોએ વેદો અને બ્રાહ્મણને ફગાવી દીધા પછી પણ તે હિન્દુ ધર્મ કરતાં સાવ જુદી ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરી શક્યા નથી. આ બંને વાસ્તવમાં હિન્દુ ધર્મના જ અંશો છે. હિન્દુ ધર્મનો જે વિચારોના પાયા ઉપર વિકાસ થયો છે એ જ પાયા ઉપર જૈન અને બૌદ્ધ પંથનો વિકાસ થયો હતો.’’

અસ્પૃશ્યતા હિન્દુ ધર્મનું કલંક

સને ૧૯૩૫માં ડૉ. બાબાસાહેબે યેવલામાં ધર્માન્તરણની જાહેરાત કરી ત્યાં સુધી તેમણે એકાત્મ હિન્દુ સમાજ માટે તમામ પ્રકારના પ્રયત્નો કરી

જોયા. ૧૯૨૭માં મહાડનો ચવદાર તળાવ સત્યાગ્રહ, ૧૯૩૦થી ૧૯૩૫ સુધી નાસિકમાં ચાલેલ કાળારામ મંદિરમાં પ્રવેશ માટેનો સંઘર્ષ વગેરે એકેય સંઘર્ષમાં હિન્દુ સમાજે તેમને સહકાર આપ્યો નહિ. ઉપરથી તેમનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો. પરિણામે તેમણે અત્યંત ગુસ્સાથી ધર્માન્તરણની જાહેરાત કરી. ત્યાર પછીના સમયગાળામાં દલિત બંધુઓને એક જુદા રસ્તે લઈ જવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તેમની માનસિકતા ઘડાય તે માટે ડૉ. બાબાસાહેબે સાતત્યપૂર્વક લખ્યું અને ભાષણો કર્યાં. ''અસ્પૃશ્યતા હિન્દુ ધર્મનું કલંક છે એમ જ્યાં સુધી હું માનતો રહ્યો ત્યાં સુધી તે દૂર કરવા માટે બધાએ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે એવું હું માનતો હતો. પરંતુ અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મનું કલંક છે તે મારા શરીર ઉપરનું પણ કલંક છે એમ હવે હું માનું છું એટલે તે કલંક દૂર કરવા માટે મારે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવું મેં નક્કી કર્યું છે.'' આ વાત તેમણે લોકોના ગળે ઉતારી. આ સંબંધમાં તેમણે જે જે સૂચનો કર્યાં તે થોડી વધારે કડક ભાષામાં કર્યાં હોવા છતાં તે સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રના હિતમાં હતાં એમ આજે સર્વોને લાગે છે. આચાર્ય અત્રેએ 'દલિતોના બાબા' એ વિષયને લઈને ઘણા લેખો લખ્યા હતા. આ લેખોનું સંકલન ૧૯૬૦ના મધ્યમાં ભાઉસાહેબ અડસૂળેએ કર્યું હતું.

આ પુસ્તકમાં બાબાસાહેબનો એક વિચાર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, ''ગોળમેજી પરિષદમાંથી પાછા ફર્યા બાદ એક જાહેરસભામાં ડૉ. આંબેડકર બોલ્યા હતા કે, ''હું હિન્દુ ધર્મનો શત્રુ છું, વિનાશક છું એવી મારા પર ટીકા કરવામાં આવે છે, પરંતુ એક દિવસ એવો જરૂર ઊગશે કે મેં હિન્દુ સમાજ ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો એ બદલ હિન્દુઓ મારા ઉપર ધન્યવાદનો વરસાદ વરસાવશે.'' ડૉ. બાબાસાહેબની વાત આજે હકીકત બની રહી છે. આજે હિન્દુ સમાજને સંગઠિત કરનારી રાષ્ટ્રની મુખ્ય સંસ્થાઓ અને સંગઠનોએ ડૉ. બાબાસાહેબના વિચારો સ્વીકાર્યા છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

સને ૧૯૩૬ની સાલમાં લાહોર ખાતે 'જાતપાત તોડક મંડળ' સમક્ષ તેમને ભાષણ આપવાનું હતું. પરંતુ કોઈક કારણસર ડૉ. બાબાસાહેબ રૂબરૂ જઈ શક્યા નહોતા. આ ભાષણ 'એનીહીલશન ઑફ કાસ્ટ'ના નામે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલું છે. તેની અંદર મહાત્મા ગાંધીએ 'હરિજન' ૧૧ જુલાઈ, ૧૯૩૬ના અંકમાં કેટલાક સવાલો કર્યા હતા તેના જવાબો ડૉ. બાબાસાહેબે આપેલા છે. પોતે રજૂ કરેલા સવાલોને મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્પર્શ પણ કર્યો નથી એમ જણાવીને બાબાસાહેબ લખે છે કે, ''જે મુખ્ય વાત મારા ભાષણમાં મેં સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.''

ડૉ. બાબાસાહેબની વાતોમાં અને વ્યવહારમાં રાષ્ટ્રવાદનું પ્રતિબિંબ છે એમ આપણને ધ્યાનમાં આવે છે. બાબાસાહેબે સંઘર્ષ કરતી વખતે એકાત્મનું સૂત્ર કદીય છોડ્યું નહોતું. ૧૯૨૭ના મહાડના ચવદાર તળાવના સત્યાગ્રહ પ્રસંગે જવળકર અને જેધે નામના બે બિનબ્રાહ્મણ પુજારીઓને તેમણે લખેલા પત્રોમાં વ્યક્ત કરેલી પ્રતિક્રિયા આપણને અંતરમુખ કરાવનારી છે. બાબાસાહેબ લખે છે કે મહાડમાં ક્રાંતિ સત્યાગ્રહ કેવી રીતે કરવો આ વિષય ઉપર જવળકર અને જેધેએ જે મત દર્શાવ્યો છે તે મત મને મંજૂર છે, છતાં પણ એક મહત્ત્વની બાબતમાં એમનો અને મારો મતભેદ છે. જેધે અને જવળકરે એવી શરત કરી છે કે આ સત્યાગ્રહમાં ''કોઈ પણ બ્રાહ્મણ જાતિના ગૃહસ્થને સામેલ કરવામાં નહિ આવે! આવી શરત મને ક યારેય માન્ય નહીં હોય. હું બ્રાહ્મણોની વિરુદ્ધ નથી. એ લોકો આપણા દુશ્મનો નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણત્વથી જકડાયેલા લોકો આપણા દુશ્મનો છે એવું હું માનું છું. મેં યોજેલ સત્યાગ્રહમાં દરેક વ્યક્તિ આવકાર્ય છે. પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે જાતિની હોય. (બાબાસાહેબ આંબેડકરનાં પ્રખ્યાત ભાષણોનો અગ્રલેખ-પૃષ્ઠ ૨૪)

બાબાસાહેબના ઉપરના વિચારો ઉપર વિશેષ કોઈ સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા નથી.

હિંદુ ધર્મના કટ્ટર ટીકાકાર જાણી મારો ઉપયોગ હિંદુના સ્વાતંત્ર્ય વિરુદ્ધ કરવા માટે જ કદાચ બ્રિટિશ શાસને મારી નિમણૂક કરી હશે તોપણ હું, હિંદુ સમાજ તેમજ તેનાં અસંખ્ય સામાજિક દૂષણો વિરુદ્ધ જે કટુ આલોચના કરતો હતો તેના કરતાં સેંકડો ગણી ઉગ્ર ટીકાઓ હું જ્યાં આવશ્યક હશે ત્યાં બ્રિટિશ સરકારની અચૂક કરીશ. વળી બ્રિટિશ શાસનકર્તાઓનો ઉપયોગ તેમના સામ્રાજ્યને સ્થિર કરવા માટે કરવાનો હશે તો તે હું થવા દઈશ નહિ. દલિતોને હું બ્રિટિશરોના પાશવી પંજામાંથી મુક્ત કરીને બહાર કાઢીશ, તેની ખાતરી આપું છું.

મારું સમગ્ર જીવન તમારી સમક્ષ ખુલ્લું છે. પોતાની સમગ્ર જીવન-કિતાબને બધા માટે બીજા કોઈ નેતાએ આટલી હદે ખુલ્લી રાખ્યાની વાત મારી જાણમાં નથી.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

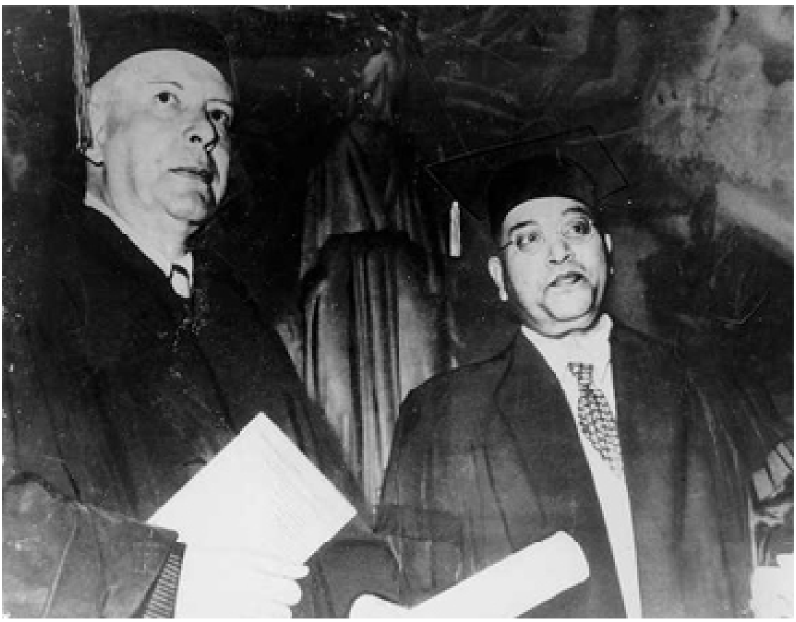

ભારતના બંધારણની રચના બદલ ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરને ન્યુયોર્ક ખાતે કોલંબિયા યુનિવર્સિટી દ્વારા સન્માન અને એલ. એલ. ડી. ની પદવી એનાયત કરાઈ, એ વખતની લાક્ષણકિ મુદ્રાની તસ્વીર

ડૉ. આંબેડકરની સિદ્ધિઓ

મહાડ સત્યાગ્રહ પૂરો થયો. એક પ્રકારે જોઈએ તો તે એક ધર્મસંગ્રામ હતો. જૂના યુગનો અંત અને નવા યુગનો પ્રારંભ હતો. કૉંગ્રેસના મદ્રાસ અધિવેશનમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યતાની ઘોષણા થઈ. આંબેડકરના મહાડ સત્યાગ્રહની ઘોષણા સામાજિક સ્વાતંત્ર્યની હતી. તો કૉંગ્રેસની ઘોષણા રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની હતી. મહાડના સત્યાગ્રહની અસ્પૃશ્યોનાં જીવન પર ઘેરી અસર થઈ. અસ્પૃશ્ય વર્ગ ઢીલો પોચો નથી, તેની હવે ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી. એવો સંદેશો અંગ્રેજ સલ્તનત અને સનાતની હિંદુઓ બંનેમાં ગયો. હવે અસ્પૃશ્યોમાં આવેલી જાગૃતિ અને સ્વાવલંબનને દબાવી શકાય તેમ નહોતા. અસ્પૃશ્યોમાં અન્યાય સામે સંગઠન ઊભું કરી શકાય છે અને અવાજ ઉઠાવી શકાય છે. આપણે પણ આપણી ફરિયાદો રજૂ કરી શકીએ છીએ. આપણે હવે એકલા નથી તેમજ અન્ય જિલ્લાઓમાંથી અસ્પૃશ્ય બાંધવો આપણી સહાય કરવા સંકટ સમયે દોડી આવશે તેવો વિશ્વાસ અસ્પૃશ્યોમાં પ્રસર્યો.

સને ૧૯૨૮ની શરૂઆતમાં મુંબઈ પ્રાંતના ઉપજિલ્લાધિકારી તરીકે શ્રી મા. કા. જાધવની નિયુક્તિ અંગ્રેજ સરકારે કરી. અસ્પૃશ્ય સમાજની આ પહેલી વ્યક્તિ હતી, જેની આવા ઉચ્ચ પદ પર નિયુક્તિ થઈ. જે આંબેડકરની સરકાર સમક્ષ, સરકારી કચેરીઓમાં ઉચ્ચ જગ્યાઓ પર લાયકાત ધરાવતા અસ્પૃશ્યોની નિમણૂક થવી જોઈએ એવી સતત માંગણીનું પરિણામ હતું.

અસ્પૃશ્ય સમાજને નાગરિક અધિકારો પ્રાપ્ત થાય તે માટે રજૂઆતની એક પણ તક તેઓ જવા દેતા નહિ. ૧૯૨૮માં મુંબઈ ખાતે સપ્ટેમ્બર માસમાં યોજાતા ગણેશોત્સવમાં ગણપતિની પૂજા અખિલ હિંદુ સમાજ કરી શકે કે કેમ? એ અંગે વિવાદ થયો. સનાતની અને સુધારાવાદીઓમાં આ મુદ્દે ઉગ્ર સંઘર્ષ થયો. અંતે આંબેડકર દ્વારા થયેલા પ્રયત્નો અપાયેલ ધમકીઓ તેમજ સી. કે. બોલે, પ્રબોધનકાર ઠાકરે (બાલ ઠાકરેના પિતા) વગેરેએ આંબેડકરને આપેલ સાથ અને સહિયારા સંઘર્ષને અંતે સનાતનીઓએ પોતાની મમતનાં હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં અને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવેલ હિંદુ સમાજના બહિષ્કૃત લોકોને ગણપતિ પૂજાનો અધિકાર મળ્યો.

સને ૧૯૩૦માં આંબેડકરના ગોળમેજી પરિષદમાં જતાં પહેલાં મુંબઈ

સરકારે અસ્પૃશ્યોને પોલીસ ખાતામાં પ્રવેશ આપવાની જાહેરાત કરી. સને ૧૯૩૦માં જ પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદ વખતે અસ્પૃશ્યોના મૂળભૂત અધિકારોનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું અને ખૂબ જ હોંશિયારીથી લઘુમતી સમિતિને રાજ્યબંધારણમાં સમાવવા રજૂ કર્યું. આ જાહેરનામાને ‘‘હિન્દુસ્તાનનું ભાવિ રાજ્ય બંધારણ અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણની યોજના’’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ જાહેરનામામાં એમણે કરેલી કેટલીક માંગણીઓમાંથી એક હતી હિન્દુસ્તાનના સર્વ પ્રજાજનો કાયદાની દૃષ્ટિએ સમાન હોઈ તે સર્વના નાગરિક અધિકારો સમાન છે. તેમણે દરેક રાજ્યમાં નોકરીમાં કોઈને અન્યાય ન થાય તે માટે ‘‘લોક સેવા આયોગ(પબ્લિક સર્વિસ કમિશન)’’ની શરૂઆત કરાવી, આ વ્યવસ્થા આઝાદી બાદ આજે પણ વિદ્યમાન છે.

આંબેડકર જ્યારે વિલાયતમાં હતા ત્યારે મુંબઈ સરકારે જસ્ટિસ ઑફ પીસ (જે. પી.) તરીકે નિમણૂક કરી હતી.

મતાધિકાર વિચાર સમિતિની દિલ્હીમાં યોજાયેલી બેઠકમાં અસ્પૃશ્ય વર્ગનો કોઈ પણ પ્રકારનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવો એ અપરાધ છે. એવી કલમનો અપરાધ સંહિતામાં સમાવેશ કરવો અથવા રાજ્ય બંધારણમાં તેનો સમાવેશ કરવો અને મૂળભૂત નાગરિક અધિકારો ભોગવવા માટે તેમને સ્વતંત્રતા આપવી એવી માંગણી આંબેડકરે રજૂ કરી જે સમિતિએ મંજૂર કરી હતી.

લોથિયન સમિતિ સામે આંબેડકર તરફી વિચારધારા ધરાવતા નેતાઓએ લોથિયન સમિતિ સમક્ષ સંયુકત મતદાર સંઘનો વિરોધ કર્યો અને સ્વતંત્ર મતદાર સંઘની માગણી કરી. લોથિયન સમિતિનું કાર્ય ૧ મે, ૧૯૩૨ના રોજ પૂરું થયું. લોથિયન આંબેડકર સાથે કંઈક વાત કરવા માંગતા હતા તેથી તેઓ સિમલામાં બે દિવસ વધુ રોકાયા. આંબેડકરે એક સ્વતંત્ર નિવેદન લોથિયન સમિતિને આપ્યું. અંતે લોથિયન કમિટીનો અહેવાલ બહાર પડ્યો. જેમાં તેમણે ૧૯૧૬માં નિમાયેલી સર હેન્રી સાર્પ (જેઓ ત્યારે ભારતના શિક્ષા નિયામક હતા)ની કમિટી દ્વારા લેવાયેલ નિર્ણય જે આજ પર્યંત લાગુ હતો તે મુજબ સાઉથ બરો મતાધિકાર વિચાર સમિતિ ઇત્યાદિએ અસ્પૃશ્યોનો ગુનેગાર જાતિ, વન્ય જાતિ અને આદિવાસી જાતિમાં સમાવેશ કર્યો હતો. પરંતુ લોથિયન સમિતિએ અસ્પૃશ્ય સમાજની જાતિઓનો ‘ડિપ્રેસ્ડ ક્લાસ’ એટલે કે ‘અસ્પૃશ્ય વર્ગ’ એવું અર્થઘટન કર્યું. આ આંબેડકરનો વિજય હતો.

તારીખ ૨૫મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ ગાંધીજી અને આંબેડકર વચ્ચે થયેલા પૂના કરારને આધારે અસ્પૃશ્યતાનું વાતાવરણ દૂર કરવામાં ખૂબ મોટી સફળતા મળી. પૂના કરારને આધારે અસ્પૃશ્યોને લોકશાહીના હક્કો તો મળ્યા

જ, પણ મંદિરપ્રવેશ, રસ્તાઓ, કૂવા, તળાવ, શાળા વગેરે જાહેર સ્થળોના ઉપયોગની મંજૂરી પણ મળી. જે કદાચ આંબેડકરના જીવનની ભારતીય ઇતિહાસમાં એકતા, અખંડિતતા અને સામાજિક સમરસતાના સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરતી સૌથી મહત્ત્વની સિદ્ધિ કહી શકાય. કારણ આ કરારના અમલથી અસ્પૃશ્યોને એક રીતે માનવીનો દરજ્જો મળ્યો હતો.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વિશે એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. એક વાર ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે તેમના પી. એ. નાનકચંદ રત્તુને ઘરે જવાનું કહ્યું અને પછી કામ કરવા લાગ્યા. કામમાં એટલા લીન થઈ ગયા કે ફરી જ્યારે ઉપર નજર કરી તો નાનકચંદ રત્તુ ત્યાં જ હાજર હતા. બાબાસાહેબે પૂછ્યું કે, ''રત્તુ, તું હજું ઘરે નથી ગયો?'' ત્યારે રત્તુએ જવાબ આપ્યો કે, ''સાહેબ હું ઘરે ગયો, સૂઈને સવારે ઘરેથી પરત આવ્યો છું.'' કામમાં ને કામમાં સંપૂર્ણ રાત નીકળી ગઈ હતી. તેનું ધ્યાન ડૉ. બાબાસાહેબને રહ્યું નહોતું. આ પ્રકારની એકાગ્રતાની, તપશ્ચર્યાની પરાકાષ્ઠાએ તેઓ કામ કરતા હતા. આવી જેનામાં એકાગ્રતા હોય તે જ વ્યક્તિ મહાપુરુષ બની શકે. તે જ મહામાનવ સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રને દિશા આપી શકે છે. આવા મહાપુરુષ મહાત્માના મહાત્મા હોય છે. અનેક પ્રકારની ઉચ્ચ અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની ડિગ્રી, પદવીઓ મેળવ્યા પછી પણ અનેક કહી વણકહી મુશ્કેલીઓ જીવનભર ભોગવતા રહ્યા. પોતાની જાતને ઉચ્ચ તાપની ભટ્ઠીમાં શેકી, સુવર્ણ રજ સમું પોતાનું જીવન બનાવતા ગયા હતા.

કદાચ તેમની સૌથી મોટી સિદ્ધિ એ હતી કે, જે તેમનો વિરોધ કરતા ગયા તેમને તેમની વિદ્વત્તા અને મહાનતાથી નમાવતા ગયા. જે હિંદુ સમાજે જીવનભર અપમાન, અત્યાચારો અને હડધૂત કર્યા તે જ હિંદુ સમાજના અને ખાસ કરીને હિંદુ બહેનોનાં લગ્નજીવનની અને જીવનની સુરક્ષા માટે તેમણે હિંદુ કોડ બિલનો મૂસદ્દો સંસદમાં મૂક્યો હતો, પરંતુ તે સમયની પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના વડપણ હેઠળની કૉંગ્રેસ સરકાર દ્વારા હિન્દુ કોડ બિલ સંસદમાં પસાર ન કરાતા હિંદુ કોડ બિલ મુદ્દે જ તેમણે રાજીનામું આપ્યું. તેમણે બંધારણની રચનામાં જે નાની-નાની બાબતોનો ખ્યાલ રાખી ભવિષ્યમાં દેશમાં બંધારણીય કટોકટી ઊભી થાય નહીં તેનું ધ્યાન રાખીને દુનિયાનું સર્વશ્રેષ્ઠ બંધારણ દુનિયાની સૌથી મોટી લોકશાહીને આપ્યું. દુનિયાની લોકશાહીના ઇતિહાસની જ્યારે ચર્ચા થશે, ત્યારે તેમનો ઉલ્લેખ કરવો પડશે, એવી અજોડ તેમની સિદ્ધિ છે. સૌથી મહત્ત્વની સિદ્ધિ તો લોકશાહીનું બંધારણ ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે ભારતને આપ્યું તે છે.

પુત્ર યશવંત આંબેડકર, ડૉ. આંબેડકર, પત્ની રમાબાઈ, ભાભી અને ભત્રીજાઓ

ભીમ વિચારકણિકા

- રાષ્ટ્રનિર્માણના કામમાં સમાન તકના સૂત્રનો સ્વીકાર મહત્ત્વનો છે.
- ગૌતમ બુદ્ધ, સંત કબીર અને મહાત્મા ફૂલે આ ત્રણે વિભૂતિઓને આંબેડકર પોતાના ગુરુ માનતા હતા.
- એકલો-અટૂલો માણસ બધાં જ કામો 'હું ખરેખર એકલા હાથે કરીશ.' એમ કહે છે પરંતુ તેમ કરવું વાસ્તવમાં તેના માટે અશક્ય જ છે. હું રાજકારણ, સમાજકાર્યોમાં પોરવાયો છું છતાં પણ હું આજન્મ વિદ્યાર્થી જ છું.
- વિદ્યાની ઉપાસના એ મારું ખૂબ જ ઊંડું વ્યસન બની ગયું છે.
- જ્યારે આપણે સોનાના મૂલ્ય જેટલું કામ કરીશું ત્યારે જઈને ઈતર સમાજના લોકો તે કાર્યને કથીરના મૂલ્ય જેટલું મૂલ્યવાન ગણશે, જ્યારે અન્ય સમાજના લોકો કથીરના મૂલ્ય જેટલું કાર્ય કરશે તોપણ તેને સોનાના મૂલ્ય જેટલું મૂલ્યવાન ગણાવશે.
- સને ૧૯૩૨માં અંગ્રેજો દ્વારા કોમ્યુનલ ઍવોર્ડ આપવામાં આવ્યો જેના થકી દલિતોને પોતાના અલગ મત આપી પોતાનો દલિત પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો અધિકાર મળ્યો.
- આત્મવિશ્વાસ જેવી બીજી કોઈ દવા નથી.
- વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કરતાં સમાજના લાભ માટે વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
- આપણામાં સંગઠન, શીલ અને શિસ્તને વધારો. આપણે તેના થકી જ સમાજની ઉન્નતિ કરવી પડશે.
- આપણું કાર્ય જેટલું સ્વહિતનું છે તેટલું જ રાષ્ટ્રહિતનું છે. પોતાના સ્વત્વ માટે અને જન્મસિદ્ધ અધિકારો માટે તમે લડત આપવા તૈયાર છો, એ જોઈને મને ઘણો આનંદ થાય છે.
- સુખ હંમેશા દુઃખને અંતે પ્રાપ્ત થાય છે.
- પોતાનો માર્ગ ન્યાયનો છે. એવું જો તમને લાગતું હોય અને જો યાતનાઓ સહન કરવા માટે તૈયાર હો તો સત્યાગ્રહ માટે સંમતિ આપો.

- જે સમાજ સમર્પણ માટે તૈયાર થાય તેની ઉન્નતિ થયા વિના રહેશે નહિ.
- સનાતની હિન્દુઓનું હૃદય પરિવર્તન કરવાનો અમને અવસર આપો.
- જે લોકોની પરિસ્થિતિ ગુલામો કરતાં પણ બદતર છે અને જેમની જનસંખ્યા ફ્રાન્સ દેશની જનસંખ્યા જેટલી છે. એવા ભારતમાંના એક પંચમાંશ લોકોની ફરિયાદો હું ગોળમેજી પરિષદ સમક્ષ રજૂ કરું છું. દલિતોની માગણી છે કે ભારત સરકાર લોકોએ, લોકો માટે ચલાવેલી અને લોકોની સરકાર હોવી જોઈએ.
- આપણા ઉપરનું અસ્પૃશ્યતાનું કલંક આપણે જ આપણા પરાક્રમી પુણ્યથી ધોઈ નાંખીશું.
- સામ્યવાદીઓ સાથે જોડાવાનું મારા માટે સદંતર શક્ય નથી. પોતાના રાજકીય ઉદ્દેશ્ય ખાતર મજૂરોનો ઉપયોગ કરી લેવા માંગતા સામ્યવાદીઓનો હું કટ્ટર શત્રુ છું.
- આંબેડકરે ભારતમાં રહેતા તમામ નાગરિકો માટે એકસરખા કાયદા ''સમાન નાગરિક સંહિતા''નો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો.
- લોકશાહી માટે સદ્‌વિવેક બુદ્ધિની પણ આવશ્યકતા છે.
- If you want success you must be narrow minded.
- શિક્ષણ વિશે (પોતાના પિતાના એક મિત્રને ત્યાં ન્યૂયોર્ક અભ્યાસ માટે ગયા ત્યાંથી લખેલ પત્રમાં તેઓ લખે છે.)

  અસ્પૃશ્ય સમાજમાંથી આવતા આપણા પ્રત્યેક કાર્યકર્તાએ શિક્ષણ પ્રસાર માટે ઝઝૂમવું જોઈએ. શેક્સપિયરના એક નાટકમાં આવતું, ''પ્રત્યેક માણસના આયુષ્યમાં જ્યારે તકોનું મોજું ફરી વળે છે, ત્યારે તે તકનો યોગ્ય પ્રકારે ઉપયોગ કરે તો તે મનુષ્યને વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે.''
- સને ૧૯૧૭ની ૨૧ ઑગસ્ટે ભારતમાં આગમન, તે સમયના ઈલાકા શહેર ન્યાયાધીશ રાવબહાદુર ચીમનલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપદે સન્માન કાર્યક્રમ માટે સંભાજી વાઘમારે અને અન્યો મળવા ગયા ત્યારે કહ્યું કે, ''મારે માનપત્ર જોઈતું નથી. હું તમારા ઉપકાર માટે ભણ્યો નથી. મને ઈશ્વરની કૃપાથી તક મળી અને હું ભણ્યો. મારી માફક જ અન્ય લોકોને તક મળે તો તેઓ પણ મોટી પરીક્ષામાં ઊત્તીર્ણ થશે. માટે તમે લોકોએ મને માનપત્ર આપવા માટે જે પૈસા ભેગા કર્યા છે

તે પૈસાનો ઉપયોગ આપણી અસ્પૃશ્ય જાતિના લાયક વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવા માટે કરો એ વધુ ઉચિત છે. ''

- ''મૂકનાયક'' પાક્ષિકના પ્રથમ અંકમાં તેઓ લખે છે કે-

  ''હિન્દુસ્તાન દેશ એ માત્ર વિષમતાનું ઘર છે, હિન્દુ સમાજ એક મિનારો છે, પરંતુ મિનારા પર ચડવા માટે સીડી નથી. એક માળ પરથી બીજા માળ પર જવા માટે દાદર નથી. જે માળમાં જેઓનો જન્મ થયો, તેઓએ તે જ માળમાં મરવું જોઈએ. નીચલા માળ ઉપર રહેનાર માણસ કેટલીય લાયકાતો ધરાવતો હોય પણ તેને માટે ઉપરના માળમાં પ્રવેશ બંધ છે અને ઉપરના માળમાં રહેનાર માણસ પછી કેટલોય નાલાયક હોય, તેને નીચેના માળ ઉપર ફેંકી દેવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નથી. ચેતન અને અચેતન અથવા જડ વસ્તુઓ ઈશ્વરનાં જ રૂપ છે એવું કહેનારા જ સ્વધર્મીઓને અસ્પૃશ્ય માને છે. સાંપ્રત બ્રાહ્મણોની મહત્ત્વાકાંક્ષા જ્ઞાનસંચય કરવા તરફ છે, જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા તરફ નથી. બ્રાહ્મણેત્તરોની પડતીનું કારણ એ છે કે, સત્તા અને જ્ઞાનના અભાવથી બ્રાહ્મણેત્તરો પાછળ રહી ગયા અને તેમની ઉન્નતિ ન થઈ. યુગોયુગોથી ચાલતી આવેલી ગુલામી અને દરિદ્રતામાંથી બહિષ્કૃત વર્ગને મુક્તિ આપવા માટે આકાશ-પાતાળ એક કરવું જોઈએ. એમની આંખોમાં જ્ઞાનરૂપી અંજન આંજી તેમને પોતાની હીન પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા જોઈએ.''

- મૂકનાયકના બીજા લેખમાં તેઓ લખે છે કે-

  ''ભારત સ્વતંત્ર થવાથી બધા જ પ્રશ્નો હલ થઈ જશે એવું નથી. ભારતને એવું રાષ્ટ્ર બનાવવું જોઈએ કે પ્રત્યેક નાગરિકને સમાન ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય હક્કો હોય અને પોતાના વિકાસ માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિને તક મળે. અંગ્રેજી રાજ વિરુદ્ધ કરવામાં આવેલો આ આક્ષેપ બ્રાહ્મણોનાં મુખમાં અનેકગણો શોભે છે. તે જ આક્ષેપ બ્રાહ્મણ રાજ્યની વિરુદ્ધમાં કોઈ બહિષ્કૃત તરફથી કરવામાં આવે તો હજારગણો શોભે છે. આ વિધાન અવાસ્તવિક છે એવું કહેનાર કોઈ પાપી નીકળશે એવું દેખાતું નથી. અંગ્રેજી રાજ્યમાં જેમની વાત સહન થતી નહોતી તેમની વાત સહન કરવી પડશે! માટે એવું સ્વરાજ્ય આપો કે જેમાં થોડું ઘણું અમારું પણ રાજ્ય હોય.''

- જ્યારે લંડનમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે પેટે પાટા બાંધી અભ્યાસ કર્યો હતો. રોજ લાયબ્રેરીમાં સૌથી પહેલાં પ્રવેશી દિવસભર વાંચન કરતા. રાત્રે ઘરે જાય પછી રાત્રિનું ભોજન એટલે એક પ્યાલો બોવરિલ અને બે-ત્રણ બિસ્કીટ લેતા અને ફરી વાંચવા બેસતા. રાત્રિ ૧૦-૦૦ વાગે ભૂખ લાગતા ચાર પાપડ અને એક કપ દૂધ પી લેતા અને ફરી વાંચવા બેસતા. સાથે રહેતા અસ્નાડેકર નામના મુંબઈના એક ગૃહસ્થ મોડી રાત્રે ઊઠીને કહેતા કે, ''અરે, આંબેડકર! ઘણી રાત વીતી ગઈ છે. દરરોજ કેટલું જાગો છો? હવે આરામ કરો.'' ત્યારે આંબેડકર જવાબ આપતા કે ''અન્ન માટે પૈસા અને સૂવા માટે સમય મારી પાસે નથી. કારણ કે, મારો સમાજ સૂતેલો છે.''
- પોતાના મિત્ર નવલ ભાથે પાસે વારંવાર જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પૈસા મંગાવતા હતા. એક પ્રસંગે તેમણે પત્રમાં લખ્યું છે કે, ''મારા લીધે તને ત્રાસ છે. એ માટે મને અતિશય દુઃખ થાય છે. વિશ્વાસ રાખજે, તને મારા લીધે જે ત્રાસ સહન કરવો પડે છે તે ત્રાસ પરમ મિત્ર માટે પણ સહન કરવો અશક્ય છે. એની મને જાણ છે. એક યા બીજા કારણે મારે તાત્કાલિક પૈસાની માગણી કરવી પડે છે. તેથી મારા એકના એક મિત્ર તું મને દુભાવીશ નહિ, એવી આશા છે.''
- તેમણે ૧૯૨૫માં ૧૫મી ડિસેમ્બરે રૉયલ કમિશન સમક્ષ ભારતીય ચલણ અંગે જુબાની આપી. તેમાં પંચને જણાવ્યું કે - 'હુંડિયામણના વિનિમયમાં સુવર્ણ પરિમાણ ચાલુ રાખવું ભારતના હિતમાં નથી. કેમ કે સુવર્ણ પરિમાણની ભારતમાં મૂળભૂત સ્થિરતા નથી.''
- પોયબવાડીની ઈમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટની ચાલીમાં આવેલી એક ખોલીમાં તેઓ રહેતા. તેમની ઑફિસ નજીકના સોશિયલ સર્વિસ લીગના મકાનમાં હતી. આ સમય દરમ્યાન તેમનો સંપર્ક સમાજના ઘણા શ્રેષ્ઠીઓ સાથે થયો. તેમાંના એક હતા, તે સમયના પ્રગતિશીલ વિચારો ધરાવતા શિક્ષણમંત્રી ડૉ. આર. પી. પરાંજપે. મુંબઈની સીડનહેમ કૉલેજમાં આચાર્યની જગ્યા ખાલી પડી હતી તે જગ્યા પર આંબેડકરજીની નિયુક્તિ કરાવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળતા નહિ મળતા તેમણે એલ્ફિસ્ટન્ટ કૉલેજમાં પ્રાધ્યાપકની નોકરી અપાવવા તૈયારી બતાવી, પણ આંબેડકરે એમને જણાવ્યું કે, ''સ્વજનોના ઉદ્ધાર માટે મારું જીવન

વ્યતીત કરવાનો મારો નિર્ધાર અડગ છે. જેનાથી મારી સેવા અને કાર્યમાં અવરોધ ઊભા થાય તેવું બંધન હું ક્યારેય સ્વીકારવાનો નથી''

- સ્વાતંત્ર્યના અધિકારો ભીખ માગવાથી મળતા નથી. તે પોતાની શક્તિથી મેળવવા પડે છે, ભેટ તરીકે મળતા નથી. આત્મોદ્ધાર કદી અન્યની કૃપાથી થતો નથી, એ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતે જ કરવો પડે છે.
- આંબેડકર પોતાના બાંધવોને એવો ઉપદેશ આપતા કે જેવી રીતે અગ્નિશિખાને તુચ્છ માની જીભ પર મૂકવાથી તે જીભને બાળી નાખે છે અને પોતાની કદર કરવા માટે ફરજ પાડે છે. તેવી રીતે અસ્પૃશ્ય લોકોએ પોતાને અસ્પૃશ્ય કહેનારાની જીભ ખેંચી લીધી હોત તો કોઈએ તેમને અસ્પૃશ્ય કહેવાની હિંમત કરી ન હોત.
- અસ્પૃશ્યો માટે, તેમના હકો માટે લડત ઉપાડનાર ડૉ. બાબાસાહેબની શરૂઆતનાં ઘણાં વર્ષો સુધી એવી જ ભૂમિકા રહી હતી કે આપણે (અસ્પૃશ્યો સહિત તમામ હિન્દુઓ) હિન્દુ સમાજના અવિભાજ્ય અંગ છીએ. એમની ધારણા હતી કે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન સમ્પૂર્ણ હિન્દુ સમાજનો પ્રશ્ન છે અને એ માટે ઉચ્ચ વર્ણ તથા અસ્પૃશ્ય બંનેએ ખભેખભા મિલાવી કામ કરવું જોઈએ. તેથી ૨૦ જુલાઈ, ૧૯૨૪ના રોજ એમણે જ્યારે 'બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા'ની સ્થાપના કરી મોટા ભાગે ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને સ્થાન આપ્યું હતું એમને એકવાર મિલિન્દ મહાવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપકે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, ''બાબાસાહેબ આપ બ્રાહ્મણોની વિરુદ્ધ કેમ છો?'' એમણે જવાબ આપ્યો કે, ''જો હું બ્રાહ્મણોની વિરુદ્ધ હોત તો તમે મારી સંસ્થામાં ન હોત. મારી સંસ્થાના બહુધા શિક્ષક બ્રાહ્મણ જ છે. હું બ્રાહ્મણોની વિરુદ્ધ નથી પણ બ્રાહ્મણત્વની વિરુદ્ધ છું.
- શિક્ષણ વિશે મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભાના પ્રથમ ભાષણમાં માર્ચ, ૧૯૨૭માં તેમણે કહ્યું, ''સામાન્ય માણસ માટે શિક્ષણ સુલભ બને એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. નીચલા વર્ગ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ ખર્ચાળ હોવું જોઈએ નહિ. નીચલા વર્ગોને ઉપલા વર્ગોની સમકક્ષ લાવવા માટે તેમને સવલત આપવી જોઈએ. પાંચ અને દસની સંખ્યાને બેના આંકડાથી ગુણવામાં આવે તો ગુણાકાર ૧૦ અને ૨૦ આવશે. માટે પાંચને બેથી અને

દશને એકથી ગુણવા જોઈએ. એટલે નીચેના વર્ગને પૂરેપૂરી સવલતો આપી તેમને ઉપલા વર્ગોની સમકક્ષ લાવવા જોઈએ. એમ કરવું એટલે જ સમાનતા.''

- ચવદાર તળાવ સત્યાગ્રહ બાદ ત્યાંના હિંદુઓએ તળાવનું શુદ્ધિકરણ કર્યું. તેનાથી આંબેડકરને સખત ગુસ્સો આવ્યો. તેમણે અસ્પૃશ્યોના તળાવ પર પાણી ભરવાના અધિકારને માટે પુનઃ એકવાર રણમેદાનમાં ઊતરવાનો અને સત્યાગ્રહ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેમણે તળાવનું શુદ્ધિકરણ કરનારા હિંદુઓને કહ્યું કે, ''હિન્દુઓ મુસલમાન બન્યા પછી તે તળાવનું પાણી ભરે તો હિન્દુ ધર્મ અભડાતો નથી. પણ હિન્દુ ધર્મના જ મહાર, ચમાર તે તળાવમાંથી પાણી ભરે તો હિન્દુ ધર્મ ડૂબે છે.'' આ પ્રકારની ઘોષણા કરનારાઓને તેમણે ચેતવણી આપી કે ''આ ધર્મરક્ષણ નથી પણ ધર્મદ્રોહ છે.'' વધુમાં તેમણે કહ્યું કે ''અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મ પરનું કલંક નથી, એ તો અમારા દેહ પરનું કલંક છે.'' ''કલંક હિન્દુ ધર્મ પર છે એવું અમે માનતા હતા ત્યાં સુધી એ કામ તમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. હવે તે કલંક અમારા પર છે. તેથી તે પવિત્ર કાર્ય અમે જાતે જ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. તે કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અમારામાંથી કેટલાકને આત્મબલિદાન આપવું પડે તેનો વાંધો નથી. ઈશ્વરનો જો એવો જ સંકલ્પ હોય તો અમે અમારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજીએ છીએ. સવર્ણોએ તળાવ શુદ્ધ કરી અમારી અપવિત્રતા સિદ્ધ કરવાનો જે હલકો પ્રયત્ન મહાડમાં કર્યો, તેવો ભલેને ભવિષ્યમાં કરે. પરંતુ અમે પવિત્ર છીએ. તે તમારા મુખમાંથી બોલાવ્યા સિવાય અમને શાંતિ મળશે નહીં.''

  ''કોઈ પણ કાર્યમાં સફળતા મળશે કે નહિ એ જેટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ સાધન-સામગ્રી પર અવલંબે છે, તેટલું જ તે કાર્યની નૈતિકતા પર અવલંબે છે. કાર્યના મૂળમાં જો શક્તિ હોય તો તેમાં સફળતા મળશે કે નહિ એ બાબતમાં ચિંતા કરવાનું વિશેષ કારણ નથી. સત્યાગ્રહીમાં આત્મબળ હોવું જોઈએ. આત્મબળ આપણે જે કરી રહ્યા છીએ તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય તેના પર અવલંબે છે. માટે આ બાબતમાં ખાતરી હોવી જોઈએ, માટે જ સત્યાગ્રહીઓએ સત્યાગ્રહ એટલે શું તે સમજવું આવશ્યક છે. જે કાર્ય માટે લોકસમૂહ તૈયાર થાય છે, તે સત્કાર્ય માટે કરેલો આગ્રહ એટલે સત્યાગ્રહ. બુદ્ધિ જો શુદ્ધ ન હોય

તો લોકવિગ્રહ થશે. સ્વાર્થી હેતુથી વિગ્રહ થશે. જ્યાં લોકસમૂહ છે ત્યાં સત્કાર્ય છે. આ અમારી વિચારધારા છે. આ વિચારધારા ગીતામાંથી લીધી છે. સત્યાગ્રહ ગીતાનો પ્રતિપાદિત વિષય છે. ગીતા એ ભગવાને આપેલો ઉત્તર છે. ગીતાનો આધાર લેવાનું કારણ તે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય બંનેને માન્ય છે. અમારી ચળવળનો ઉદ્દેશ્ય લોકસંગઠનનો છે.'' (ચવદાર તળાવના બીજા સત્યાગ્રહ વખતના વિચારો)

- ''હિંસા કે અહિંસા કેવળ આગ્રહની સિદ્ધિ માટેનાં સાધનો છે. જેમ કર્મ અથવા કર્મોના સંદર્ભમાં ક્રિયાપદનું રૂપ બદલાય છે તેમ કેટલાંક સાધનોના સંદર્ભમાં આગ્રહનું નૈતિક સ્વરૂપ બદલાતું નથી. કારણ કોઈ દુરાગ્રહી પોતાનો આગ્રહ પાર પાડવા અહિંસાનો માર્ગ સ્વીકારે તો તે માટે તેના દુરાગ્રહને સત્યાગ્રહ કહેવામાં નહીં આવે અથવા કોઈ સત્યાગ્રહી સત્યાગ્રહની સિદ્ધિ માટે હિંસાનું આચરણ કરે તેટલા જ માટે તેના સત્યાગ્રહને દુરાગ્રહ કહેવો શક્ય નથી. તેમ કહેવામાં આવે તો ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સત્યાગ્રહની સિદ્ધિ માટે જે હિંસાનો માર્ગ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી તેનો અર્થ શું?''

- ''જો શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઝડપથી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ ન થાય તો ધર્માન્તર કરવું, એવું તેઓ કહેતા. તેથી હિન્દુઓ નારાજ થયા હતા. તેમને એમણે જવાબ આપ્યો કે, ''ધર્માન્તર માટે જો અમે આતુર હોત અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો પ્રશ્ન અમારા પૂરતો અને અમારી ભાવિ પેઢીઓ પૂરતો દૂર કરવાનો હોત તો અમે એવું ધર્માન્તર ક્યારનું કર્યું હોત. પરંતુ શક્ય હોય ત્યાં સુધી હિન્દુ ધર્મમાં રહેવું અને સમગ્ર બહિષ્કૃત વર્ગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો. એવી જ અમારી ઇચ્છા હોવાથી, અમે અમારા સત્યના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા છે. એમ છતાંય કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા કોઈ પણ વર્ગની સહનશીલતાની મર્યાદા હોય જ છે. અસ્પૃશ્યતા એ એક ગુલામી છે. ગુલામી અને ધર્મ એક સાથે રહી શકતા નથી.''

- ચવદાર તળાવના બીજા સત્યાગ્રહ પછી અસ્પૃશ્ય સમાજની સ્ત્રીઓને સંબોધતી વેળા તેમણે કહ્યું : ''તમે તમારી જાતને અસ્પૃશ્ય માનતા નહીં. તમારું ઘર સ્વચ્છ રાખો. સ્પૃશ્ય સ્ત્રી જે પદ્ધતિથી સાડી પહેરે છે; તે જ પદ્ધતિથી તમે સાડી પહેરો. કપડાં ભલે ફાટેલાં હોય પણ

સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. તમારી કૂખે જન્મ લેવો પાપ કેમ અને અન્યની કૂખે જન્મ લેવો એ પુણ્ય કેમ માનવામાં આવે છે એનો વિચાર કરો. તમે પ્રતિજ્ઞા લો કે એવી કલંકિત સ્થિતિમાં અમે ભવિષ્યમાં જીવીશું નહિ. તમારે જૂના પુરાણા અને ગંદા રિવાજોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આજના દિવસમાં કોને કેવી રીતે વર્તવું તે પર પ્રતિબંધ નથી. તેવી જ રીતે ચાંદીનાં અલંકારો શરીરની ભારોભાર પહેરવામાં આવે છે તે તમને ઓળખવાની નિશાની છે. ઘરેણાં પહેરવાં જ હોય તો સોનાનાં પહેરો. ઘરમાં કોઈ અમંગળ વાત થવા દેશો નહિ. મરેલાં જાનવરનું માંસ ખાવાનું બંધ કરો. દારૂડિયા પતિ, ભાઈ અથવા પુત્રને જમાડવાનું બંધ કરો. પુત્રીઓને શિક્ષણ આપો. જ્ઞાન અને વિદ્યા સ્ત્રીઓ માટે પણ આવશ્યક છે.''

- ''ભાષાવાર પ્રાંતરચનાનું તત્ત્વ એટલું વિશાળ છે કે તે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઉતારવું અશક્ય છે. આ તત્ત્વનો થોડો પણ તર્ક સ્વીકારવામાં આવે તો એટલા નવા પ્રાંત બનાવવા પડશે કે તેની સંખ્યા જ આ ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના તત્ત્વની અવ્યવહારુતા સિદ્ધ કરશે.''
- ''આજે જો રાષ્ટ્રને કોઈ વાતની જરૂર હશે તો તે જનતાના મનમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના નિર્માણ કરવાની છે. આપણે પ્રથમ ભારતીય છીએ પછી હિન્દુ, મુસલમાન, સિંધી અથવા તો કન્નડ. એવી ભાવના નિર્માણ કરવા કરતાં આપણે પ્રથમ ભારતીય છીએ અને તે પછી પણ ભારતીય જ છીએ.''
- પાકિસ્તાનની માગણી વિશે તેમણે કહ્યું હતું કે, ''આ એક જાતિવાદી માગણી હતી. પાંચ પ્રાંતોમાંના મુસલમાનોની જાતિગત બહુમતીનું રૂપાંતર કરી તેને રાજકીય બહુમતીમાં ફેરવવાનું એક જબરજસ્ત કાવતરું હતું. આ યોજના દેખાય છે તેટલી નિરુપદ્રવી અને નિર્હેતુક નથી. આ યોજના પાછળનો હેતુ ભયંકર છે એ વાતમાં કોઈ શંકા નથી. વેરયુક્ત ન્યાય અને શાંતિ રાખવાનું આ કાવતરું છે.'' તેમણે સને ૧૯૨૯માં જ સમગ્ર દેશને આ અંગે ચેતવણી આપી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે, ''યુદ્ધની સિદ્ધતા એ શાંતિ જાળવવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે.'' આ માટે તેમણે ગાંધીવાદી મુસ્લિમ અગ્રણી નેતા મૌલાના આઝાદે કલકત્તામાં કરેલા ભાષણને ટાંક્યું હતું. જેમાં મૌલાનાએ કહ્યું હતું કે,''હિન્દુઓના

નવ પ્રાંતો સાથે મુસલમાનોના પાંચ પ્રાંતોની રચના થશે. તેથી નવ પ્રાંતોમાં હિન્દુઓ મુસલમાનો સાથે જેવો વ્યવહાર કરશે તેવો જ વ્યવહાર પાંચ પ્રાંતના હિન્દુઓ સાથે કરવામાં આવશે. શું આ મોટો લાભ નથી? મુસલમાનોને પોતાના અધિકારો પ્રસ્થાપિત કરવા એક નવું શસ્ત્ર મળ્યું એવું નથી?'' આમ કરી આંબેડકરે ગાંધીજીની સાથેના મુસ્લિમ નેતાઓની માનસિકતા ઉપર પણ પ્રકાશ પાડી દેશને ચેતવણી આપી હતી.

- મુસ્લિમોની સ્વતંત્ર મતદાર સંઘ અંગેની માંગણી અંગે તેમણે કહ્યું હતું કે, ''દુનિયામાં મુસલમાનો લઘુમતીમાં હોય તેવો ફક્ત હિન્દુસ્તાન એકમાત્ર દેશ નથી. દુનિયાના બીજા દેશોમાં પણ મુસ્લિમ લઘુમતીમાં છે. છતાં ત્યાં તેઓ અલગ મતદાર સંઘની માગણી કરતા નથી. તેમણે વધુમાં કહ્યું કે જાતિવાદી પ્રતિનિધિત્વ મૂળમાં જ એટલું ભૂલભરેલું છે કે આ બાબતમાં ભાવનાનો ભોગ બનવું એટલે દેશના બંધારણમાં એક દોષને કાયમ કરવો.''
- નાસિકના ચિત્તેગાંવમાં એક વિરાટ પરિષદ સને ૧૯૨૯માં ભરાઈ હતી. ત્યારે સામ્યવાદીઓ મુંબઈમાં કામદારોને હડતાળના માર્ગે દોરી રહ્યા હતા. આંબેડકરના મતે હડતાળ એ શસ્ત્ર હતું. જેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ. સામ્યવાદીઓ આ હડતાળનો ઉપયોગ રાજ્યક્રાંતિ માટે કરે છે. વળી કામદારોમાંથી અસ્પૃશ્ય કામદારોની આર્થિક હાલત આ હડતાળને કારણે કથળી હતી. કારણ એક તરફ આવક બંધ થઈ હતી અને બીજી તરફ પઠાણ પાસેથી વ્યાજે લીધેલા કરજમાં આ કામદાર પરિવારો ડૂબતાં જતાં હતાં. તેમણે આ પરિષદમાં જણાવ્યું કે, ''મનુષ્યનું સ્વાભિમાન ટકાવી રાખનાર શિક્ષણ એ એકમાત્ર બાબત નથી, શિક્ષણ લેવાથી જો માણસાઈ આવતી હોત તો સુશિક્ષિતો અને અધિકારીઓ તરફથી અમારા પર અન્યાય થયો ન હોત. માનવતા માટે ઉગ્ર લડત આપો. પોતાનું ધ્યેય હાંસલ કરવાના માર્ગમાં આવતા અવરોધો પોતે જ દૂર કરી તમારા પરનું કલંક તમે પોતે જ ધોઈ નાખો.''
- અસ્પૃશ્યોને તેઓ શિખામણ આપતા કે, ''તમને એક વાત સ્પષ્ટપણે કહેવાની તક હું ઝડપી લઉં છું. અસ્પૃશ્યોનાં તમામ દુઃખ દૂર કરવા માટે રાજકીય સત્તા એ એકમાત્ર ઉપાય નથી. પોતાના સામાજિક જીવનનું

ધોરણ ઊંચું લાવવામાં જ તેમનો ઉદ્ધાર છે. તેમણે પોતાની રહેણી કરણી સુધારવી જોઈએ. તેમની રહેણી કરણી અને વર્તનમાં એવો ફરક થવો જોઈએ કે જેથી તેમને વિશે આદર અને મિત્રતામાં વધારો થાય. તેમણે શિક્ષણ લેવું જોઈએ. માત્ર લખવું, વાંચવું કે અંકગણિત શીખવાથી કશુંયે વળવાનું નથી. તેમના પૈકીનું અનેક લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું ન જાય તો તમામ અસ્પૃશ્ય વર્ગ વિશે લોકોના મનમાં આદરની ભાવના કેવી રીતે વધશે? તેમને તેમના દયાજનક અને આત્મસંતોષીપણામાંથી ધક્કા મારી જાગ્રત કરવાની આવશ્યકતા છે, જેમનામાંથી મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે, તેવું નિર્માણ કરવું જોઈએ.''

- ૭ નવેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ તેઓ ઈંગ્લૅન્ડ જવા ઊપડ્યા. ત્યારે ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાંથી દલિત ચળવળ અંગે બહાર પાડેલા નિવેદન અંગે તેમણે તેમના મિત્રોને જણાવ્યું કે, ''ગાંધીજીનું વલણ બદલાઈને આપણા મતને અનુકૂળ થતું આવતું લાગે છે. પરંતુ આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન અને સહભોજન માટે ગાંધીજીનું મન હજુ માનતું નથી. ગાંધીજીએ ઉપવાસ ન કરવા જોઈએ. કેમ કે એમ કરીને તેઓ નાહક પ્રાણ ગુમાવશે.''
- ઐતિહાસિક 'પૂના કરાર'નું ભવિષ્ય આંબેડકર જાણતા હતા. તેમણે 'પૂના કરાર' બાદ જણાવ્યું કે, ''અલગ મતાધિકાર રાષ્ટ્રને હાનિકર્તા છે. એમ માનીને આપણે કોમી ચુકાદા સામે પૂના કરાર કરવો પડ્યો. પરંતુ હું સ્પષ્ટપણે માનું છું કે બહુમતી પ્રતિનિધિત્વને કદાચ અલગ મતાધિકાર અહિતકર હશે, પરંતુ અલ્પસંખ્યકો માટે તો આ અલગ મતાધિકાર આશીર્વાદરૂપ છે. વળી આપણે આજે જે કરાર કર્યા તેમાં સંયુક્ત મતાધિકારની વ્યવસ્થા કરી, પરંતુ તે દલિતોની અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો ઉકેલ આપશે તેવું નથી. કારણ કે દલિત સમાજને હિંદુસમાજમાં સન્માન સાથે સામાજિક સમતા મળે તે માટે હિંદુ સમાજે પણ સાથ સહકાર આપવો પડશે. આજે દલિત સમાજ જે રીતે અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં પડ્યો છે તેણે હવે જાગ્રત થવું પડશે, આત્મસન્માનની ભાવના જગાડવી પડશે. આ માટે દલિત સમાજે શિક્ષિત બનવું જ પડશે. દલિત સમાજને હિંદુ ધર્મથી દૂર જતો અટકાવવો પડશે ને તે માટે મહાત્મા ગાંધી સમજી ગયા છે. એટલા માટે જ મંદિરો, જળાશયોનાં દ્વાર દલિતો માટે ખોલી નાખવાની જાહેરાતો

થવા લાગી છે. હિંદુ ધર્મને જો જીવાડવો હશે તો અસ્પૃશ્યતાને મારવી જ પડશે.''

- આ અંગે આગળ તેમણે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સંસ્થાના મહામંત્રી શ્રી અમૃતભાઈ ઠક્કર(ઠક્કરબાપા)ને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, ''સ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યો બેઉ કાયદાના બંધનથી અથવા અલગ મતદાર મંડળને બદલે સંયુક્ત મતદાર મંડળની રચના કરવાથી કદી પણ ભેગા થશે નહિ. ફક્ત પ્રેમનુ બંધન જ તેમને એકઠાં રાખી શકશે અને ન્યાય તથા સમાનતા સ્વીકાર્યા વિના પ્રેમ ઉદ્‌ભવતો નથી. સવર્ણ હિન્દુને તેના વિચાર અને આચારમાં ક્રાંતિ કરવાની ફરજ પડાશે ત્યારે જ અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર થશે. એટલે અસ્પૃશ્ય વર્ગોને નાગરિકત્વના સીધા સાદા અધિકારો મેળવી આપવા કૂવામાંથી પાણી ભરવું, નિશાળમાં તેમનાં બાળકોને દાખલ કરવાં, ગામડાના ચોરામાં પ્રવેશ આપવો અને તેમને બળદગાડી, ઘોડાગાડી, હોડી વગેરે વાહનોનો બેરોકટોક ઉપયોગ કરવા દેવા માટે આંદોલન કરવું. આ ચળવળ સફળ બનાવવી હોય તો તમારે સમાજ સેવકોની એક સેના તૈયાર કરવી પડશે. આ સ્વયંસેવકો અસ્પૃશ્યોને એમના અધિકારો માટે લડવા ઉત્તેજન આપી પ્રવૃત્ત કરશે અને સરકારી કચેરીઓમાંથી દાદ મેળવવા નાણાં તેમજ બીજી જરૂરી મદદ કરશે.''
- ગાંધીજી સાથે તેમને થયેલા અનુભવોને આધારે તેમનો મત ખૂબ અંતિમ કક્ષાનો બંધાયો હતો. કહેવાય છે કે ભારતના રાજકારણમાં ડૉ. આંબેડકર જેવી સ્પષ્ટ અને આકરી જબાન તે વખતે બીજા કોઈ નેતાની નહોતી. ખરેખર ક્રાંતિકારી કદી પણ ગોળ ગોળ મીઠી ભાષામાં બોલતા નથી અને આગેકૂચ વખતે ધૂળ અને ધુમાડો ઉડાડ્યા વિના પણ રહેતા નથી. જો કોઈ માણસ ગાંધીજી એક પવિત્ર વ્યક્તિ હોવાની વાત આંબેડકર સમક્ષ કરે, તો તરત તેઓ ગુસ્સે થઈને કહેતા ''ગાંધીજી ઘુવડ જેવા અપવિત્ર અને અશુભ છે.'' ''ગોળમેજી પરિષદ વખતનું ગાંધીજીનું વર્તન અત્યંત વિશ્વાસઘાતી હતું. કોઈ હલકી કક્ષાનો બદમાશ પણ આવું વર્તન કરે નહિ. જો 'મુખ મેં રામ, બગલ મેં છૂરી' એ પ્રકારના માણસને મહાત્મા ગણી શકાય તો મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એવા મહાત્મા છે.''

- હું ખુલ્લંખુલ્લા કહું છું હું નથી માનતો કે આ દેશમાં કોઈ વિશેષ સંસ્કૃતિને સ્થાન હોય. પછી તે ભલે હિંદુ સંસ્કૃતિ હોય, મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ હોય, કન્નડ સંસ્કૃતિ હોય કે ગુજરાતી સંસ્કૃતિ હોય. આ એવી બાબતો છે જેનો આપણે ઈન્કાર કરી શકીએ નહીં. પરંતુ તેવી બાબતોને વરદાન તરીકે વિકસાવવાની નથી. તેવી બાબતોને અભિશાપ તરીકે તેમજ જે આપણી વફાદારીને વિભાજિત કરતી હોય અને આપણને આપણા તમામ ધ્યેયથી દૂર લઈ જતી હોય તેવી ગણવાની છે. આ સમાન ધ્યેય એટલે આપણે સૌ ભારતીય છીએ તેવી ભાવનાનું નિર્માણ કરવું. જ્યારે કેટલાક લોકો એમ કહે છે, અમે હિંદુ અથવા મુસલમાન પહેલાં છીએ અને ત્યાર બાદ ભારતીય છીએ તે મને ગમતું નથી. હું સાફ સાફ કહું છું કે, દેશ પહેલા અને ધર્મ પછી. કેટલાક લોકો કહે છે ધર્મ પહેલાં અને દેશ પછી. પરંતુ હું કહું છું દેશ પહેલાં અને પછી પણ દેશ જ.
- જે વ્યક્તિનાં પ્રેમ અને ઘૃણા પ્રબળ નથી તે વ્યક્તિએ એવી આશા પણ ન રાખવી જોઈએ કે, તેનાં સંતાનો પર કોઈ પ્રભાવ મૂકી જશે અને તે એવી સહાયતા પ્રદાન કરશે. જે મહાન સિદ્ધાંતો અને સંઘર્ષ વિનાનાં લક્ષ્યો માટે ઉચિત હોય. હું અન્યાય, અત્યાચાર, આડંબર અને અનર્થને ઘૃણા કરું છું. વળી મારા આલોચકોને બતાવવા માંગું છું કે, હું મારા આ ભાવોને મારા વાસ્તવિક બળ અને શક્તિ માનું છું અને તે કેવળ પવિત્ર પ્રેમની અભિવ્યક્તિ છે. જે હું, એ લક્ષ્યો અને ઉદ્દેશ્યો માટે પ્રગટ કરું છું, જેના પ્રતિ મારો અતૂટ વિશ્વાસ છે.
- અહિંસાનો સિદ્ધાંત મને ગમે છે, પરંતુ અહિંસા અને શરણાગતિમાં ફરક છે. શરણે થઈ ગુલામગીરીનું અને લાચાર જીવન જીવવું શોભાસ્પદ નથી. આ અંગે હું સંત તુકારામ સાથે સહમત છું. દુરાચારીઓનો નાશ અને સદાચારીઓની રક્ષા એ પણ અહિંસા જ છે. જોકે પ્રાણીમાત્ર પર દયા કરવી એ અહિંસાનો એક ભાગ છે. તોપણ દુરાચારીઓનો નાશ એ પણ અહિંસાનો એક ભાગ છે. શક્તિ અને ચારિત્ર્ય એ જ તમારું ધ્યેય હોવું જોઈએ.
- બળપ્રયોગ અસ્થાયી વ્યવસ્થા છે. બળપ્રયોગ વડે થોડાક સમય પૂરતી શાંતિ સ્થપાઈ શકે છે, પણ કાયમી અને વાસ્તવિક ઇચ્છા રહેતી હોય છે. જે દેશને વારંવાર જીતવો પડે એવા દેશ પર શાસન કરવું અઘરું

છે. આતંકવાદી વાતાવરણમાં બળપ્રયોગ હંમેશાં સાર્થક સાધન બની શકતું નથી. સૌ કોઈએ સમજી લેવું જોઈએ કે હથિયારોથી ક્યારેય કાયમી વિજય પ્રાપ્ત થતો નથી.

- ગુલામીની લાંબી જિંદગી જીવવા કરતા આઝાદીનું ક્ષણિક જીવન જીવવું વધુ સારું.
- એ વાત સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી સંદેહ ઊપજતો નથી, ત્યાં સુધી પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. આપણે એ પણ જોયું કે સભ્યતા માનવીના જ્ઞાનના યોગદાન પર નિર્ભર રહે છે અને તે વાત પર પણ અવલંબિત રહે છે કે જ્ઞાનને ક્યાં સુધી સંચારિત કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ લોકો પોતાનાં જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થઈને બેસી જતાં નથી. જે વ્યક્તિ પોતાનાં જ્ઞાન અને વિચારોને સંપૂર્ણ માને છે અને તેનાં જ્ઞાનના આધારને ઢંઢોળવાનું કષ્ટ ઉઠાવતા નથી, તેમના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. તે તેમના વડવાઓ પાસેથી શીખ્યા છે અને સાંભળ્યું છે તેને જ સત્ય માને છે. તેની વિરુદ્ધ કંઈ પણ કહેવામાં આવે તો તેમને ભયાનક લાગે છે. હવે જ્યારે તેમની માનસિક સ્થિતિ આવી જ હોય ત્યારે નવાં સત્યો અને તથ્યોનો સ્વીકાર કરવો તેમને અસંભવ લાગશે, જે તેમના ચીલાચાલુ નિર્ણયોની સાથે મેળ ખાતા નથી.
- ત્યારે જ ઔચિત્ય ગ્રહણ કરી શકે કે જ્યારે લોકો જાતિ, જ્ઞાતિ, રંગ તથા ઊંચનીચના ભેદભાવ ભુલાવી તેમનામાં રહેલી સામાજિક ભ્રાતૃત્વની ભાવનાને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપે.
- સર્વે મનુષ્યો એક જ માટીમાંથી બન્યા છે. તેથી સૌને અધિકાર છે કે તેઓ પોતાની સાથે સારા વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે.
- પ્રત્યેક પ્રગતિ માટે મૂલ્ય ચૂકવવું પડે છે જે મૂલ્ય ચૂકવે એ પ્રજા જ પ્રગતિ હાંસલ કરે છે.
- એક ઇતિહાસકાર ચોક્કસ, નિખાલસ, નિષ્પક્ષ, આવેગમુક્ત, સ્વાર્થ, ભય અને અનુરાગથી પર તેમજ સત્યનિષ્ઠ હોવો જોઈએ, જે સત્ય ઇતિહાસની જનની છે, જે (ઇતિહાસ) મહાન કાર્યોનો સંરક્ષક છે, જે વિસ્મૃતિનો શત્રુ અને ભૂતકાળનો સાક્ષી છે તેમજ ભવિષ્યનો નિયામક છે. ટૂંકમાં એક ઇતિહાસકાર ખુલ્લા દિમાગનો હોવો જોઈએ પણ ખાલી દિમાગનો હોવો જોઈએ નહિ. આવા ઇતિહાસકારે તેની સમક્ષ પડેલા

સઘળા પુરાવા ચકાસવા તત્પર રહેવું જોઈએ. પછી ભલેને તે પુરાવા બનાવટી હોય.

- હું કોઈ પણ સમાજની પ્રગતિનું અનુમાન એ વાતથી કરું છું કે એ સમાજની મહિલાઓની સ્થિતિ કેવી છે? નારીની ઉન્નતિ વિના પરિવાર, સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રની પ્રગતિનાં સ્વપ્ન જોવાં એ તો રણમાં વહાણ ચલાવવા સમાન છે.
- ભારતમાં સમાજસુધારણાનો માર્ગ સ્વર્ગના માર્ગ જેટલો જ કઠિનતાઓથી ભરેલો છે. ભારતમાં સમાજ સુધારકોના પ્રશંસકો અલ્પ અને આલોચકો વધારે છે. મારા મનમાં એ પ્રશ્ને જરાય સંદેહ નથી કે જ્યાં સુધી આપણે વર્તમાન સમાજનો ઢાંચો નહીં બદલીએ ત્યાં સુધી પ્રગતિના રૂપમાં આપણે ખાસ કશું પામી શકવાના નથી.
- શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને કારણે સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને દૂર કરાય અને ખરાબ વ્યક્તિને કારણે સારી વ્યક્તિને દૂર કરાય એવું કશું ન થવું જોઈએ. અમૂર્ત સિદ્ધાંત સાથે કોઈને તકરાર હોઈ શકે નહિ. પણ માનવી યંત્ર નથી. તે કેટલાક પ્રત્યે સહાનુભૂતિની તો અન્ય પ્રત્યે દ્વેષની લાગણી દર્શાવતો માનવી છે. શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ માટેય આ સાચું જ છે. તેનામાં પણ વર્ગભેદ વર્ગદ્વેષની લાગણીઓ હોય છે. આ ખ્યાલોનું ધ્યાન રાખીએ તો શાસકવર્ગો અને દાસવર્ગોના એકબીજા માટેના અભિગમોમાં જે ભેદ છે, તે એક રાષ્ટ્રની વ્યક્તિના અન્ય રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ પ્રત્યેના અભિગમ જેવા જ હોય છે.
- આપણાં સામાજિક અને આર્થિક ધ્યેયો બંધારણીય માળખામાં રહી પરિપૂર્ણ કરવા જોઈએ. નાગરિકો દ્વારા કાયદાનું ઉલ્લંઘન, અસહકાર, હઠાગ્રહ, સત્યાગ્રહ વગેરે ગેરબંધારણીય માર્ગોને બંધ કરવા જોઈએ. જ્યારે આર્થિક અને સામાજિક માળખાંને સમૃદ્ધ બનાવવા કોઈ બંધારણીય ઉપાયો ન હોય ત્યારે જ ન્યાયિક રીતે બંધારણને ઉવેખ્યા વિના સામાજિક અને આર્થિક ધ્યેયો પાર પાડવાં જોઈએ. પરંતુ જ્યારે બંધારણીય ઉપાયો અને ઉદ્દેશ્યો નજર સમક્ષ હોય ત્યારે ગેરબંધારણીય રીતો અપનાવવી ન જોઈએ. આ ગેરબંધારણીય રીતો એ અરાજકતાનું કારણ છે. તેથી દેશને સમૃદ્ધ બનાવવા આવી અરાજકતા ફેલાવે તેવી રીતરસમો છોડી દેવી પડશે.

- અસમાનતા જેવી નરી સ્વાર્થી વસ્તુને પરંપરા બનાવવી તે જેટલું સહેલું છે, તેટલી સહેલાઈથી સત્યને આદર્શ બનાવી શકાતું નથી. માણસ પોતાના અંગત સ્વાર્થને આદર્શ (પરંપરા) બનાવે છે. આવા સ્વાર્થને પરંપરા બનાવવી એ અપરાધ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. આ અસમાનતા (સ્વાર્થ) પરંપરા છે, તેવો અભિપ્રાય પણ સદાચારનો વિરોધ કરે છે. સમ્યક સમજણ ધરાવતો કોઈ પણ સમાજ આવી પરંપરાને સ્વીકારે જ નહિ એટલું જ નહિ પણ ઈતિહાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો, વ્યક્તિ અને સમાજે જે પ્રગતિ કરી છે તે માત્ર નૈતિક સિદ્ધાંતને કારણે જ કરી છે. માટે જે કાંઈ ખોટી પરંપરા પડી હોય તે, કદી પણ શાશ્વત પરંપરા હોતી નથી. પરંતુ તે પરંપરાને સત્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ફરીથી શાશ્વત બનાવવી જોઈએ.
- મૂલ્યો આદર્શ માપદંડ તરીકે સારાં છે અને અનિવાર્ય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજ માપદંડ વિનાનો હોઈ શકે નહીં. પરંતુ આ માપદંડ સમય અને સંજોગોના પ્રવાહ સાથે પરિવર્તન પામતો હોવો જોઈએ. કોઈ પણ માપદંડ કાયમ માટે નિશ્ચિત કરેલો હોવો જોઈએ નહીં. આપણા માપદંડ ને મૂલ્યોમાં હંમેશાં પુનઃમૂલ્યાંકનની જોગવાઈ હોવી જોઈએ. મૂલ્યોનાં પુનઃમૂલ્યાંકન માટે ખુલ્લા રહેવાની શક્યતા ત્યારે જ હોઈ શકે, જ્યારે સામાજિક સંસ્થાને (ધર્મની) પવિત્રતાના વાઘા પહેરાવ્યા ન હોય! પવિત્રતાનો આચાર-વિચાર તેનાં મૂલ્યોનાં પુનઃમૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયાને અવરોધે છે. બસ એક વખત પવિત્ર એટલે કાયમને માટે પવિત્ર!
- મારું મન ખુલ્લું છે જોકે તે ખાલી નથી. ખુલ્લા મનવાળી વ્યક્તિ સદૈવ અભિનંદનને પાત્ર છે. પરંતુ ઘણી વખત એવું બને છે કે ખુલ્લું મન ખાલી પણ હોય. આવું ખુલ્લું મન ઘણી વખત સુખદ અથવા દુઃખદ પરિસ્થિતિ સર્જે છે. ખાલી મગજ ધરાવતી વ્યક્તિ પર સંકટ સહેલાઈથી વર્ચસ્વ જમાવી દે છે. આવી વ્યક્તિ માલસામાન અને સુકાન વિનાના વહાણ જેવી હોય છે. જે સાચી દિશાના અભાવે ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી જાય છે.
- ગોરા લોકો દ્વારા નિગ્રો ઉપર જેટલા અત્યાચારો થાય છે, તેનાથી અનેકગણા અત્યાચારો સવર્ણો દ્વારા દલિતો ઉપર કરવામાં આવે છે. નિગ્રો ગુલામ ઉપર માત્ર શારીરિક અત્યાચારો થાય છે. જ્યારે દલિતો

ઉપર શારીરિક-માનસિક અત્યાચારો થાય છે. ગોરા લોકોએ નિગ્રોના દેહને દઝાડ્યો છે. જ્યારે સવર્ણોએ દલિતોનાં મન મારી નાખ્યાં છે. દેહ દઝાડવા કરતાં મન મારવું ઘણું જ ઘાતક છે. તેનો સર્વે સ્વીકાર કરશે જ.

- મારા સમગ્ર જીવન દરમિયાન હું વિદ્યાર્થી જ રહેવા ઇચ્છતો હતો. જ્ઞાન ક્ષુધાના પરિતોષ માટે પેટની ક્ષુધાને દબાવીને પણ મેં અનેક ગ્રંથો ખરીદ્યા હતા. પ્રાધ્યાપક તરીકેની નાનકડી નોકરી સ્વીકારી સુખેથી જીવન વિતાવવાની મારી મનીષા હતી. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે કહો કે દુર્ભાગ્યે કહો હું અછૂતોનાં આંદોલનમાં આવી ચઢ્યો પછી તેમાં ખૂંપી ગયો... માણસો નહીં, નાણાં નહીં અને બુદ્ધિમત્તાની પણ ભારે ઊણપ ધરાવતા એવા અછૂત સમાજની આ સ્થિતિમાં આ સમાજનું કાર્ય કરવું અતિ કઠિન છે. પરંતુ હું અવિરતપણે કરતો જ રહ્યો... કરતો જ રહ્યો.
- સંસારમાં માણસને જે સુખદુ:ખ ભોગવવાં પડે છે તે ઈશ્વરેચ્છાથી આવે છે. દારિદ્ર આપણા માટે જ છે એમ લોકો માને છે. આપણને આવા નીચ માનવાની વૃત્તિ છોડો. સહભોજન અને મંદિરપ્રવેશ સામે મારો વિરોધ નથી. પણ આનાથી આપણને રાજકીય હક્ક મળવાના નથી. હવે પછી જે કાયદાઓ ઘડાશે તે અસ્પૃશ્ય વર્ગોની સંમતિથી ઘડાશે. આ એક સામાજિક ક્રાંતિ છે. આપણે કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવવાની જરૂર છે. અન્ન, કપડાં અને રહેવા માટે સારું મકાન આપણને મળવું જ જોઈએ. અસ્પૃશ્ય વર્ગોમાંથી પણ આંતરિક જાતિભેદ દૂર થવો જોઈએ.
- રાષ્ટ્રને નેતૃત્વ જોઈએ ત્યારે રાષ્ટ્રને નેતૃત્વ કોણ આપી શકે? એ પ્રશ્ન છે. હું એ કહેવાનું સાહસ કરું કે માત્ર શ્રમિકો જ રાષ્ટ્રને જરૂરિયાત વખતે નેતૃત્વ પૂરું પાડવા માટે શક્તિમાન છે. બીજી વસ્તુઓ કરતાં સાચા નેતૃત્વ માટે સ્વતંત્ર વિચારધારા અને આદર્શવાદ જરૂરી છે. એકલો આદર્શવાદ તો થોડાક કુલીન વર્ગના લોકો માટે શક્ય છે. પરંતુ આદર્શવાદ અને સ્વતંત્ર વિચારધારા મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે શક્ય નથી. રાષ્ટ્રને દોરવણી આપવા માટે સ્વતંત્ર વિચારધારા અને આદર્શવાદની જરૂર છે. તેનું સ્વાગત કરવા મધ્યમ વર્ગના લોકો તૈયાર નથી. તેઓમાં નવો ચીલો ચાતરવાની ઇચ્છા જ નથી, જે હજુ મજૂર

વર્ગના લોકોમાં જીવંત છે. રાજકીય ભાવિ માટે આ એક અગત્યનું પાસું છે, જે શ્રેષ્ઠ ભૂતકાળ પાછો લાવવા માટે જરૂરી છે. શ્રમિકોનું નેતૃત્વ ભારત અને ભારતીયોની એકતા અને સંઘર્ષ માટે જરૂરી છે. વિજયનો આસ્વાદ સ્વતંત્રતા અને નવા સામાજિક ઢાંચા માટે જરૂરી છે. આવા વિજય માટે બધાએ સંઘર્ષ કરવો જોઈએ. આ વિજય આસ્વાદથી પિતૃ મુલકમાં સમાનતા અને એકતાના અધિકારને નકારી શકાશે નહિ.

- મજૂરોનો ધર્મ આંતરરાષ્ટ્રીયતા છે. તે રાષ્ટ્રવાદમાં માને છે. કારણ કે, પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકસભા, જવાબદાર અમલદારી પ્રથા, બંધારણીય પ્રણાલિકાઓ વગેરે લોકશાહીના આધારસ્તંભો, રાષ્ટ્રીય ભાવનાને કારણે એક સૂત્રમાં બંધાઈ વધુ સારી રીતે કાર્ય કરે છે. તેથી મજૂરની સંવેદના રાષ્ટ્રવાદમાં રસ ધરાવે છે. રાષ્ટ્રવાદ મજૂર માટે અંતિમ લક્ષ્ય નથી કે જે અંતિમ લક્ષ્ય માટે મજૂરો જીવનના શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતોની સાથે બાંધછોડ કરવા સંમત થાય.
- ગાંધી હોય કે જિન્ના હું વ્યક્તિપૂજામાં માનતો નથી. તે ન્યાયે રાનડેની વ્યક્તિપૂજામાં હું જોડાઈ શકું નહીં. આપણે ત્યાં વ્યક્તિપૂજા ને તે પછી મૂર્તિપૂજા ચાલી છે. જે કમનસીબ છે. હું તો કહું છું કે 'ખિસ્સાકાતરુથી સાવધ રહો' તેવા પાટિયાની જેમ 'મહાપુરુષોથી સાવધ રહો' તેવાં પાટિયાં મૂકવાની જરૂર છે. વ્યક્તિના આદર્શોની, કાર્યની કિંમત થવી જોઈએ.
- યાત્રા કરવાથી, એકાદશી, સોમવાર વગેરે ઉપવાસ કરવાથી કે શનિ મહાત્મય, શિવલીલામૃત, ગુરુચરિત્ર વગેરે પોથીઓનું પારાયણ કરવાથી તમારો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. તમારા વડીલ-પૂર્વજો હજારો વર્ષથી એ બધું કરતાં આવ્યા હતા, પરંતુ એથી તમારી દયાજનક પરિસ્થિતિમાં તસું સરખો પણ ફરક પડ્યો છે ખરો? અગાઉની જેમ જ હજુ તમારાં અંગો પર ચીંથરેહાલ વસ્ત્ર જ છે. હજુ પણ તમારા પૂર્વજોની જેમ જ તમારે તમારા તરફ ફગાવાતાં એંઠવાડ પર જ વનનિર્વાહ ચલાવવો પડે છે. ઢોરઢાંખર માટેની જગ્યા કરતાં પણ ગંદા રહેઠાણમાં જ તમારે વસવું પડે છે. હજુ પણ મરઘાં-કૂકડાની જેમ તમે અનેક રોગચાળાનો ભોગ બની રહ્યાં છો. તમે કરેલા ધાર્મિક ઉપવાસો, વ્રતો કે તપશ્ચર્યા કોઈએ પણ તમને ભૂખમરામાંથી છોડાવ્યા નથી.
- શિક્ષણ એ એક બેધારી તલવાર હોવાથી તેના ઉપયોગમાં જોખમ

પણ રહેલું છે. ચારિત્ર્યહીન અને વિનયહીન સુશિક્ષિત મનુષ્ય પશુ કરતાં પણ વધુ ભયંકર હોય છે. સુશિક્ષિત માણસોનું શિક્ષણ ગરીબ જનતાનાં હિતોનું વિરોધી હોય, તો તેવા સુશિક્ષિત મનુષ્યો સમાજ માટે અભિશાપરૂપ બની જાય છે. એવા મનુષ્યો ધિક્કારપાત્ર હોય છે.

- ચારિત્ર્ય શિક્ષણ કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વનું છે. તરુણોમાં ધર્મ તરફ જે ઉદાસીનતા પ્રવર્તી રહી છે તે જોઈને મને દુ:ખ થાય છે. ધર્મ તો અફીણની ગોળી છે એમ કેટલાક લોકો કહે છે. પરંતુ એ વાત સાચી નથી. મારામાં જે કોઈ સાચા ગુણો છે, અથવા તો મારા શિક્ષણને લીધે સમાજનું જે કંઈ હિત સાધી શકાયું છે, તે મારામાં રહેલી ધર્મભાવનાને કારણે જ શક્ય બન્યું છે. મારે ધર્મ જોઈએ છે, પરંતુ ધર્મના નામે ચાલતો ઢોંગ મને ખપતો નથી.
- સાહિત્યકારોને હું આગ્રહપૂર્વક કહેવા માગું છું કે, તમે તમારાં સાહિત્યસર્જન દ્વારા ઉદાત્ત જીવનમૂલ્યો અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરો. તમારા વિચારો સંકુચિત કે સીમિત ન રાખતાં તેમને ઉદાર અને ઉદાત્ત બનાવો. તમારી વાણીને ચાર દીવાલોમાં મર્યાદિત ન રાખતા ગામેગામના ગહન અંધારા દૂર કરવા, ચોમેર પ્રકાશ ફેલાવો. તમારે ભૂલવું ન જોઈએ કે આપણા દેશમાં ઉપેક્ષિતોનું, દલિતોનું અને દીન-દુખિયારાંઓનું એક અલગ વિશ્વ છે. તેમનું દુ:ખ, તેમની વ્યથા સમજો અને સાહિત્ય દ્વારા તેમનું જીવન ઉન્નત બનાવવા તમે તમારી સર્જનશક્તિ સમર્પિત કરો. ખરી માનવતા એમાં જ છે.
- હું તમને કહું છું, ધર્મ મનુષ્ય માટે છે. મનુષ્ય ધર્મ માટે નથી. આ જગતમાં તમારે સંગઠિત બનવું હોય, સમાજને એક સંઘ બનાવવો હોય અને આ જગતમાં યશ સંપાદન કરવો હોય તો હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરો. જે ધર્મ તમને માણસ તરીકે ઓળખવા તૈયાર ન હોય, જે ધર્મ તમારા પેટમાં પાણી પડવા દેતો નથી, તે ધર્મ તો 'ધર્મ' સંજ્ઞા માટે જ અપાત્ર છે. જે ધર્મ તમને શિક્ષણ લેવા દેતો નથી, તમારા ઐહિક ઉત્કર્ષની આડે આવતો રહે છે. તે ધર્મ ધર્મ ગણાવા માટે યોગ્ય નથી. જે ધર્મ તેના અનુયાયીઓને તેમના ધર્મબાંધવો સાથે માનવતાપૂર્વક વર્તવાનું શીખવતો નથી. તે ધર્મ નથી, પણ એક રોગ છે. જે ધર્મ તેના અનુયાયીઓને અમંગલ પશુઓના સ્પર્શને સહન કરવાનું તો શીખવે છે, પણ માણસના સ્પર્શને અસહ્ય ગણાવે છે, તે ધર્મ નથી પણ

ગાંડપણ છે. જે ધર્મ અમુક વર્ગોને શિક્ષણથી દૂર રાખે છે, ધનસંચય કરવા દેતો નથી અને શસ્ત્ર પણ ધારણ કરવા દેતો નથી તે ધર્મ નથી, માનવજીવનની ઠેકડી છે. જે ધર્મ અજ્ઞાનીઓ અજ્ઞાની રહે અને નિર્ધનો નિર્ધન રહે તેમ કહેતો હોય તે ધર્મ નથી પણ એવા સંબંધિત વર્ગ માટે એક શિક્ષા સમાન છે.

- હું મારા દલિત-ભાઈઓને એક પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છું છું કે તમોએ સમાજ માટે શું કર્યું? તમે લોકો ગૃહસંસારની જંજાળમાં જ પડ્યા ન રહેશો. પરંતુ જે સમાજમાં તમારો જન્મ થયો છે તે સમાજની પરિસ્થિતિ શું છે તે તરફ઼ તમારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. આપણા સમાજની ઉન્નતિ અને ઉદ્ધાર માટે શક્ય એટલો ત્યાગ કરો. તમે નોકરી કરતાં કરતાં પણ જેટલી બને તેટલી દાનની મદદ કરો. મહામુસીબતે મેળવેલી સુવિધાઓનો વધુમાં વધુ લાભ ઉઠાવો અને ભણતર બાદ સરકારના મહત્ત્વના સ્થાનો પર કાબૂ મેળવો. જ્યાંથી સમાજની વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકશો. જો તે સરકારી સહાયનો ઉપયોગ કરી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત ન કર્યું અને ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પ્રાપ્ત ન કર્યા તો પાછળથી પશ્ચાતાપ થશે. ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આ સમાજને ક્યારેય ભૂલશો નહીં.

ડૉ. આંબેડકર વિશે મહાનુભાવોના વિચારો

- કોલ્હાપુર સંસ્થાન માણગાંવમાં રાજ્ય તરફથી અસ્પૃશ્યોની પ્રથમ પરિષદ માર્ચ ૧૯૨૦માં ભરાઈ હતી. આ પરિષદમાં શાહુ મહારાજ વિશેષ ઉપસ્થિત હતા. તેમણે પરિષદને જણાવ્યું કે, ‘‘મારા રાજ્યમાંના બહિષ્કૃત પ્રજાજનો, તમે તમારા સાચા નેતા શોધી કાઢ્યા છે. તે માટે હું તમને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપું છું. મને ખાતરી થઈ છે કે ડૉ. આંબેડકર તમારો ઉદ્ધાર કર્યા વિના જંપશે નહીં, એટલું જ નહીં એક એવો સમય આવશે કે તેઓ આખા ભારતના નેતા બનશે. મારું મન મને આવું કહે છે.’’
- અમેરિકાના અભ્યાસના કાર્યકાળ દરમ્યાન તેઓ પ્રખર રાષ્ટ્રભક્ત અને દેશભક્તિની અહર્નિશ જલતી મશાલ સમાન લાલા લજપતરાયના સંપર્કમાં આવ્યા. ડૉ. આંબેડકરથી લાલાજી પ્રભાવિત થયા અને આંબેડકર માટે સેંલિંગ્મનને લાલાજીએ કહ્યું: ‘‘આ વિદ્યાર્થી ફક્ત ભારતીય વિદ્યાર્થીઓમાં જ નહીં, અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.’’
- તા. ૪ નવેમ્બર, ૧૯૨૭ મુંબઈમાં દામોદર સભાગૃહમાં ‘બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા’’ વતી બ્રિટિશ લોકસભાના મજૂર પક્ષના સભ્ય માર્ડી જોન્સને સન્માનવાનો કાર્યક્રમ થયો. તેમાં જોન્સે કહ્યું કે ‘‘ઇંગ્લૅન્ડ, આયર્લૅન્ડ અને સ્કોટલૅન્ડ વગેરે મળી જેટલી લોકસંખ્યા થાય છે તેના કરતાં અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા આ દેશમાં વધારે છે. તેમને માણસાઈના અધિકારો આપવામાં આવતા નથી. તે શરમજનક અને લાંછનરૂપ વાત છે. અંગ્રેજોની માફક બ્રાહ્મણોને લાગે છે કે તેઓ સર્વજ્ઞાતિ સુધારક છે. પોપનો પરાજય પ્રોટેસ્ટન્ટોએ કર્યો, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.’’ વધુમાં તેમણે કહ્યું કે, ‘‘સદ્‌ભાગ્યે અસ્પૃશ્ય સમાજમાં આંબેડકર જેવો નિષ્ઠાવાન મહાર પુરુષ જન્મ્યો છે. આ મહાપુરુષ અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર કરશે, એવો મને વિશ્વાસ છે.’’
- બ્રિટિશ વડાપ્રધાન મેકડોનાલ્ડ, (પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં ભાષણ આપ્યા બાદ આંબેડકરને અભિનંદન આપતાં બોલેલા) ‘‘આંબેડકરનું આ ભાષણ એટલે વક્તૃત્વ કલાનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. ’’

- ગોળમેજી પરિષદમાં ભાષણ સાંભળ્યા પછી શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ (તેમના પત્ની સાથે વાત કરતા) ''આપણા બધા પ્રયત્નો અને પૈસા સાર્થક થયા. આજે એક મહાન કાર્યમાં મળેલી સફળતા જોઈને તેમને પ્રાપ્ત થયેલા યશથી આનંદ થયો.''
- કોચીન સંસ્થાનના કૉંગ્રેસના કાર્યકરો દ્વારા જૂન ૧૯૩૧માં મંદિર પ્રવેશ માટે આંદોલન ચાલતું હતું. અસ્પૃશ્યોએ આંબેડકરને પૂછ્યું કે, ''કૉંગ્રેસે ચલાવેલા મંદિરપ્રવેશના આંદોલનમાં જોડાવું કે નહિ?''

  તેમણે જણાવ્યું કે, ''તેમની મદદ ઉપર આપણે અવલંબિત રહેવું જોઈએ નહિ અને તેમ કરવાથી નિષ્ફળતા જ મળશે. આપણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અને માણસાઈ આપણે પોતે જ પ્રયત્ન કરીને મેળવવું જોઈએ.''
- કુલાબા સમાચાર - મહારાષ્ટ્ર

  આ સમાચારપત્રનો આંબેડકર સાથે સામાજિક સુધારાના મુદ્દે વિરોધ હતો. તેણે એ વિરોધને ભૂલી જઈ ચીરનેર ખટલામાં જે સ્વદેશાભિમાન બતાવ્યું એ બદલ ધન્યવાદ આપ્યા. સાયમન કમિશનના આગમન પ્રસંગે આંબેડકરે કરેલી દેશસેવા, ગોળમેજી પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનમાં બતાવેલો દેશપ્રેમનો ઉલ્લેખ કરીને અખબારે લખ્યું, ''આંબેડકર પૂર્ણ રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના નેતા છે. બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં પોતાની અને માતૃભૂમિની કીર્તિ તેઓ વધારે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. ભારતમાતાના પગમાં પડેલી ગુલામીની બેડીઓ તોડવાના કાર્યમાં તેમને ગોળમેજી પરિષદમાં મહાત્મા ગાંધી અને અન્ય નેતાઓનો ભરપૂર સાથ મળે.''
- ઈન્ડિયન ડેઈલી મિરર

  ''આંબેડકર અજોડ રાષ્ટ્રભક્ત છે. ભારતને સ્વયંશાસિત સરકાર મળે એવી તેમની લાગણી છે. ભાવિ વાદવિવાદમાં અને રાજકીય બંધારણની બાબતમાં મતદાનના અધિકારનો પ્રશ્ન અત્યંત મહત્ત્વનો બનવાનો છે. તે બાબતમાં અસ્પૃશ્ય સમાજનો આ પ્રભાવશાળી પ્રતિનિધિ અત્યંત મૌલિક કાર્ય કર્યા સિવાય રહેશે નહિ.''
- મિસ મેયોએ ''મધર ઈન્ડિયા'' ગ્રંથના બીજા ભાગમાં આંબેડકર વિશે કરેલાં બેજવાબદાર વિધાનોનો ઉત્તર આપતા 'ફ્રી પ્રેસ જર્નલ'ના સંવાદદાતાએ લખ્યું, ''ડૉ. આંબેડકરની સ્વતંત્ર, નીડર અને સ્વાભિમાની

વૃત્તિ સરકાર, હિન્દુ, મુસલમાન આ બધાને જ અપ્રિય, એક પ્રકારની અસ્વસ્થતાનું નિર્માણ કરશે. એવી લાગણી હોય તોપણ અસ્પૃશ્ય વર્ગના સ્વીકૃત કાર્યની કાળજી લેવા માટે સમર્થ અને લાયક છે એ વિશે કોઈના મનમાં કશી જ શંકા લાગતી નથી.''

- ♦ સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા

  ''ગોળમેજી પરિષદમાં આંબેડકર અને ના. મ. જોષીની નિયુક્તિ એટલે જનતાના સાચા પક્ષકારોની નિયુક્તિ. સમાજના નિમ્ન સ્તરમાંથી આ બન્ને નેતાઓનો ઉદય થયો છે. એક ગરીબ મજદૂર નેતા તો બીજો જન્મથી અને તત્ત્વથી અસ્પૃશ્યોનો નેતા. જે ગરીબ અને પદદલિત પ્રજાના અધિકારો અને હિતો માટે તેઓ સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે તે પ્રજા જેવું તેમનું ધ્યેય સરળ અને સાદું છે. તેઓ માતબર નેતાઓની શેહશરમમાં તણાયા વગર ગરીબ, મજદૂર અને પદદલિત પ્રજાનાં હિતો માટે જે અબાધિત એવાં તત્ત્વો છે તે તત્ત્વોના પુરસ્કાર માટે નીડરપણે આગ્રહ રાખશે.''

- ♦ ઐતિહાસિક પૂના કરાર પછી રજનીશજી નામક કાર્યકર્તાએ આ સમગ્ર ઘટનાક્રમને મુલવતાં જણાવ્યું કે, ''ગાંધીજીએ ઉપવાસના સત્યાગ્રહથી, પોતાના જ વિચારોને ઠોકી બેસાડ્યા એ પણ એક હિંસા જ છે, ને ગાંધીજીના પ્રાણ બચાવી આંબેડકર અહિંસક સાબિત થયા.''

- ♦ ૧૯૩૮માં સરકારી લો કૉલેજ, મુંબઈના આચાર્યપદેથી રિટાયર થયા ત્યારે લો કૉલેજનું મૅગેઝિન લખે છે, ''જ્ઞાન તથા કર્તૃત્વ બન્ને બાબતમાં વિદ્યાર્થીઓનો અત્યંત આદર પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા એવા પ્રિન્સિપાલની મોટી ખોટ કૉલેજને પડશે. તેઓ અત્યંત કાળજીપૂર્વક અને મહેનતથી વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરીને આવતા અને વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમનાં વ્યાખ્યાનો એકચિત્તે સાંભળતા.''

બંધારણની રચના બાદ મહાનુભાવોના ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર માટેના વિચારો

♦ ભારતીય સંવિધાન સભાના અધ્યક્ષ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ કહે છે કે :

અધ્યક્ષના આસને બેઠા બેઠા મેં હંમેશાં જોયું છે કે, મુસદ્દા સમિતિના અધ્યક્ષ ડૉ. આંબેડકરે અસ્વસ્થ તબિયત હોવા છતાં અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કરતાં સુંદર રીતે અતિ ઉત્સાહથી-લગનથી કાર્ય કર્યું છે. બીજી વ્યક્તિઓ કરતાં આ બાબતે મેં વિશેષ નોંધ કરી છે. આપણે ડૉ. આંબેડકરને મુસદ્દા સમિતિના સભ્ય તરીકે મૂકીને તેમજ તેના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટવાનો જે નિર્ણય કર્યો તેનાથી વધારે સારો અને સાચો નિર્ણય બીજો કોઈ ન હોત. તેમણે માત્ર આપણા નિર્ણયને સાર્થક કર્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે જે કાર્ય કર્યું છે તે મહાન કાર્યથી આપણા નિર્ણયને તેમણે ચાર ચાંદ લગાવી દીધા હતા. નિર્ણયની સાર્થકતા સફળતા ઉપર છોગું લગાવી દીધું.

♦ કે. બી. રાવ :

સંવિધાનના પિતા ડૉ. આંબેડકર નહિ પરંતુ નહેરુ અને સરદાર હતા. ડૉ. આંબેડકર તો સંવિધાનની જનની હતી. તેમને બીજાઓના વેરવિખેર વિચારો ધારણ કરવા પડતા. તેનું લાલન-પાલન કરવું પડતું. તેની યોગ્ય માવજત કરી ઉછેર કરી પોતાના વિચારો સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવા પડતા હતા. તેમની બંધારણીય બુદ્ધિ, ઉચ્ચ કોટિની કાર્યકુશળતા, દઢતા, સૌમ્યતા અને તેમના અથાક પરિશ્રમને પરિણામે જ આ પ્રક્રિયા પરિપૂર્ણતા પામી અને આપણને એક આદર્શ બંધારણ પ્રાપ્ત થયું.

♦ ડૉ. પાયલીઃ

ડૉ. આંબેડકર અપાર ગુણોના ચક્રવ્યૂહ સમાન હતા; વિદ્વત્તા, પાંડિત્ય, કલ્પના, તર્કશક્તિ અને વાકપટુતાના વિશેષજ્ઞ હતા. જયારે તે બંધારણસભામાં બોલતા, ત્યારે બંધારણમાં પ્રવિધાનોના સુંદર અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દૃષ્ટિ સામે તરી આવતા અને તેમના બેસવાની સાથે જ શંકા-કુશંકાનાં સંશયનાં વાદળોનું ધુમ્મસ વીખરાઈ જતું. તેમને ભારતીય સંવિધાનના પિતા અને આધુનિક મનુ માનવા જોઈએ.

- મુસ્લિમ નેતા તાજ મુલ હુસૈન :

ડૉ. આંબેડકર વિશ્વભરનાં સંવિધાનો કાયદાના કીમિયાગર હતા, ખૂબીઓના જ્ઞાતા હતા. જેની તેમને ખબર નથી તેને જાણવાની જરૂર પણ નથી. નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં પ્રારંભથી જ અપાર પરિશ્રમ કરી રાષ્ટ્રને મહાન બંધારણની ભેટ આપી છે.

- શ્રી વી. આઈ. મુની સ્વામી પિલ્લે :

ભારતીય બંધારણની મુસદ્દા સમિતિના ચેરમેનને અભિનંદન આપતા હું ભાવવિભોર બની જાઉં છું. જેમણે રાત-દિવસ અથાગ પરિશ્રમ કરી આવું સુંદર બંધારણ રાષ્ટ્રના ચરણે ધર્યું છે તેમની મહાન શક્તિની હવે નોંધ લેવાઈ છે. દલિત વર્ગોના લોકોએ રાષ્ટ્રને ભૂતકાળમાં મહાન ભક્ત નંદનાર ભેટ ધર્યા હતા. મહાન વૈષ્ણવ સંત તિરુપઝનાલવર રાષ્ટ્રને ચરણે સમર્પિત કર્યા હતા અને મહાન તત્ત્વજ્ઞાની તિરુવલ્લુવર પણ તેમણે જ આપણને આપ્યા હતા. તેમનું નામ-કામ ભારતના શું પણ દુનિયાના ઈતિહાસમાં જાણીતું છે. હવે આ સમાજે આપણને ડૉ. આંબેડકર જેવા મહાપુરુષ આપીને ભવ્ય ગૌરવ પરંપરામાં વૃદ્ધિ કરી છે. તેમણે દુનિયાને બતાવી આપ્યું છે કે તક મળે તો પદદલિતો પણ સર્વોત્તમ શિખરે પહોંચી શકે છે, વિશ્વની સેવા કરી શકે છે.

- ઈતિહાસકાર ડૉ. બી. પટ્ટાભિસીતા રામૈયાઃ

માત્ર ત્રણ વર્ષમાં બંધારણનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કરીને ડૉ. આંબેડકરે નિતાંત દુર્દમનીય, અદશ્ય અને અજેય મેધાએ ‘સ્ટીમ રોલર’નું કાર્ય કર્યું હતું. જેણે મોટા મોટા અવરોધક ખડકો ખોદી, વટવૃક્ષો ઊખેડી તેમજ નાનાં કાંટાળાં જાળાં, ઝાંખરાં સાફ કરીને સમગ્ર સંવિધાનની ભૂમિને સમતલ કરી પરિમાર્જિત કરી. તેમને સાચું લાગ્યું તેના માટે પરિણામની પરવા કર્યા સિવાય છેલ્લે સુધી ઝઝૂમ્યા હતા.

- ન્યાયમૂર્તિ મોહંમદ કરીમ ચાગલા :

આપણને મળેલા અધિકારો ભોગવતો પ્રત્યેક નાગરિક આંબેડકરનું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ કરશે. હું આ સમારંભમાં ઉપસ્થિત રહ્યો છું એનું કારણ આંબેડકર એ માત્ર દલિત સમાજના નેતા નથી, તેઓ સમગ્ર રાષ્ટ્રના નેતા છે એમ હું માનું છું. આંબેડકર અને હું એક જ સમયે ઈંગ્લૅન્ડમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા અને બંનેએ

વકીલાતની શરૂઆત પણ સાથે જ કરી હતી. અમે બંને એક સમયે સરકારી લૉ કૉલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરતા હતા. વિશ્વના એક મહાન બંધારણ નિષ્ણાત તરીકે ડૉ. આંબેડકર હવે ખ્યાત થયા છે. રાજ્યશાસ્ત્રના વિષય પર અધિકારી વક્તા એવા પ્રમુખ નેતાઓમાં તેમની ગણના થાય છે.

♦ વિનોબા ભાવે :

ડૉ. આંબેડકરને બીજા બૌદ્ધ મહાથેરો વિનયધર ઉપાલિ ગણાવી શકાય. જે રીતે આ પૂર્વાશ્રમ શુદ્ર(વાળંદ)એ બુદ્ધના મહાપરિનિર્વાણ પછી ત્રીજા મહિને બૌદ્ધસંઘના સંવિધાન વિનયને સંહિતાબદ્ધ કરેલ તેમ ભારતીય બંધારણને 'ભીમસ્મૃતિ' તરીકે નવાજી શકાય.

♦ કાકાસાહેબ કાલેલકર:

વર્ણાશ્રમ પાછળની ભ્રામકતા ઘાતકી પણ છે. હિન્દુ સમાજે મનુસ્મૃતિ લખીને હરિજનોનો વિકાસ રૂંધ્યો, પરંતુ હરિજન ડૉ. આંબેડકરે દેશના સ્વરાજ્યનું વિધાન ઘડ્યું, હિંદુ લૉ કૉડ એમના જ હાથે તૈયાર થયેલ છે. જે લોકોને પછાત અને બુદ્ધિ વગરના ગણી આપણે પાખંડી ગણ્યા, એમના જ હાથે દેશનું ભાવિ આજે ઘડાયું છે.

ભારતમાં રાજકીય સમાનતાની વ્યવસ્થા તો થઈ છે, પરંતુ હજુ સુધી સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા થોડીક જ ઉપલબ્ધ છે. આ વિસંગતિને ત્વરિત દૂર કરવી જોઈએ, નહિતર શોષિતો અને વંચિતો રાજકીય લોકતંત્રને ઊખેડીને ફેંકી દેશે.

- સત્તા પોતાની મેળે કદી આત્મહત્યા કરતી નથી.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર

ડૉ. આંબેડકર દ્વારા લખાયેલ લેખ અને પુસ્તકો

- પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક મહાનિબંધ 'ધ ઈવેલ્યુએશન ઑફ પ્રોવિન્શિયલ ફાઈનાન્સ ઈન બ્રિટિશ ઈન્ડિયા'.
- ૧૯૧૫ ''પ્રાચીન ભારતનો વ્યાપાર'' એમ. એ.ની પદવી મેળવી.
- ૧૯૧૬ના મે મહિનામાં ડૉક્ટર ગોલ્ડન વેજરના પરિસંવાદમાં 'ભારતીય જાતિ સંસ્થા, તેની યંત્રણા, ઉત્પત્તિ અને વિકાસ' મહાનિબંધ.
- ૧૯૧૬ જૂન ''ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી : એક ઐતિહાસિક પૃથક્કરણ પરિશીલન'' મહાનિબંધ કોલંબિયા વિશ્વ વિદ્યાલય દ્વારા સ્વીકાર.
- 1918 - book on - "Small holding in India and their remidies."
- આઠ વર્ષ બાદ લંડનમાંની પી. એસ. કિંગ એન્ડ સન્સ નામની પ્રકાશન સંસ્થા દ્વારા આ મહાનિબંધ ''બ્રિટિશ ભારતમાંની આર્થિક ઉત્ક્રાંતિ'' નામે પ્રસિદ્ધ થયો. ગ્રંથની છાપેલી નકલો કોલંબિયા વિશ્વ વિદ્યાલયમાં રજૂ કરાતા 'ડૉક્ટર ઑફ ફિલોસોફી' ડિગ્રી એનાયત.
- ''પ્રોવિન્શિયલ ડિસેન્ટ્રલાઈઝેશન ઑફ ઈમ્પિરિયલ ફાઈનાન્સ ઈન બ્રિટિશ ઈન્ડિયા'' વિષય લઈ તેમણે જૂન, ૧૯૨૧માં એમ. એસસી. કર્યું.
- ૧૯૨૨ 'રૂપિયાનો પ્રશ્ન' મહાનિબંધ લંડન વિદ્યાપીઠ સમક્ષ રજૂ કર્યો. ૧૯૨૩માં તેમને ડૉક્ટર ઑફ સાયન્સની પદવી મળી. આ લેખમાં તેમણે બ્રિટિશ રાજકર્તાઓએ રૂપિયાનું પ્રમાણ બ્રિટિશ વેપારીઓના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે નક્કી કર્યું છે અને ભારતીય લોકોનું કેવી રીતે અમર્યાદિત શોષણ કરેલું છે તેની ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે.
- ભિક્ષુકશાહી અને પુરોહિત વર્ગની નાબૂદી માટે તેમણે ૧૯૨૯માં 'બૉમ્બે ક્રોનિકલ'માં એક લેખ લખ્યો હતો.
- તેમણે બે સંશોધનગ્રંથો દલિત અને બૌદ્ધોના સંબંધ ઉપર લખ્યા

-♦- ૧- 'શુદ્રોની ખોજ'

-♦- ૨- 'અસ્પૃશ્યો કોણ હતા અને કેવી રીતે?'

૧૯૪૦ - ''થોટ્સ ઓન પાકિસ્તાન''

૧૯૪૮ - THE UNTOUCHABLES

ડૉ. આંબેડકરના જીવનની તવારિખ

● ૧૪	એપ્રિલ	૧૮૯૧	મહુ-મધ્યપ્રદેશની સૈનિક છાવણીમાં પિતા રામજી સકપાલના પત્ની ભીમાબાઈની કુખે જન્મ
●		૧૮૯૬	પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રારંભ- પહેલી શાળા સતારાની કેમ્પ સ્કૂલ
●		૧૮૯૬	માતા ભીમાબાઈનું દુઃખદ અવસાન
● ૦૭	નવેમ્બર	૧૯૦૦	સતારા વર્નાક્યુલર અંગ્રેજી શાળામાં પ્રવેશ
●	જાન્યુઆરી	૧૯૦૫	એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલ મુંબઈમાં પ્રવેશ.
●	ડિસેમ્બર	૧૯૦૭	મેટ્રિક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ; પ્રથમ વાર ભગવાન બુદ્ધના જીવનચરિત્ર સાથે પરિચય થયો. જે દાદા કેળુસ્કરે સન્માનમાં આપ્યું હતું
● ૦૩	જાન્યુઆરી	૧૯૦૮	મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન્ટ કૉલેજમાં પ્રવેશ
●	એપ્રિલ	૧૯૦૮	પ્રથમ લગ્ન પત્ની રમાબાઈ
	ડિસેમ્બર	૧૯૧૨	મોટા પુત્ર યશવંતનો જન્મ
● ૦૬	જાન્યુઆરી	૧૯૧૩	અંગ્રેજી, ફારસી સાથે બી. એ. પાસ
૨૩	જાન્યુઆરી	૧૯૧૩	વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા
● ૦૨	ફેબ્રઆરી	૧૯૧૩	પિતાનું અવસાન-વડોદરાની નોકરી છોડી દીધી
● ૦૪	એપ્રિલ	૧૯૧૩	વિદેશ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મહારાજા સયાજીરાવ તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મંજૂર થઈ
● ૨૦	જુલાઈ	૧૯૧૩	ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યા
● ૨૧	જુલાઈ	૧૯૧૩	ન્યૂયોર્ક, અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ
● ૦૨	જૂન	૧૯૧૫	'પ્રાચીન ભારતનો વ્યાપાર' વિષય પર સંશોધન નિબંધ રજૂ કરી કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર સાથે એમ. એ.ની પદવી મેળવી
● ૦૯	મે	૧૯૧૬	નૃવંશશાસ્ત્રના સેમિનારમાં 'ભારતમાં જાતિઓ' વિશેનો સંશોધન નિબંધ વાંચ્યો
● ૧૦	જૂન	૧૯૧૬	'બ્રિટિશ ભારતમાં પ્રાંતિક અર્થવ્યવસ્થાની ઉત્ક્રાંતિ' વિશે સંશોધન મહાનિબંધ લખ્યો જેને Ph. D. (ડૉક્ટરેટ)ની પદવી પ્રાપ્ત થઈ

●	૧૦	જૂન	૧૯૧૬	લંડન સ્કૂલ ઑફ ઈકોનોમિક્સમાં વધુ અભ્યાસ અર્થે પ્રવેશ
●		નવેમ્બર	૧૯૧૬	'ગ્રેજ ઈન' માં 'બાર' માટે પ્રવેશ
●		મે	૧૯૧૭	કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી પી. એચડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી.
●	૨૧	ઓગસ્ટ	૧૯૧૭	વડોદરા રાજ્યની શિષ્યવૃત્તિ સમાપ્ત થતા ભારત પરત
●		સપ્ટેમ્બર	૧૯૧૭	વડોદરા રાજ્યમાં સૈનિક સચીવ પદે નિયુકતી અસ્પૃશ્યતાના પાપે રહેવા મકાન ન મળવાથી અગિયારમા દિવસે રાજીનામું આપ્યું
●	૧૧	નવેમ્બર	૧૯૧૮	સરકારી 'સિડહામ કૉલેજ ઑફ કૉમર્સ એન્ડ ઈકોનોમિક્સ', મુંબઈ ખાતે અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે નિયુક્તિ
●	૨૭	જાન્યુઆરી	૧૯૧૯	સાઉથબરો કમિશન સામે દલિતોના પ્રશ્નોની રજૂઆત-અહેવાલ પ્રસ્તુત કર્યો
●		જાન્યુઆરી	૧૯૧૯	સમાજસુધારક અને પ્રગતિવાદી કોલ્હાપુરના મહારાજા શાહુ મહારાજ સાથે મુલાકાત અને મૈત્રી
●	૩૧	જાન્યુઆરી	૧૯૨૦	મરાઠી પાક્ષિક 'મૂકનાયક'ની શરૂઆત.
●		ફેબ્રુઆરી	૧૯૨૦	'બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા'ની સ્થાપના
●		માર્ચ	૧૯૨૦	માણગાંવમાં સંપન્ન મહારાષ્ટ્ર અસ્પૃશ્ય પરિષદની અધ્યક્ષતા
●		સપ્ટેમ્બર	૧૯૨૦	અધૂરો છોડેલો અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા ઈંગ્લેન્ડ ગયા, ફરી લંડન સ્કૂલ ઑફ ઈકોનોમિક્સ એન્ડ પોલિટીકલ સાયન્સમાં એમ. એસસી. પૂર્ણ કરવા અને બેરિસ્ટર થવા પ્રવેશ લીધો.
●		જૂન	૧૯૨૧	એમ. એસસી. માટે શોધ નિબંધ 'પ્રોવિન્શીયલ ડિસેન્ટ્રલાઈઝેશન ઓફ ઈમ્પીરીયલ બ્રિટીશ ઈન્ડિયા' લંડન વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રસ્તુત
●	૨૦	જૂન	૧૯૨૧	એમ. એસસી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી
●		જૂન	૧૯૨૨	વિશેષ અભ્યાસ માટે ઈંગ્લેન્ડના જર્મનીથી 'બોન' યુનિવર્સીટીમાં ગયા
●		ઑકટબર	૧૯૨૧	ડી. એસસી. માટે શોધ નિબંધ 'પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ રૂપી' લંડન વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રસ્તુત
●	૦૫	મે	૧૯૨૨	છત્રપતિ શાહુ માહારાજનું અકાળે અવસાન
●		ઑકટોબર	૧૯૨૨	ડી. એસ. સી. માટેના મહાનિબંધ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ 'The Problem of Rupee its Origin and its Solution' જે ગ્રંથ સ્વરૂપે પ્રકાશિત થયો

૦૩	એપ્રિલ	૧૯૨૩	પુનઃ સ્વદેશાગમન
૦૫	જુલાઈ	૧૯૨૩	મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં વકીલાતનો આરંભ
૦૪	ઓગસ્ટ	૧૯૨૩	અસ્પૃશ્યોને સાર્વજનિક સ્થાનમાં મુક્ત પ્રવેશઃ સી. કે. બોલેનો પ્રસ્તાવ
૨૩	નવેમ્બર	૧૯૨૩	ડી. એસસી.ની પદવી મેળવી
૧૫	જૂન	૧૯૨૪	રાજરત્નનો જન્મ
૧૯	જુલાઈ	૧૯૨૪	રાજરત્નનું મૃત્યુ
૨૦	જુલાઈ	૧૯૨૪	‘બહિષ્કૃત હિતકારીણી સભા’નું રજીસ્ટ્રેશન કરાવ્યું. ‘શિક્ષિત બનો, સંગઠિત બનો, સંઘર્ષ કરો’નું સૂત્ર આપ્યું જે મુદ્રાલેખ બની ગયો.
૨૦	જૂન	૧૯૨૫થી	
૦૫	ઓગસ્ટ	૧૯૨૮ સુધી	‘બાટલી બોયઝ એકાઉન્ટન્સી ઈન્સ્ટીટ્યૂટ’ માં જોડાયા ‘પ્રોફેસર ઓફ મર્કન્ટાઈલ લૉ’ના પદ પર નિયુક્તી
		૧૯૨૫	‘બ્રિટિશ ભારતમાં પ્રાંતીય અર્થ વ્યવસ્થાનો વિકાસ’ મહાનિબંધ ગ્રંથ સ્વરૂપે પ્રકાશિત કર્યો. ભારતીય ચલણ અંગે રૉયલ કમિશન સમક્ષ આવેદનપત્ર આપી રજૂઆત કરી
૦૫	ઓગસ્ટ	૧૯૨૬	અસ્પૃશ્યોને સાર્વજનિક સ્થાનો પર મુક્ત પ્રવેશ આપવાના શ્રી સી. કે. બોલેના પ્રસ્તાવને અમલમાં ન લાવનારી નગર પરિષદો અને જિલ્લા મંડળોને અપાતી વાર્ષિક ધનરાશિ બંધ કરવાનો શ્રી બોલેનો પ્રસ્તાવ
	ડિસેમ્બર	૧૯૨૬	મુંબઈ પ્રાંતિક વિધાનસભામાં સભ્ય તરીકે નિયુક્તિ
૧૯	માર્ચ	૧૯૨૭	મહાડ ખાતે ચવદાર તળાવ સત્યાગ્રહ, અસ્પૃશ્યોએ ચવદાર તળાવનું પાણી પીધું
૦૩	એપ્રિલ	૧૯૨૭	‘બહિષ્કૃત ભારત’ પાક્ષિકની શરૂઆત.
૨૫	નવેમ્બર	૧૯૨૭	‘બહિષ્કૃત ભારત’ માં સંપાદકીય ‘અસ્પૃશ્યતા વ સત્યાગ્રહાચી સિદ્ધિ’
૨૫	ડિસેમ્બર	૧૯૨૭ થી	
૨૭	ડિસેમ્બર	૧૯૨૭	મહાડના મેદાનમાં પુનઃ ક્રાંતિ કરી સત્યાગ્રહ કરી મનુસ્મૃતિની પત્રની હોળી
૧૯	માર્ચ	૧૯૨૮	મહાર વેતન વિધેયક વિધિમંડળમાં મૂક્યું

૦૮	એપ્રિલ	૧૯૨૮	સમાજ સમતા સંઘની સ્થાપના
	મે	૧૯૨૮	ઈન્ડિયન સ્ટેચ્યુટરી કમિશન(સાઈમન કમિશન) સામે દલિતોના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓની રજૂઆત
૧૨	જૂન	૧૯૨૮	સરકારી લૉ કૉલેજમાં પ્રોફેસર
૨૯	જૂન	૧૯૨૮	સમતા પાક્ષિકની શરૂઆત
	જૂન	૧૯૨૮	'બહિષ્કૃત હિતકારીણી સભા' નું વિસર્જન ભારતીય બહિષ્કૃત સમાજ શિક્ષણ પ્રસારક મંડળની સ્થાપના, ભારતીય બહિષ્કૃત સમાજ સેવા સમિતિની સ્થાપના
૦૩	ઓગસ્ટ	૧૯૨૮	સાયમન કમિશનને સહયોગ આપવા નિમાયેલી વિધાનસભાની સમિતિમાં નિયુક્તી
૦૫	ઓક્ટોબર	૧૯૨૮	સાયમન કમિશન સમક્ષ મૌખિક સાક્ષી તરીકે હાજરી
૦૫	નવેમ્બર	૧૯૨૮	સ્ટાર્ટ સમિતિની સ્થાપના સભ્ય તરીકે નિમાયા
૦૭	ડિસેમ્બર	૧૯૨૮	લાલા લાજપતરાયના મૃત્યુ પર 'બહિષ્કૃત ભારત'માં લેખ
૨૯	મે	૧૯૨૯	પાર્તુર્ડમાં મધ્યપ્રાંત દલિત વર્ગ પરિષદની અધ્યક્ષતા
		૧૯૨૯	મુંબઈમાં મજૂરોની હડતાળ, માર્ચથી જૂન સુધી પન્હાળા ખાતે સ્થળાંતર
૧૫	નવેમ્બર	૧૯૨૯	'બહિષ્કૃત ભારત'માં પર્વતી સત્યાગ્રહનું સમાલોચન
૦૨	માર્ચ	૧૯૩૦	નાસિકમાં કાલારામ મંદિર પ્રવેશ માટે સત્યાગ્રહ
૦૮	ઓગસ્ટ	૧૯૩૦	આંબેડકરજીના અધ્યક્ષસ્થાને 'ઓલ ઈન્ડિયા ડિપ્રેસ્ડ ક્લાસીસ'નું નાગપુરમાં પહેલું અધિવેશન
૧૧	સપ્ટેમ્બર	૧૯૩૦	પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં અસ્પૃશ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે નિયુક્તી
૦૪	ઓક્ટોબર	૧૯૩૦	પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં જવા રવાના
૨૦	ઓક્ટોબર	૧૯૩૦	પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદમાં ભાષણ
૨૪	નવેમ્બર	૧૯૩૦	'જનતા' પાક્ષિકની શરૂઆત
૩૧	જાન્યુઆરી	૧૯૩૧	નાગરિકો દ્વારા ડૉ.આંબેડકરને 'દલિતોના મસીહા' ખિતાબ એનાયત
	જુલાઈ	૧૯૩૧	બીજી ગોળમેજી પરિષદ માટે આમંત્રણ
૧૪	ઓગસ્ટ	૧૯૩૧	બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં જતાં પહેલાં ગાંધીજી સાથે મુંબઈમાં પ્રથમ મુલાકાત
૧૫	ઓગસ્ટ	૧૯૩૧	બીજી ગોળમેજી પરિષદ માટે મુંબઈથી રવાના
		૧૯૩૧	બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ૩૧ ડિસેમ્બરે દલિતો

			માટે અલગ મતાધિકારની માંગણીને કારણે આંબેડકર અને ગાંધીજી વચ્ચે સંઘર્ષની શરૂઆત થઈ
૨૯	જાન્યુઆરી	૧૯૩૨	ઈંગ્લેન્ડ અમેરિકાનો પ્રવાસ કરીને મુંબઈ પરત આવ્યા ચૌદ સંસ્થાઓ દ્વારા માનપત્ર અર્પણ
૦૬	માર્ચ	૧૯૩૨	રાજા-મુંજેની સમજુતી પર દિલ્હીમાં હસ્તાક્ષર
૨૬	મે	૧૯૩૨	રાજા-મુંજેની સમજૂતીને કારણે ગુપ્ત રીતે ઈંગ્લેન્ડ જવા રવાના
૧૦	ઓગસ્ટ	૧૯૩૨	મેકડોનાલ્ડે જાતીય નિર્ણયની ઘોષણા કરી
૨૫	સપ્ટેમ્બર	૧૯૩૨	ગાંધીજીની હઠ સામે ગાંધીજીના પ્રાણ બચાવવા આંબેડકર અને ગાંધીજી વચ્ચે ઐતિહાસિક 'પૂના કરાર'
૨૬	મે	૧૯૩૫	પત્ની રમાબાઈનું અવસાન
૧૩	ઓકટોબર	૧૯૩૫	યેવલા નાસિક મુકામે મળેલી પરિષદમાં ધર્માન્તરણની ઘોષણા
૧૫	મે	૧૯૩૬	'જાત-પાત-તોડક મંડળ' લાહોરમાં આપેલું 'જાતિભેદનો નાશ' વ્યાખ્યાન પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયું
૧૫	ઓગસ્ટ	૧૯૩૬	સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષની સ્થાપના, ઘોષણાપત્ર ઘોષિત
	જાન્યુઆરી	૧૯૩૭	મુંબઈ લેજીસ્લેટીવ એસેમ્બલીના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા
૧૭	માર્ચ	૧૯૩૭	મહાડ ખટલાનો ચૂકાદો
૧૯	જુલાઈ	૧૯૩૭	કોંગ્રેસે પ્રધાનમંડળ બનાવ્યું
૧૫	મે	૧૯૩૮	સરકારી લૉ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ પદેથી રાજીનામું
	જાન્યુઆરી	૧૯૩૯	'ફેડરેશન વિરુદ્ધ ફ્રીડમ' અંગ્રેજીમાં ગ્રંથ લખ્યો
	એપ્રિલ	૧૯૩૯	નહેરુ આંબેડકર પ્રથમ મુલાકાત, મુંબઈ
૨૨	જુલાઈ	૧૯૪૦	આંબેડકર-સુભાષ પ્રથમ મુલાકાત, મુંબઈ
૦૮	ઓગસ્ટ	૧૯૪૦	ગવર્નલ જનરલનું આશ્વાસન કે અસ્પૃશ્યોની સહમતિ વિના બંધારણમાં પરિવર્તન નહીં કરાય
	એપ્રિલ	૧૯૪૨	ઑલ ઈન્ડિયા શેડ્યુઅલ કાસ્ટ ફેડરેશનની સ્થાપના
૦૯	જુલાઈ	૧૯૪૨	ગવર્નર જનરલની એક્ઝિક્યુટીવ કાઉન્સીલમાં મજૂર મંત્રી તરીકે નિમણૂંક
૦૮	ઓગસ્ટ	૧૯૪૨	કોંગ્રેસ દ્વારા ભારત છોડો આંદોલનની ઘોષણા
૨૯	ઓગસ્ટ	૧૯૪૨	મહારાજ્યપાલ પાસે દલિતોની માંગણીઓનું ગુપ્ત નિવેદન
૧૫	ડિસેમ્બર	૧૯૪૨	કેનેડા ખાતે પેસિફિક રીલેશન્સ કોન્ફરન્સમાં

				ભારતના અછૂતોની સમસ્યા અંગે 'ગાંધીજી અને અછૂતોની મુક્તિ' વિષય પર પેપર રજૂ કર્યું
●	૧૮	જાન્યુઆરી	૧૯૪૩	'રાનડે-ગાંધી-જિન્હા' વિષય પર ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો.
●	૨૪	જૂન	૧૯૪૫	'ગાંધીજી તથા કોંગ્રેસે દલિતો માટે શું કર્યું' ગ્રંથનું પ્રકાશન
●	૧૫	માર્ચ	૧૯૪૬	બ્રિટીશ પ્રધાનમંત્રી એટલી દ્વારા 'હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના અધિકાર'ની ઘોષણા
●	૨૦	જૂન	૧૯૪૬	સિદ્ધાર્થ કૉલેજનો પ્રારંભ
●	૧૮	જુલાઈ	૧૯૪૬	આંબેડકર-સરદાર પટેલ પ્રથમ મુલાકાત
●	૧૦	ઓક્ટોબર	૧૯૪૬	'શુદ્રોની શોધ' અંગ્રેજી ગ્રંથ પ્રકાશન
●	૧૭	ડિસેમ્બર	૧૯૪૬	'અખંડ ભારત' અંગે બંધારણસભામાં રાષ્ટ્રવાદી પ્રવચન
●	૨૦	જાન્યુઆરી	૧૯૪૭	પંડિત નહેરૂનો 'મૂળભૂત અધિકારો'ના વિષયમાં મૂકાયેલ પ્રસ્તાવ સ્વીકારાયો
●	૧૧	એપ્રિલ	૧૯૪૭	હિંદુ કોડ બિલ વિધિમંડળ સમક્ષ પ્રસ્તુત
●	૨૩	જુલાઈ	૧૯૪૭	બંધારણસભા માટે મુંબઈમાંથી પુનઃ ચૂંટાયા
●	૨૯	ઓગસ્ટ	૧૯૪૭	પ્રારૂપ સમિતિમાં નિમણૂંક
●	૩	ઓગસ્ટ	૧૯૪૭	સંવિધાન માટેની ડ્રાફ્ટિંગ કમિટિમાં નિયુક્તિ. ભારતીય બંધારણ સમિતિની મુસદ્દા સમિતિના અધ્યક્ષ પદે સર્વાનુમતે વરણી
●	૩૦	જાન્યુઆરી	૧૯૪૮	ગાંધીજીની હત્યા
●	૦૯	એપ્રિલ	૧૯૪૮	હિંદુ કોડ બીલ પ્રવર સમિતિને મોકલાયું
●	૧૫	એપ્રિલ	૧૯૪૮	કુ. શારદા કબીર સાથે પુનઃલગ્ન જેઓ સવિતા આંબેડકર તરીકે ઓળખાયા
●		નવેમ્બર	૧૯૪૮	સંવિધાન સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે સંસદમાં ભારતીય સંવિધાનનો મુસદ્દો રજૂ કર્યો
●	૧૧	ફેબ્રુઆરી	૧૯૪૯	હિંદુ કોડ બીલ સમિતિમાંથી પરત મોકલાયું ચર્ચાનો પ્રારંભ
●	૨૫	નવેમ્બર	૧૯૪૯	સંવિધાન સમર્પણ કર્યું તે દિવસે બંધારણ અંગેનું ઐતિહાસિક પ્રવચન આપ્યું બંધારણસભાના સભ્યો દ્વારા બહુમાન
●	૨૬	નવેમ્બર	૧૯૪૯	બંધારણ પર છેલ્લું મતદાન
●	૨૪	ફેબ્રુઆરી	૧૯૫૦	લોકસભામાં હિંદુ કોડ બિલ પ્રસ્તુત કર્યું
●	૧૫	જૂન	૧૯૫૦	ઔરંગાબાદમાં મિલિંદ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના

૧૧	ઑક્ટોબર	૧૯૫૧	‘હિંદુ કોડબિલ’ પસાર ન થતા નહેરુ મંત્રીમંડળમાંથી રાજીનામું. વિરોધપક્ષના નેતા તરીકે લોકસભામાં બેઠા
૧૧	જાન્યુઆરી	૧૯૫૨	પ્રજાસત્તાક ભારતની પ્રથમ ચૂંટણીમાં લોકસભામાં મુંબઈમાંથી ૮,૩૭૫ મતે હાર. દલિતોના અલગ મતાધિકાર અને તેમના નેતા ચૂંટવાનો અધિકાર છીનવાઈ જતાં આવેલું આ પરિણામ
૦૫	જૂન	૧૯૫૨	અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીએ ‘ડૉક્ટર ઑફ લૉ’ની પદવી આપી
	ડિસેમ્બર	૧૯૫૪	વર્લ્ડ બુદ્ધિસ્ટ કોન્ફરન્સ રંગૂનમાં ડેલીગેટ તરીકે ભાગ લીધો
૪	ફેબ્રુઆરી	૧૯૫૬	૧૯૩૦માં શરૂ કરેલું ‘જનતા’ પાક્ષિક ‘પ્રબુદ્ધ ભારત’ના નામે ચલાવવાની શરૂઆત કરી
	જૂન	૧૯૫૬	સિદ્ધાર્થ લૉ કૉલેજનો મુંબઈમાં પ્રારંભ કર્યો
૩૦	સપ્ટેમ્બર	૧૯૫૬	‘ભારતીય રીપબ્લીકન પક્ષ’ની સ્થાપના
૧૪/૧૫	ઓક્ટો.	૧૯૫૬	અશોક વિજયા દશમીને દિવસે નાગપુર ખાતે હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરી બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો
૧૫/૨૦	નવેમ્બર	૧૯૫૬	નેપાળ કાઠમંડુમાં ચોથી વિશ્વ બૌદ્ધ પરિષદમાં સહભાગ, પરિષદ દ્વારા બહુમાન
૫	ડિસેમ્બર	૧૯૫૬	The Buddha and His Dhamma પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મોડી રાત્રે પૂર્ણ કરી
૬	ડિસેમ્બર	૧૯૫૬	દિલ્હીના ૨૬, અલીપુર રોડના નિવાસસ્થાને પ્રભાતે પરિનિર્વાણ પામ્યા
૭	ડિસેમ્બર	૧૯૫૬	મુંબઈના શિવાજી પાર્ક ખાતે અંતિમ સંસ્કાર થયા. જે આંબેડકર ચૈત્યભૂમી તરીકે ઓળખાય છે. આજે પણ હજારો અનુયાયીઓ આ દિવસે દર્શને આવે છે
૧૪	એપ્રિલ	૧૯૯૦	દેશભરમાં આંબેડકરજીની જન્મશતાબ્દિની ઉજવણી કરવામાં આવી. સંસદમાં ડૉ. આંબેડકરના તૈલચિત્રનું સ્થાપન.
૩	જૂન	૧૯૯૦	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને મૃત્યુનાં વર્ષો પછી વડાપ્રધાન વી. પી. સીંગની ભાજપના ટેકાથી ચાલતી સરકારે મા. અટલજીના આગ્રહને પરિણામે મરણોપરાંત ભારતરત્ન એનાયત કર્યો.

[illegible] : 1[illegible]